

LIBERALE LR REFLECTIES

MEI 2019

Waterdemocratie

Liberaal vrouwen

Europese verkiezingen

Inhoud

Van de Redactie

Grote schoenen *door Niek Kok* 2

Waterdemocratie

I. Een liberale blik op waterschappen en waterschapsverkiezingen *door Martijn Smits* 5

II. Besturen in het waterschap: een gesprek met Tanja Klip-Martin en Karima Bouchtaoui *door Fleur de Beaufort en Niek Kok* 16

Liberale vrouwen

I. Voorwoord: Honderd jaar Vrouwenkiesrecht, honderd jaar verdere ontwikkeling? *door Sybilla Dekker* 27

II. Feminisme en Liberalisme tot 1945 *door Jantine Oldersma* 34

III. Liberale vrouwen na de oorlog *door Jantine Oldersma* 48

IV. Strijdbaarheid en bevlogenheid: Haya van Someren-Downer *door Sylvia Bakker-Kempen* 58

V. Het vrouwelijke element. Liberale vrouwen in de Tweede Kamer vanaf 1968 *door Carla Hoetink en Harm Kaal* 63

Ondertussen in het parlement

Als de Chinezen komen... *door Caroline Nagtegaal* 74

Europese verkiezingen

I. Een Europees antwoord op het vluchtelingenvraagstuk *door Michael van Basten Batenburg* 82

II. Europese militaire samenwerking: de dynamische stagnatie voorbij? *door Frans Osinga* 91

Boekrecensie

De professorale belevenissen van Boudewijn Bouckaert *door Pieter de Jonge* 109

Colofon 115

Christine Lagarde

Grote schoenen

door Niek Kok

Elk individu is een kruispunt van netwerken van individuen: ieder individu verbindt en verenigt op unieke wijze personen en zaken die op het eerste gezicht misschien weinig met elkaar te maken hebben. Dat maakt biografieën ook vaak zo lezenswaardig: je komt in zulke teksten dezelfde mens tegen in verschillende contexten, fases en domeinen van het leven. Soms verrast het in welke netwerken één individu zich bevond – met wie hij of zij correspondeerde.

In dit nummer van *Liberaal Reflecties* staan we stil bij de biografieën van een groot aantal liberale vrouwen in de Nederlandse politiek. Een niet toevallig gekozen thema: sinds 1919

kent Nederland het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. Minister van Staat Sybilla Dekker leidt de artikelenserie in, waaraan Jantine Oldersma, Sylvia Bakker, Carla van Balen en Harm Kaal een bijdrage leveren.

De auteurs gaan vooral in op vrouwen die een rol speelden in de Nederlandse politiek: het zijn veelal liberale, vrouwelijke parlementariërs. Ze speelden vooral een rol op het nationale politieke niveau. Maar hoe doen liberale vrouwen het in de wereldpolitieke arena? Na de eerste West-Europese vrouwelijke premier, Margaret Thatcher, volgde er weliswaar een hele reeks vrouwelijke premiers – maar

er staan nauwelijks liberale vrouwen op de lijstjes. De vrouwen die momenteel topfuncties bekleden op het wereldtoneel zijn niet evident van liberale huize. De Christendemocraat Angela Merkel wordt al jaren achtereenvolgens door Forbes gekozen als de machtigste vrouw op de wereld. In 2018 werd Theresa May als de tweede machtigste vrouw beoordeeld (hoewel recente ontwikkelingen veel afdingen aan dat beeld: May lijkt niet zonder meer *in charge*). Merkel is geen liberaal en May is politiek-ideologisch gezien een wat sfinxachtig figuur in een zo niet nog sfinxachtiger politiek landschap.

Toen Forbes' derde machtigste vrouw eens werd gevraagd waar haar filosofische affiniteit lag, zei ze: 'with Adam Smith – that is, liberal' (Johnson 2011). Het was Christine Lagarde die deze uitspraak deed, de huidige directeur van het Internationaal Monetair Fonds (IMF).¹ Lagarde bekleedde verschillende ministersposten in Franse kabinetten voordat ze in 2011 het IMF ging leiden. Ze was tot de opheffing van die partij in 2015 lid van de Union pour un Mouvement Populaire (UMP), een rechtse, conservatieve partij. Volgens sommigen is Lagarde een gevaarlijke onderhandelingspartner. Zo zou ze de druk tijdens onderhandelingen opvoeren door het aansluitende diner net zo lang uit te stellen totdat er consensus is bereikt of geregeld sjaals dragen en instrueren om de onderhandelingsruimte flink te koelen.

Lagarde hint er vaker op dat ze zich thuis voelt in klassiek-liberaal gedachtengoed. 'I have strong principles and beliefs, about

the strength of the individual and the sort of old-fashioned, 18th-century economic liberalism. I am a very strong believer in free access for all, provided that they put the effort in,' zo zei ze in 2014 tegen de *Irish Times*. Ze verwijst dan ook te pas en te onpas naar Adam Smith, zowel naar zijn economische theorie in *The Wealth of Nations* als naar zijn moraalfilosofie in *The Theory of Moral Sentiments*. Is Lagarde dan de kampioene van het klassiek-liberalisme op het wereldtoneel? Het valt te betwisten in hoeverre Smith's gedachtengoed van invloed is op de huidige IMF-koers. In 2014 speepte ze nog over de huidige wereldpolitiek: 'to me it looks more and more as if Adam Smith's model is being turned upside down. Given the high degree of interconnectedness in the modern global economy, many of the challenges we face represent a collective threat, and call for a collective response. Rather than collective good arising out of self-interested action, it is only by acting collectively that an individual country's self-interest can be achieved' (Lagarde 2014). Daarmee vertolkt ze een wellicht weinig liberale omkering van één van Smith's belangrijkste ideeën.

Zoals gezegd verrast het soms welke individuen en thema's met elkaar kunnen worden geassocieerd aan de hand van een biografische schets. In 2017 correspondeerde Lagarde nog met één van haar voorgangers, de onlangs overleden VVD-voorman Johannes Witteveen. Witteveen poogde, in de geest van zijn eigen inspirator, de (ook liberale) econoom John Maynard Keynes,

te bereiken dat het IMF erop aan zou sturen dat de eurolanden meer zouden investeren. 'Ik kreeg van Lagarde een grote stapel consultatiestukken die het IMF met de Europese Commissie heeft uitgewisseld. Daarin komt het IMF tot precies dezelfde conclusie als ik,' vertelde de toen 96-jarige Witteveen tegen het AD. Zo droeg de oprichter van de TeldersStichting nog op hoge leeftijd bij aan het ideeëndebat.

Lagarde heeft grote schoenen te vullen. Maar dat heeft niets te maken met het feit dat ze een vrouw is.

H.N. Kok MSc is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- D. Johnson, 'Christine Lagarde: Changing of the Guard', *Vogue*, 22 augustus 2011, URL: <https://www.vogue.com/article/christine-lagarde-changing-of-the-guard>, geraadpleegd op 18 april 2019.

- Kok, L., Hoedeman, J., 'Staatschuld hoeft helemaal niet te worden afgelost', 2017, URL: <https://www.ad.nl/politiek/staatschuld-hoeft-helemaal-niet-te-worden-afgelost~a6d5c7b7/>, geraadpleegd op 30 april 2019.

- C. Lagarde, *Economic Diplomacy and the Need for a New Multilateralism* by Christine Lagarde, Managing Director, International Monetary Fund, 2014, URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp102914>, geraadpleegd op 18 april 2019.

- P. Wilson, 'Christine Lagarde: ready to take on Europe', *Irish times*, 15 februari 2014, URL: <https://www.irishtimes.com/life-and-style/people/christine-lagarde-ready-to-take-on-europe-1.1690423>, geraadpleegd op 18 april 2019.

1. Op de lijst van meest machtige personen rankt Forbes Angela Merker, Theresa May en Christine Lagarde op respectievelijk de vierde, veertiende en tweeëntwintigste plaats. Ze zijn de enige drie vrouwen in de top vijftig van de lijst.

De Zaanse Schans

Een liberale blik op waterschappen en waterschapsverkiezingen

door Martijn Smits

Op 20 maart waren er verkiezingen voor de provinciale staten en het algemeen bestuur van de waterschappen. Twee bestuursorganen die niet kunnen rekenen op de grootste belangstelling van de kiezer. Toch betaalt iedere Nederlander waterschapsbelasting en is iedere Nederlander ingezetene van een waterschap. Als er al aandacht is voor de waterschapsverkiezingen, bijvoorbeeld in de media, is vaak de strekking dat waterschappen onbekend zijn, niet van deze tijd of te weinig democratisch. In dit artikel schets ik een korte geschiedenis van de waterschappen als democratisch bestuursorgaan. Hoe moeten waterschappen en waterschapsver-

kiezingen vanuit een liberaal perspectief beoordeeld worden? Ook die vraag wordt hieronder beantwoord. Een liberale vlucht naar voren zou de toekomst van de waterschappen wel eens drastisch kunnen veranderen.

Uit noodzaak geboren

Vaak worden de waterschappen genoemd als het oudste democratische bestuursorgaan van Nederland of zelfs ter wereld. Het begrip ‘democratisch bestuursorgaan’ is mogelijk een te moderne term voor de waterschappen die eeuwen geleden zijn ontstaan in de gebieden die we nu Nederland noe-

men. Feit is wel dat in de late middeleeuwen mensen zich verenigden om iets te regelen met water en dijken ten behoeve van hun fysieke veiligheid en economische ontwikkeling. Wat gebeurde er?

Vanaf de twaalfde eeuw vonden er in de kustgebieden van Nederland steeds meer ontginningen plaats. Deze waren nodig voor de landbouw die moest voorzien in de groeiende behoefte aan voedsel voor een groeiende bevolking. Om het land te ontginnen en te bewerken moest overtollig water worden afgevoerd. Hiervoor werden kanalen gegraven en sluizen gebouwd. Tegelijkertijd moest water worden tegengehouden: water van de zee en de grote rivieren dat keer op keer de kusten en binnenlanden bedreigde en teisterde in de vorm van stormvloed en overstromingen.

De aanleg van deze – zoals waterschappers het nu noemen – kunstwerken, is één, maar wie moest vervolgens de dijken, dammen, greppels en sluizen onderhouden? Deze taak lag bij de eigenaren van het land gelegen aan de dijken. Hoe meer grond een eigenaar bezat, hoe groter de te leveren bijdrage aan (de kosten van) het onderhoud. In de dertiende eeuw ontstonden zo waterschappen: publiekrechtelijke organen die werden erkend door de landsheer maar die autonoom werkten (Blockmans 2010, 284). Een waterschap bestond uit een club van enkele boeren en landeigenaren binnen een polder met een gedeeld belang en een gedeelde verantwoordelijkheid. Met de (financiële) lasten die die verantwoordelijkheid

met zich meebracht kwam ook inspraak, bijvoorbeeld in de vorm van vergaderingen van landeigenaren over de besteding van het geld. En om er voor te zorgen dat alle ‘ingelanden’ van het waterschap zich aan de onderhoudsafspraken hielden, kwam er toezicht: de schouwvoering. De schouw werd uitgevoerd door gekozen functionarissen. Dit waren de heemraden.

Op de kleine polderwaterschappen werd toezicht gehouden door een hogere autoriteit (Lambert 1985, 110): een hoogheemraadschap bestaande uit hoogheemraden en een dijkgraaf. Deze hoogheemraadschappen hadden ook een taak in de voorzieningen die boven het niveau van de polder uitstegen, zoals het aanleggen en onderhouden van de langere rivier- en zeedijken. Het oudste bewijs hiervan is een oorkonde uit 1255: een privilege van graaf Willem II van Holland waaruit blijkt dat er op dat moment heemraden bestonden die toezicht uitoefenden op de waterkering langs het IJ en de Zwammerdam (Hoogheemraadschap van Rijnland 2018). Het betreft hier de heemraden van Spaarndam, later het hoogheemraadschap van Rijnland, dat nog steeds bestaat.

Van meer dan duizend naar 21 waterschappen

In de loop der eeuwen ontstonden er ook waterschappen in de hoger gelegen gebieden in Nederland. De talloze waterschappen fuseerden of werden door hogere autoriteiten samengevoegd. Zorg voor de waterstaat en de waterschappen als bestuursorgaan

kregen een plek in de Grondwet. Centralisatie van het bestuur in Nederland in de laatste eeuwen heeft ertoe geleid dat waterschappen meer en meer geüniformeerd zijn. De taken van waterschappen bleven eeuwenlang hetzelfde, maar werden in de twintigste eeuw uitgebreid met het zuiveren van afvalwater. Momenteel zijn er 21 waterschappen die, conform de Waterschapswet uit 1991 de ‘waterstaatkundige verzorging van een bepaald gebied’ ten uitvoering brengen (art. 1 lid 1 Waterschapswet).

Invloed op beleid

De wijze waarop waterschappen georganiseerd waren, hoe de inspraak, belastingen en toezicht waren geregeld en welke termen voor de bestuurders werden gebruikt, konden in tijd en plaats sterk uiteenlopen. Zoals hierboven besproken zagen in de vroegste geschiedenis van waterschappen gekozen functionarissen toe op het onderhoud aan de dijken. Deze functionarissen werden in vergadering aangewezen en waren landeigenaren uit de polder. Wie meer land had, had meer belang bij waterzorg, en had meer invloed.

In het grootste deel van de twintigste eeuw werden de samenstelling van het bestuur en de verkiezing van de vertegenwoordigers vrijwel volledig overgelaten aan provincies. De verschillen tussen waterschappen bleven daardoor groot. Vaak werden de bestuurders van waterschappen aangewezen bij vergadering van enkele grondeigenaren. Verkiezingen bleven soms achterwege, omdat er evenveel kandidaten werden gesteld

als er zetels beschikbaar waren (Schultz van Haegen-Maas Geesteranus 2013). De Waterschapswet uit 1991 bepaalt dat iedere ingezetene van Nederland waterstaatszorg nodig heeft, hieraan meebetaalt en dus hier ook zeggenschap over heeft. Sindsdien zijn het niet alleen de grondeigenaren die het waterschap financieren, maar alle inwoners. Die zeggenschap houdt onder meer in dat inwoners het beleid mogen bepalen middels verkiezingen (Meijer 2015). Daarmee zijn we bijna aanbeland bij hoe de waterschappen vorm hebben gekregen in de huidige situatie. Waar in 2008 nog gestemd werd per brief en met een personenstelsel, vinden anno 2019 de verkiezingen plaats zoals de meeste verkiezingen in Nederland: met een stembusgang waarbij de kiesgerechtigde een stem uitbrengt op een persoon van een politieke partij (het lijstenstelsel).

Het bestuur van waterschappen

In artikel 133 van de Grondwet staat dat provinciale staten waterschappen kunnen instellen en opheffen. De provinciale staten bepalen ook nader wat waterschappen moeten doen, hoe hun organisatie is en wie er in hun bestuur zitten. In de Waterschapswet wordt dit verder uitgewerkt. Daarin staat dat het bestuur van een waterschap bestaat uit een algemeen bestuur (zoals de gemeenteraad in een gemeente), een dagelijks bestuur (vergelijkbaar met wethouders) en een voorzitter (de dijkgraaf of watergraaf). In tegenstelling tot gemeenten zitten de dagelijks bestuursleden ook in het algemeen bestuur. Er dus geen dualistisch maar een monistisch stelsel.

De Stormvloedkering

Het algemeen bestuur kent tussen de achttien en dertig leden (dat verschilt per waterschap) en er zijn vier categorieën van belanghebbenden in vertegenwoordigd: ingezetenen, onbebouwd, bedrijven en natuurterreinen. De ingezetenen zijn inwoners van het waterschap, en het is deze categorie vertegenwoordigers die op 20 maart met de stembusgang werden verkozen. De andere drie categorieën zijn de zogeheten geborgde zetels. Deze zetels (de provincie bepaalt het aantal – zeven, acht of negen – en de verdeling over de drie belangengroepen) worden ingevuld door vertegenwoordigers van daartoe aanwezen organisaties. Dat zijn voor ‘onbebouwd’ (agrariërs) vertegenwoordigers van de land- en tuinbouworganisatie, voor ‘natuurterreinen’ vertegenwoordigers van de vereniging van bos- en natuureigenaren en voor ‘bedrijven’ vertegenwoordigers

aangewezen door de regionale raad van de Kamer van Koophandel. De vertegenwoordigers van de geborgde zetels worden niet via verkiezingen maar via een benoemingsprocedure benoemd. ‘Zij die onder een belangencategorie vallen met geborgde zetels zijn veelal numeriek te klein om de kiesdeler te halen bij het enkel houden van verkiezingen (zonder geborgde zetels), terwijl hun belang bij de zorg voor het watersysteem onevenredig groot is ten opzichte van de (brede) categorie ingezetenen,’ zo schreef minister Schultz van Haegen-Maas Geesteranus in 2013. Agrariërs, natuurbeheerder en bedrijven betalen bovendien ook meer belasting dan de ingezetenen.

Het dagelijks bestuur van het waterschap wordt door het algemeen bestuur benoemd. In het dagelijks bestuur zit tenminste één

vertegenwoordiger van de belanggroepen onbebouwd, bedrijven en natuurterreinen, dus de borging van de belanggroepen zit zowel in het algemeen als het dagelijks bestuur. De voorzitter (de dijkgraaf) wordt benoemd bij koninklijk besluit.

Taken

De taak van waterschappen is benoemd in de Waterschapswet. De eerdergenoemde waterstaatkundige verzorging bestaat uit de zorg voor het watersysteem, de zorg voor het zuiveren van afvalwater en het voorkomen van schade aan waterstaatswerken veroorzaakt door muskus- en beverrat-ten. Waterschappen zelf formuleren dat doorgaans als ‘droge voeten, voldoende en schoon water’ of varianten hierop. Omdat waterschappen een wettelijk bepaalde taak hebben, worden zij omschreven als functionele belangendemocratieën. Gebonden aan deze taak zijn de politieke speelruimte

en het politieke debat beperkt en eerder vakinhoudelijk dan ideologisch of principieel. Wel is er debat over de rol van waterschappen in recreatie, klimaatadaptatie, zuiveren van medicijnresten en drugs uit afvalwater en het kwijtschelden van waterschapslasten voor minima (in tegenstelling tot bijvoorbeeld gemeenten halen waterschappen al hun inkomsten uit de waterschapsbelasting. Er is dus geen variant van een gemeentefonds met rijks gelden).

Verkiezingen

Er was een tijd dat waterschapsbestuurders in vergadering van landeigenaren werden aangewezen en grondbezit een vereiste was om te mogen kiezen en om verkozen te mogen worden. In de twintigste eeuw is dat losgelaten. Tegenwoordig kiezen alle stemgerechtigde ingezetenen bij ‘gewone’ verkiezingen hun vertegenwoordigers voor de vrije, niet-geborgde zetels. De wijze

waarop is de laatste jaren een aantal keer gewijzigd, met als doel het verkrijgen van een hogere opkomst en daarmee een goede representatie en legitimatie van het waterschapsbestuur. Zo is ten eerste besloten om bij de verkiezingen in 2008 een landelijke verkiezingsdag te houden voor alle waterschappen en te werken met een lijstenstelsel in plaats van een personenstelsel. Daarna is besloten om bij de verkiezingen in 2015 de waterschapsverkiezingen te combineren met de provinciale verkiezingen en het poststemmen te vervangen voor een stembusgang. Dit heeft geleid tot de gewenste hogere opkomst. In 2008 was het opkomstpercentage 23 procent, in 2015 was dat 44 procent. Ter vergelijking: de opkomst voor gelijktijdige provinciale verkiezingen lag op 48 procent, de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 hadden een opkomstpercentage van 55 procent. Europese verkiezingen moeten het doen met een veel lagere opkomst, de verkiezingen voor de Tweede Kamer voeren de ranglijst aan (82 procent in 2017). Opvallend was het hoge percentage blanco stemmen voor de waterschapsverkiezingen (2,62 procent van het aantal uitgebrachte stemmen, dat zijn 146.053 stemmen). Bij de gelijktijdige provinciale verkiezingen was dat 0,32 procent (een totaal van 19.674 stemmen).¹

Bestaansrecht

Een discussie die in de politiek regelmatig is gevoerd is die over het bestaansrecht van waterschappen. Kunnen de wettelijk omschreven taken niet door een andere overheid worden uitgevoerd? Als de op-

komstpercentages bij verkiezingen relatief laag zijn, hoe representatief is dan nog de vertegenwoordiging en het bestuur? Hoeveel mensen weten eigenlijk wat een waterschap doet? In een peiling in 2015 gaf slechts een kwart van de stemgerechtigden aan dit te weten (Smouter 2015). En dan nog hoeft dat beeld van de stemgerechtigde niet correct te zijn. Vaak worden waterschappen bijvoorbeeld in verband gebracht met drinkwater, terwijl het water uit de kraan wordt geleverd door de waterbedrijven.

In 2014 leek aan de bestaansrecht discussie een voorlopig einde te zijn gekomen. In een OESO-rapport werd duidelijk dat het Nederlandse waterbeheer efficiënt en effectief is (Buitelaar 2014). Wel werd in het rapport aangegeven dat het waterbewustzijn van de Nederlander erg laag is. Minister Schulz (VVD) gaf destijds aan niet te willen morrelen aan dat wat goed functioneert en de kabinetsplannen over het halveren van het aantal waterschappen niet uit te voeren. In 2015 bleek dat een meerderheid van de statenleden (van alle provincies en alle politieke partijen – ook de VVD) van mening was dat waterschappen bestuurlijk niets toevoegen en dat hun taken ondergebracht kunnen worden bij provincies. Reactie van de waterschappen was dat men hiermee het gevaar loopt dat waterbeheer een sluitpost op de begroting wordt. ‘Op dijken is het verleidelijk bezuinigingen, want dijken hebben geen stem’ (Kooistra & Van den Berg 2015).

VVD en waterschappen

Zoals hierboven al geschetst, zijn er genoeg

statenleden in de VVD te vinden die – in tegenstelling tot minister Schulz destijds – wel willen morrelen aan de waterschappen. Het VVD verkiezingsprogramma in 2017-2021 stelt de liefhebber van waterschappen en bestuurders van waterschappen dan weer gerust: ‘De waterschappen willen we in ieder geval behouden. Waterschappen en hun bestuurders zijn de belangrijkste troef in onze permanente strijd tegen het water’ (VVD 2016, 95). Volgens het Liberaal Manifest uit 2005 kenmerkt ware democratie zich door een zover mogelijk doorgevoerde decentralisatie opdat het bestuur zo dicht mogelijk bij de burger staat (VVD 2005, 84). Waterschappen worden hier niet direct genoemd, maar 21 waterschappen staan wellicht dichterbij de burger dan twaalf provincies.

Tegelijkertijd staat in de beginselverklaring van de VVD dat de burger het liefst te maken heeft met zo min mogelijk bestuurslagen (VVD 2008, 4). In het verkiezingsprogramma 2017-2021 staat dan ook dat ‘voorkomen moet worden dat al die besturen lange en taaie discussies met elkaar hebben en dat de resultaten voor de inwoners uit het oog worden verloren’ (VVD 2016, 94). Zou een bestuurlijk landschap zonder waterschappen hier niet prima bij passen? Zolang ze er nog zijn is het standpunt van de VVD dat overheidslagen zich niet met elkaars taken moeten bemoeien: je gaat erover of je gaat er niet over. Op die manier worden de taken beter uitgevoerd. Bovendien is dan in iedere laag een kleine overheid voldoende. En dat is misschien het ultieme doel voor de VVD: want zo faciliteer je ruimte voor mensen om hun leven zelf vorm te geven.

Een manier om aan het leven vorm te geven is deel te nemen aan verkiezingen (actief of passief) en de VVD stelt in de beginselverklaring dat het tot de wezenlijke kenmerken van een democratie behoort, dat iedere stemgerechtigde burger invloed kan uitoefenen op de samenstelling van de vertegenwoordigende lichamen (VVD 2005, 83). En in het verkiezingsprogramma 2017-2021 staat ook expliciet dat alle leden van waterschappen democratisch moeten worden gekozen (VVD 2016, 95). Er staat niet bij wat ‘democratisch verkozen’ inhoudt. Niet alle leden van waterschappen worden bij de verkiezingen gekozen, de leden voor de geborgde zetels worden immers aangewezen door belangengroepen. Wel staat in het Liberaal Manifest: democratisch is de staat pas als alle burgers in vrijheid gelijkelijk invloed kunnen uitoefenen (VVD 2005, 11).

Met betrekking tot waterschappen kun je met de VVD dus alle kanten op. Praktisch wellicht, maar ook verwarrend. Wat zouden liberalen eigenlijk van waterschappen en verkiezingen moeten vinden? Om daar een antwoord op te vinden, ga ik hieronder in op liberalisme, democratie en de staat.

Liberalisme en democratie

Ieder politiek systeem (een staat, gemeente, een waterschap) dat de liberale toets der kritiek zou kunnen doorstaan, bevat tenminste twee onderdelen. Ten eerste kent een dergelijk systeem een gezag, regering of vorm van bestuur dat is gebaseerd op toestemming van de geregeerden. Vaak wordt dit ‘government by consent’ genoemd. Daarnaast worden politieke en persoonlijke grond-

rechten voor elke burger gelijk gegarandeerd en beschermd (voor een gedetailleerdere discussie, zie: Held 1996; Wissenburg 2015).

Government by consent

De ‘government by consent’ is het democratische element in de liberale staat. Dit houdt naast de instemming van de geregeerden ook in dat een regering of bestuur wordt gecontroleerd door een orgaan (een representatief parlement) dat door het volk is gekozen. Liberale democratie is te zien als een proces van kiezen, gekozen worden, besturen, controleren en verantwoording afleggen. Een vereiste hierbij is individuele gelijkwaardigheid, zodat iedere burger in gelijke mate in staat is voor zijn of haar belangen op te komen en deze te beschermen ten opzichte van anderen en ten opzichte van de staat. De stem van iedere burger heeft dan ook gelijk gewicht (one man, one vote) en iedere burger heeft het recht verkozen te worden. Bij vrije verkiezingen strijden de toekomstige bestuurders om de stem van de burger.

Grondrechten

Wat een democratische staat liberaal maakt is de bescherming van het individu door middel van grondrechten. Grondrechten helpen bij het beschermen van het individu tegen de staat en tegen toevallige meerderheden, ze borgen de gelijkwaardigheid van het individu, de vrijheid van meningsuiting en vereniging. Liberalisme is nochtans meer dan dit. Het staat voor een terughoudende overheid, economische vrijheid, mensenrechten en de gelijkwaardigheid van man-

nen en vrouwen, homo’s en hetero’s, watervogels en landrotten, enzovoort. Liberalen geloven bovendien in vooruitgang: ontwikkelen, verbeteren, fouten maken, leren en herstellen.

Liberalen zouden op basis van de hierboven geschetste uitgangspunten drie bedenkingen moeten hebben bij huidige opzet van waterschappen en de verkiezingen. Ten eerste voldoen waterschappen niet in voldoende mate aan het principe van ‘government by consent’. Dit komt door de lage opkomst, het hoge percentage blanco stemmen en vooral door de geborgde zetels.

“... de democratische controle van waterschappen schiet te kort door de onbekendheid van waterschappen bij kiezers en de beperkte media aandacht ...”

De afgelopen jaren is op verschillende manieren geprobeerd de opkomst bij de waterschapsverkiezingen te stimuleren, onder meer door het invoeren van het lijstenstelsel, de stembusgang en het gelijktijdig houden van de verkiezing met de statenverkiezingen. De opkomst is hoger, maar op de onpopulaire Europese verkiezingen na nog altijd het laagst van alle recente verkiezingen. Daarnaast is het hoge percentage blanco stemmen een teken dat veel kiezers op komen dagen maar zich geen raad weten met hun stem. Ziet de kiezer het waterschap als een politieke entiteit waar het zinvol is een mening over te hebben? Hoeveel kiezers zouden gewoon op dezelfde partij gestemd

hebben als voor de provinciale staten, de waterschapsverkiezingen er even bij nemend met 'kraanwater' in het achterhoofd? Met andere woorden: is er wel sprake van instemming? Daarnaast is de mogelijke instemming bij voorbaat al beperkt tot vrije zetels, voor de geborgde zetels wordt immers niet om instemming gevraagd. Er is dus hoogstens sprake van een passieve vorm van instemming voor een deel van bestuurders en de gekozen controleurs.

Het blijvende gesleutel aan waterschapsverkiezingen laat zien dat ook de betrokken overheden beseffen dat een lage opkomst afbreuk doet aan de legitimiteit. Een alternatief zou zijn de waterstaatkundige zorg in te bedden op een bestuurlijk niveau waarvoor meer kiezers een stem uitbrengen en waar wel sprake is van *consent*. Het scheelt bovendien een bestuurslaag en de potentiële taaie

discussies tussen de lagen. Het past tot slot bij de gedachte achter de recente ontwikkeling van de Omgevingswet, namelijk dat de burger zich tot de overheid kan wenden zonder dat hij zich af hoeft te vragen welke 'bevoegd gezagen' er zijn bij het organiseren van een roeiwedstrijd op een kanaal of het bouwen van een varkensstal in de beschermingszone van een watergang.

Ten tweede schiet de democratische controle van waterschappen tekort door de onbekendheid van waterschappen bij kiezers en de beperkte media aandacht. Het door de OESO geconstateerde lage waterbewustzijn van de burger is hier wellicht debet aan. Het proces van kiezen, gekozen worden, besturen, controleren en verantwoording afleggen wordt niet doorlopen. Wordt er wel gestreden om de stem? Zorgen geborgde

zetels waar geen competitie voor is niet voor luie democratisch bestuurders?

Ten derde doen de geborgde zetels afbreuk aan het principe van politieke gelijkwaardigheid. De verplichte deelname van een geborgde zetel in het dagelijks bestuur versterkt dat alleen nog maar. Een deel van de bestuursleden wordt niet democratisch gekozen en sommige burgers mogen twee keer stemmen of hebben meer invloed, bijvoorbeeld als ze in regionale raad van de Kamer van Koophandel zitten. Andere politieke organen kennen *geen* geborgde zetels om belangen te dienen die veelal numeriek te klein zijn om de kiesdeler te halen bij het enkel houden van verkiezingen. Zelfs als borging van het minderheidsbelang noodzakelijk is, kennen liberalen daar andere instrumenten voor. Bijvoorbeeld door het op te nemen in de wetgeving zoals de Waterschapswet.

Liberale democratie en waterschappen gaan dus moeilijk samen. Zo bezien hebben liberale twee mogelijkheden. Allereerst het afschaffen van geborgde zetels, van de waterschappen een volledige democratie maken en bepaalde bedreigde belangen in wetgeving borgen. Provincies zouden hiervoor kaders kunnen scheppen en daar toezicht op kunnen houden. De waterschappen zouden veel sterker politiseren, wat het debat en opkomstcijfers ten goede kan komen. Belangengroepen die de kiesdrempel mogelijk niet halen, worden gedwongen zich politiek te organiseren, kiezers te vinden en te strijden om iedere stem.

Alternatief is om het werk van de waterschappen elders onder te brengen en politiek en besluitvorming onderdeel te maken van een bestuurslaag waar werkelijk sprake is van consent door de 'geregeerden', bijvoorbeeld bij gemeente of rijk. Waterschappen kunnen eventueel als uitvoeringsorganisatie blijven bestaan.

Vlucht naar voren

Voor wie niet kan kiezen is er een liberale vlucht naar voren die past bij de geschiedenis van de waterschappen en het liberalisme, namelijk meegaan met de tijd, leren en ontwikkelen. De huidige waterschappen als politieke institutie zijn niet te vergelijken met de waterschappen van honderden jaren terug. De huidige constellatie zal evenmin de tand des tijds doorstaan.

Liberalen kennen een grote waarde toe aan grondrechten. Deze grondrechten zijn evenmin onveranderlijk. Waarom zou de *raison d'être* van waterschappen (droge voeten, schoon water) geen liberaal grondrecht kunnen zijn? Zo hebben dijken zonder waterschappen toch een stem. Deze 'waterrechten' maken van geforceerde functionele belangendemocratieën taakorganisaties die aan een grondwettelijke opgaaf werken. Dit is een mooi sluitstuk van debatten zoals over het zuiveren van medicijn- en drugsresten uit afvalwater. Zoiets zou dan geen vraag of politieke keuze zijn, maar een recht. Waterveiligheid en waterkwaliteit, zonder extra bestuurslaag en met de huidige operationele efficiëntie, zijn van liberaal levensbelang: ze maken het individuen mogelijk om in maxi-

male vrijheid het leven naar eigen inzicht vorm te geven.

drs. M. Smits studeerde geschiedenis en politicologie in Nijmegen. Martijn Smits werkt als beleidsmedewerker voor het Waterschap Brabantse Delta in Breda.

Literatuurlijst

- Blockmans, W., *Metropolen aan de Noordzee. Geschiedenis van Nederland 1100-1555*, Amsterdam, 2010.
- Buitelaar, S., *OESO: Toezicht op waterschappen versterken*, 2014, URL: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/nieuws/oeso-toezicht-op-waterschappen-versterken.9227498.lynkx>, geraadpleegd 9 februari 2019.
- Held, D., *Models of democracy*, Oxford, 1996.
- Hoogheemraadschap van Rijnland, *Ontstaan van het hoogheemraadschap*, 2018, URL: <https://www.rijnland.net/over-rijnland/erfgoed/artikelen-geschiedenis-en-canon/ontstaan-van-het-hoogheemraadschap>, geraadpleegd op 29 december 2018.
- Kooistra, S., Van den Berg, J., *Provincies doen het werk van waterschappen er graag bij*, 2015, URL: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/provincies-doen-het-werk-van-waterschappen-er-graag-bij~b4b19816/>, geraadpleegd op 9 februari 2019.
- Lambert, A.M., *The making of Dutch landscape*, Londen, 1985.
- Meijer, L., *De waterschappen: woensdagweetje*, 2015, URL: <http://www.historien.nl/de-waterschappen-woensdagweetje/>, geraadpleegd op 29 december 2018.
- Schultz van Haegen-Maas Geesteranus, M.H., *Memorie van toelichting op de wijziging van de kieswet en de waterschapswet*, Kamerstukken II 2012/2013, 33719, nr. 3.
- Smouter, K., *Wat zijn toch die waterschappen die je op je stembiljet aantreft*, 2015, URL: <https://decorrespondent.nl/2548/wat-zijn-toch-die-waterschappen-die-je-op-je-stembiljet-aantreft/331528581384-e6faf381>, geraadpleegd op 29 december 2018.
- VVD, *Beginselverklaring. Vastgesteld door de 125e algemene vergadering op 15 november 2008 te Rotterdam*, Rotterdam, 2008.
- VVD, *Om de vrijheid. Liberaal manifest*, Amstelveen, 2005.
- VVD, *Zeker Nederland. VVD verkiezingsprogramma 2017-2021*, Den Haag, 2016.
- Wissenburg, M.L.J., 'Het einde van de liberale democratie', *Liberaal Reveil*, 2015, vol. 56, nr. 4, pp. 193-197.

I. Resultaten 2019 zijn hier nog niet meegeenomen omdat deze ten tijde van schrijven nog niet gepubliceerd zijn door de kiesraad op de databank.

Waterdemocratie

Tanja Klip-Martin, foto: Sake Elzinga

Besturen in het waterschap | een gesprek met Tanja Klip-Martin en Karima Bouchtaoui

door Fleur de Beaufort en Niek Kok

Nederland is een pionier op het gebied van waterbeheer. Het stelsel van *water governance* is uniek. Dat is de conclusie van een rapport van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) uit 2014. Het rapport steekt de loftrumpet over het Nederlandse waterbeheer. Maar het signaleert tegelijkertijd een gevaar: er is een *awareness gap* onder de Nederlandse bevolking. Er is niet genoeg waterbewustzijn. De gemiddelde Nederlander weet niet voldoende over hoe het waterbeheer in Nederland geregeld is en wie daarvoor verantwoorde-

lijk is. Ook stelt het rapport dat Nederlanders zich onvoldoende bewust zijn van de oorsprong van het water dat ze drinken, van het risico van waterschaarste en waterstress en nauwelijks op de hoogte zijn van evacuatiebeleid (OESO 2014, 21).

Dat beeld wordt bevestigd door een enquête van de Unie van Waterschappen onder 2.000 Nederlanders. Bijna de helft van de Nederlanders zei niet precies te weten wat de waterschappen eigenlijk doen (NOS 2019). Dat is opmerkelijk, want in Nederland wor-

den veel dimensies van het waterbeheer juist gezien als een zaak van nationale veiligheid. Volgens de OESO ligt de *awareness gap* dan ook aan het feit dat burgers juist zoveel vertrouwen in de capaciteit van de overheid om het water te beheren, dat ze zich er niet al te veel meer om bekommeren (OESO 2014, 244).

‘Water is beleidsmatig *the place to be*,’ stelt Tanja Klip-Martin, dijkgraaf van het waterschap Vallei en Veluwe, VVD-senator en voorzitter van de Lelykring, het platform voor waterschapbestuurders binnen de VVD. ‘Maar we moeten mensen wel verleiden om met ons mee te doen.’ Ze is sinds 1 maart 2013 dijkgraaf van het waterschap. De rol van dijkgraaf vergelijkt ze ook wel met die van de burgemeester van een gemeente. Zo zit ze het algemeen en dagelijks bestuur van het waterschap voor en heeft ze – net zoals dat de burgemeester verantwoordelijk is voor de openbare orde – crisisbeheersing en calamiteitenbestrijding in haar portefeuille.

Ook Karima Bouchtaoui, lid van de VVD-fractie in het algemeen bestuur van Hoogheemraadschap Schieland en de Krimpenerwaard, signaleert de uitdaging om burgers meer te betrekken bij het waterbeleid. ‘We hebben het waterbeheer door de eeuwen heen eigenlijk zo goed gedaan, dat het als vanzelfsprekend en normaal wordt aangenomen. Terwijl als het waterhuishouden hier in Nederland niet op peil is, we de boel wel kunnen stoppen. Als hier de dijken doorbreken dan is het hier gewoon afgelopen.’

De waterschappen lijken een ondergewaardeerde bestuurslaag te blijven. We spreken met Klip-Martin en Bouchtaoui over de activiteiten van waterschappen, over liberalisme in een waterdemocratie en over de uitdagingen van de toekomst.

Waterdemocratie

Waterschappen vormen een volwaardige bestuurslaag binnen het Nederlandse democratische bestel. Zowel Klip-Martin als Bouchtaoui benadrukken de historische waarde van het waterschap. ‘Het is de oudste bestuurslaag die we hebben,’ zegt Bouchtaoui. Of het waterschap naast de oudste bestuurslaag in Nederland ook de oudste democratische instelling in Nederland is, wordt door sommige historici wel betwist (Van Tielhof 2015, 87). Maar er zit een kern van waarheid in dat de ‘hydrografische structuur van het land tot op zekere hoogte een democratische structuur der bevolking tot gevolg’ had, zoals historicus Johan Huizinga stelde (1998, 19). Waterschappen zijn immers van oudsher plaatsen van overleg. Daarmee voegden ze iets toe aan de Nederlandse bestuurscultuur: ‘In het waterschap is het poldermodel ook echt ontstaan – dat gevecht tegen het water,’ zegt Bouchtaoui.

“... eigenlijk zijn we een waterdemocratie en dat komt omdat onze democratie gerelateerd is aan waar wij wonen en werken ...”

Ook Klip-Martin voegt zich bij Huizinga’s these: ‘eigenlijk zijn we een waterdemocratie en dat komt omdat onze democratie gerelateerd is aan waar wij wonen en werken.’

‘Je ziet dat in de tweede helft van de middeleeuwen de bevolking van ons land begint te groeien en dat we meer land nodig hebben om voedsel te verbouwen. En dan zie je dat in West-Utrecht en Zuid-Holland land ontgonnen wordt om voedsel te verbouwen. Maar men moest iets met het water en het was al vrij snel duidelijk dat het niet hielp als je dat naar de burens kieverde. Dat kwam de verhoudingen natuurlijk ook niet ten goede,’ legt de dijkgraaf uit. ‘Oorspronkelijk zie je dus dat waterbeheer een dorpsaanleggenheid is. Er ontstaat op een gegeven moment wel een soort schaalvergroting, omdat de eigenaren van de grond niet altijd meer de bewerkers van die grond zijn en soms ook in een ander dorp woonden dan waar degenen woonden die de grond exploiteerden. Dan zie je langzamerhand particuliere samenwerkingsverbanden ontstaan. In 1122 is het eerste particuliere waterschapje opgericht waarin men gezamenlijk keek naar waterveiligheid en wateroverlast. Daar komt ons polderen vandaan, omdat je het alleen maar redde als je het in overleg deed met elkaar.’

Met die geschiedenis in het achterhoofd is het idee van waterschapsverkiezingen eigenlijk zo gek niet. Het allerbelangrijkste verschil met de algemene democratie is het afgebakende takenpakket van het waterschap. Klip-Martin vat de taken van het waterschap samen. ‘Er is geen open huishouding,’ zegt ze. ‘Dat wil zeggen dat we ons bezig houden met een duidelijk omschreven takenpakket. Allereerst zijn we verantwoordelijk voor waterveiligheid: het beheer van

dijken, duinen, gemalen, stuwen enzovoort. Een ander doel is schoon oppervlakte water en niet teveel of te weinig water. Dat heeft te maken met peilbeheer maar ook met grondwaterpeilbeheer en hoe je voldoende water buffert in periodes van droogte terwijl je aan de andere kant water wil afvoeren omdat je overlast wil voorkomen en boeren wilt accommoderen in hun bedrijfsvoering.’

Van 2.650 naar eenentwintig waterschappen

‘Er waren in 1950 nog 2.650 waterschappen,’ zegt Klip-Martin. ‘Zonder enige druk van buiten hebben al die waterschappen zelf, vanuit de gedachtegang dat het efficiënter en effectiever kan, dat aantal teruggebracht naar eenentwintig. De maat die er nu is zorgt er aan de ene kant voor dat je effectief en efficiënt kunt werken, maar aan de andere kant ook regionaal maatwerk kunt leveren.’

“... de toverformule van waterschappen is dat het geld dat wordt opgehaald nooit besteed kan worden aan fietspaden, buitenzwembaden of wat dan ook ...”

Van de eenentwintig waterschappen die Nederland telt is Vallei en Veluwe het op twee na grootste wat oppervlakte betreft: het waterschap bestrijkt zo’n 244.833 hectare. ‘Onze oostgrens is de IJssel, de zuidgrens zijn de Rijn, de Neder-Rijn en de Lek,’ zegt Klip-Martin. ‘Een deel van de grens is het topje van de Utrechtse heuvelrug, waar een waterscheiding is omdat het water daar twee

kanten opvalt als het regent. De randmeren zijn de noordgrens.’

De grenzen van waterschappen zijn dus watersysteemgrenzen. Het zijn functionele scheidslijnen. Binnen hun watersysteemgrenzen hebben waterschappen soms geheel eigen functies. Klip-Martin: ‘Ik verbaas me er altijd over hoeveel verschillende oplossingen er gevonden moeten worden in het waterbeleid. Of het nu gaat om de kwaliteit van water, teveel water of te weinig water: oplossingen verschillen per waterschapsgebied.’

Het hoogheemraadschap Schieland en Krimpenerwaard heeft dan ook hele andere uitdagingen dan Vallei en Veluwe. Bouchtaoui: ‘Het mooie van het waterschap waar ik in zit, is dat er enerzijds een groot deel stedelijk gebied in zit – Rotterdam, Capelle aan de IJssel, de Zuidplas – maar juist ook de Krimpenerwaard – eigenlijk de agrarische achtertuin van dit gebied. Het waterpeil hier in de stad is anders dan het waterpeil in het achterland. Dat maakt dit waterschap heel uniek.’

No taxation without representation

‘Waterschappen zijn voortgekomen uit het adagium “belang, betaling, zeggenschap”. Je hebt belang bij het bestaan van het waterschap, je betaalt aan het waterschap en daarom mag je ook zeggen waar je het aan uitgeeft. *No taxation without representation*,’ zegt Klip-Martin. De waterschapsbelasting is een louter Nederlands fenomeen. Wereldwijd is gebrekkige financiering één van de

grootste knelpunten van goed waterbeheer. Maar in Nederland speelt dit probleem niet: dat komt omdat waterschappen over een stevig eigen belastinggebied beschikken (Havekes 2014, 69).

Bouchtaoui bedient zich van hetzelfde adagium: ‘van oudsher waren de waterschappen ingericht naar “belang, betaling, zeggenschap”,’ zegt ze. ‘Bij belang, betaling en zeggenschap horen democratie, inspraak en verantwoordelijkheid. Zo kunnen wij dus als liberale partij zeker veel doen binnen een waterschap. Het waterschap is de enige bestuurslaag die draait op puur en alleen het directe belastinggeld wat zij int. Er worden ook wel subsidies aangevraagd, Europees of nationaal voor projecten, maar het merendeel is allemaal direct geïnd belastinggeld,’ benadrukt Bouchtaoui.

‘Waar de provincies en gemeentes geld krijgen via het provincie- en gemeentefonds en verder alleen via de OCB of de omslag op de motorrijtuigbelasting, is er geen waterschapsfonds. Waterschappen halen hun eigen belastingen op. De kosten die we maken in onze exploitatie worden dus ook gedekt door de opbrengst van belastingen. De gedachte dat waterschappen heel rijk zijn, klopt dan ook niet: waterschappen hebben alleen maar schulden voor hun investeringen en hun dagelijkse kosten,’ stelt Klip-Martin.

Nergens anders is er zo’n waterschapsbelastingstelsel, stelt ook de OESO (2004, 20). ‘De essentie van de toverformule van water-

Karima Bouchtaoui

schappen is dat het geld dat wordt opgehaald nooit besteed kan worden aan fietspaden, buitenzwembaden of wat dan ook,' legt Klip-Martin uit. 'Dus voor de veiligheid van Nederland en de kwaliteit en de hoeveelheid water in Nederland hoeft je nooit te concurreren met andere onderwerpen.'

Het algemeen bestuur

De dijkgraaf is voorzitter van het algemeen bestuur en van het dagelijks bestuur. Het *algemeen bestuur* bestaat uit achttien tot maximaal dertig leden en is vergelijkbaar met de gemeenteraad. Het *dagelijks bestuur* bestaat uit de heemraden (de 'wethouders'). Anders dan in de algemene democratie, zitten de heemraden ook in het algemeen bestuur. 'Wij hebben een monistisch systeem. De heemraden, de wethouders van het waterschap, zijn ook deel van het algemeen

bestuur,' legt Klip-Martin uit. Ook zijn er in ieder algemeen bestuur zeven zogenaamd geborgde zetels, die standaard bezet worden door agrariërs, ondernemers en bos- of natuurterreinbeheerders. Deze geborgde bestuursleden worden niet gekozen maar afgevaardigd door organisaties die voor hun dagelijkse activiteiten direct afhankelijk zijn van de kwaliteit en hoeveelheid oppervlaktewater en dus van de taakuitoefening van waterschappen.

Behalve dat dit monisme betekent dat heemraden ook een stem over hun eigen bestuur hebben, heeft het ook gevolgen voor wie het bestuur van het waterschap kunnen worden. 'In de gemeente kan het zo zijn dat een wethouder van buitenaf komt. In het waterschap kan alleen iemand die op de lijst staat in het algemeen bestuur en dus in het

dagelijks bestuur komen. Je moet als partij dus heel goed nadenken over welke lijst je selecteert,' legt Bouchtaoui uit.

Karima Bouchtaoui werd in 2015 verkozen als algemeen bestuurslid in haar waterschap. Zelf werd haar aandacht gewekt voor waterbeheer tijdens haar middelbare schoolperiode. 'In 1995 werden mijn klasgenootjes uit de Bommelerwaard geëvacueerd vanwege een dreigende dijkdoorbraak. Dat is mij heel erg bijgebleven, dat klasgenootjes niet naar school konden omdat ze geëvacueerd waren.'

'Als vertegenwoordigers moeten we besluiten waar we de waterschapsbelasting aan uitgeven en ons afvragen of we daarmee de beste, slimste, duurzaamste oplossing financieren,' legt Bouchtaoui uit. Ze is een vrij uniek bestuurslid: 'De leeftijd van bestuursleden ligt behoorlijk hoog, ergens boven de vijftig. Het is gek dat je met je drieënveertig jaar één van de jongste vertegenwoordigers bent,' vertelt ze. 'Die gemiddelde leeftijd mag dan ook echt wel naar beneden, omdat er anders teveel kennis uitstroomt. Het is goed als jongere mensen zich ook gaan interesseren en kandideren.' In 2016 waren er 622 algemeen bestuursleden bij waterschappen, waarvan de gemiddelde leeftijd inderdaad 58 en een halve jaar was. Slechts 22 procent was vrouw, 84 procent was hoogopgeleid en 95 procent had een Nederlandse achtergrond (BZK 2017, 78).

Tot 2008 kenden de waterschapsverkiezingen nog een personenstelsel, waarbij kiezers

hun stem uitbrachten op één verkiesbare persoon. 'Maar omdat waterschappen zijn opgeschaald, is er besloten om de verkiezingen te structureren langs partijpolitieke lijnen,' vertelt Klip-Martin. 'Vroeger stemde je op Pietje of Marietje. Maar Vallei en Veluwe heeft bijvoorbeeld meer dan 1,1 miljoen inwoners en dan kent de kiezer Pietje of Marietje niet meer. Dus hebben landelijke politieke partijen hun entree gemaakt binnen de waterschapsbesturen, maar zijn er ook algemene landelijke waterschapspartijen opgericht.'

Een apolitieke bestuurslaag?

Er is in het verleden vaak kritiek geuit op dit politiseren van het waterschap. Zo schreef Sander Meijerink, universitair hoofddocent water governance aan de Radboud Universiteit, in 2008 dat bij een functionele overheidsorganisatie met zo'n specifiek takenpakket geen politiek bestuur past. 'Wat valt er eigenlijk te kiezen? Het water moet op een zo goede en goedkoop mogelijk manier worden gezuiverd. De dijken moeten netjes worden beheerd en onderhouden en de grondwaterstand moet worden afgestemd op de in onze ruimtelijke plannen vastgestelde functies,' zo stelde Meijerink.

Klip-Martin en Bouchtaoui delen die analyse niet. 'Het is natuurlijk minder pregnant dan in de algemene democratie waar het gaat over zaken als jeugdzorg en bouwbeleid,' geeft Klip-Martin toe. Vaak komt het aan op een discussie over de vraag of het waterschap meer moet doen dan nodig is op grond van haar kerntaak. 'Er zijn politieke

partijen die zeggen: als we ergens aan de slag zijn dan moeten we in ieder geval maximaal recreatiemogelijkheden meenemen, terwijl andere partijen zeggen er alleen voor het waterbeheer te zijn,' zegt Klip-Martin.

Als dijkgraaf staat Klip-Martin boven de partijen. Bouchtaoui is echter vier jaar lang algemeen bestuurslid geweest en heeft zodanig liberaal politiek handwerk moeten leveren. 'Het politieke spel is minder scherp en minder hard,' bevestigt ze. 'Maar dat neemt niet weg dat wij als VVD'ers liberale invloed in het waterschap kwijt kunnen. Over wat er moet gebeuren bestaan geen misverstanden. Maar hoe we dat gaan doen, met welke technieken en middelen en wat het mag kosten, dat is vaak de uitdaging.'

Zo zijn er duidelijke verschillen in de manier waarop partijen de functie van het waterschap invullen. Vanuit haar ervaring als algemeen bestuurslid heeft Bouchtaoui duidelijke verschillen in opvatting gemerkt: 'De VVD wordt gewaardeerd door kiezers vanwege financieel degelijk beleid. Mijn fractie gaat voor de kerntaak van het waterschap: we vinden het belangrijk dat het waterschap niet meer doet dan waarvoor het is. Dat betekent dat je primair zorgt voor voldoende schoon water en je waterkeringen en waterhuishouding op orde hebt. We beoordelen de projecten en de begroting van het waterschap dan ook op basis van die kerntaken. Sommige partijen hebben er hobby's bij: hoe moet een dijk er uit zien, wat voor soort bloemen of planten moeten erop groeien. Dat komt voor ons als VVD'ers op de tweede plaats.'

“... Bij dat kwijtscheldingsvraagstuk is het makkelijk om ons als de harde partij neer te zetten die geen rekening houdt met de bijstandsmoeder. De waterschapsbelasting wordt dan vergeleken met twee boodschappen-tassen ...”

Ook verwonderd Bouchtaoui zich over het feit dat haar waterschap een windmolen in beheer heeft. 'Op het Capelse bedrijventerrein, bij de A16 en de Van Brienoordbrug,' vertelt ze. In de windmolen is ruim 4,5 miljoen euro geïnvesteerd en hij voorziet 2.600 huishoudens van duurzame energie. Het waterschap is aandeelhouder (Liukku & Van Heel 2016). Maar is zo'n investering nu iets waar het waterschap zich moet bezigen? 'Mijn fractie is van mening dat het waterschap niet voor energieleverancier moet gaan spelen. Andere partijen hebben bedacht om op ons grondgebied een windmolen te plaatsen en energie op te wekken. Maar het plaatsen van een windmolen en alles wat daarbij komt kijken, het investeren, het draaiende houden, de techniek – dat is nogal wat. Dat je energie opwekt voor je eigen bedrijfsvoering is prima, maar het moet niet zo zijn dat wij energie gaan opwekken en dan voor energieleverancier van huishoudens gaan spelen. Dat is niet onze kerntaak.'

Keuzes die het waterschap maakt, kunnen voor bepaalde groepen in de samenleving dan ook behoorlijk ingrijpend zijn. 'Peilbesluiten zijn bijvoorbeeld heel spannend,'

Project Ruimte voor de Rivier: IJsseldelta van Arnhem naar Kampen

vertelt Bouchtaoui. ‘Omdat die direct van invloed zijn op de boeren. Daar zit een hele techniek achter. De Krimpenerwaard is een veenweide gebied. Dat is nat en het zakt en dan is de vraag in hoeverre je water wil blijven pompen om het allemaal droog te houden – zodat het niet meer zakt. Dat blijven pompen is hartstikke duur. Het spannende is dat je daarmee agrariërs niet wil raken in hun onderneming, maar je ook het algemeen belang niet uit het oog kan verliezen.’

Waterschapsbelasting

Partijen lijken vooral te verschillen over de vraag wie hoeveel waterschapsbelasting moet betalen. ‘Wij zijn de partij die als eerste het gevoelige onderwerp van de kwijtschelding van waterschapsbelasting op tafel hebben gelegd,’ vertelt Bouchtaoui.

Door de jaren heen is de belastingpolitiek van het waterschap zo gegroeid dat men op de begroting incalculeerde dat ingezetenen kwijtschelding kregen. Bouchtaoui vindt dat een slechte zaak. ‘De VVD vindt dat niet eerlijk. Het waterschap loopt er belastinggeld door mis waardoor sommige mensen die hard werken meer belasting moeten betalen en daarvoor, bij wijze van spreken, niet meer schoner water krijgen. We krijgen allemaal hetzelfde niveau van waterkwaliteit en -kwantiteit en verbruiken gemiddeld ook allemaal hetzelfde. Het moet niet zo zijn dat sommigen belasting betalen voor de ander, terwijl die daar ook profijt van heeft. Dat was wel een liberaal punt dat in ons verkiezingsprogramma stond.’

Zo ontstaan toch politieke discussies in het algemeen bestuur. ‘Er worden dan zaken in

een frame gezet,' zegt Bouchtaoui. 'Bij dat kwijtscheldingsvraagstuk is het dan voor andere partijen makkelijk om ons als de harde partij neer te zetten die geen rekening houdt met de bijstandsmoeder. De waterschapsbelasting wordt dan vergeleken met twee boodschappentassen.'

Ook Klip-Martin maakt onderscheid tussen het *wat* en het *hoe*: 'Iedereen is voor een veilig Nederland. Niemand wil overlast in Lutjebroek. Maar hoeveel heb je er dan voor over? En hoe doe je dat dan precies? Ben je bereid om dan zelf een fietspad te betalen of zeg je nee, dat is des gemeentes? Overigens is het voor de gemeente niet veel anders: je hebt ook geen VVD- of PvdA-lantaarnpalen.' Net als in Hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard speelt in het algemeen bestuur van Vallei en Veluwe de vraag of er aan inkomenspolitiek moet worden gedaan. 'In dit waterschap is de PvdA-fractie voorstander van kwijtscheldingsbeleid voor inwoners beneden een bepaalde inkomensgrens. De VVD-fractie heeft daarentegen gezegd niet aan inkomenspolitiek te willen doen.'

Uitdagingen

In 2014 taxeerde de OESO de toekomstbestendigheid van het waterbeleid in Nederland. 'Daar kwam uit dat Nederland eigenlijk de standaard zou moeten zijn voor waterbeheer in de hele wereld, ook de manier waarop we het qua governance georganiseerd hebben,' zegt Klip-Martin. 'Een belangrijk minpunt was dat we niet zo bescheiden moeten zijn en veel meer aan de weg moeten timmeren.'

De *awareness gap* die de OESO signaleerde is daarbij een reëel probleem. Nederlanders hebben volgens het rapport een *no news is good news*-attitude (OESO 2014, 244). Maar er is draagkracht nodig om weerstand te bieden aan toekomstige uitdagingen, zoals het veranderende klimaat. 'Je mag het waterschap misschien ook wel een klimatschap noemen. We krijgen nattere periodes, maar ook drogere periodes. Droogte maakt dat dijken minder sterk worden – ze drogen uit en klinken in. Klimaatrobuustheid wordt een uitdaging,' stelt Bouchtaoui vast. 'Daarvoor is draagkracht voor het betalen en het verhogen van belasting echt nodig.'

'Je moet als inwoners ook gewoon je eigen verantwoordelijkheid nemen. Het waterbeheer komt natuurlijk uit de inwoners, maar je ziet nu ook dat we met z'n allen een poosje hebben gedacht dat het waterschap het wel allemaal voor ons regelt. Je ziet nu dat die waterschappen het niet meer alleen kunnen en je zult dus ook als inwoner moeten zorgen dat je niet je hele tuin betegeld hebt, want als je dan zo'n piekbui hebt, dan kan het water nergens naar toe. Je moet ook allerlei dingen als inwoner zelf gaan doen om die overlast die ontstaat door extreme weerbeelden te helpen mitigeren. Ook op energiegebied zul je als inwoner meer moeten doen.'

Naar aanleiding van de evacuatie in de Bommelerwaard in 1995 is het project *Ruimte voor de Rivier* ontwikkeld. Klip-Martin: 'We hebben op 34 plekken in Nederland meer ruimte voor de rivieren gecreëerd.'

Wij hebben bijvoorbeeld een extra arm van de IJssel gegraven van acht en een half kilometer lang. En als we die inzetten, dan zakt het waterpeil 71 centimeter mee. Dat is echt heel substantieel. Toen hebben we ons wel afgevraagd waarom we steeds het paard achter de wagen blijven spannen. Waarom kunnen we nu niet eens van tevoren bekijken wat er moet gebeuren? Daar is uiteindelijk het huidige deltaprogramma uit voort gekomen met een deltacommissaris en een delfonds. We kijken nu naar 2050 en naar 2100: wat verwachten en hoe moeten we daar op voorbereid zijn?’

‘We zetten in op innovatie op het gebied van energie en grondstoffen. Maar ook heel erg in hoe we onze organisatie proberen steeds *fit for the future* te krijgen. Ook hebben we behoefte aan meer techneuten en mensen die techniek kunnen vertalen naar het leven van alledag. We zijn immers steeds fijnmaziger aan de slag in de voor- en achtertuinen van mensen en we moeten mensen dus uitleggen wat we doen en ze verleiden om met ons mee te doen.’

Tot slot

Het Nederlandse stelsel van waterbeheer inspireert ook het buitenland. Er is veel uitwisseling van kennis met het buitenland. ‘Er zit ook een hele ontwikkelingshulpoot aan. En daarvan kun je je afvragen: moeten waterschappen nu ook ontwikkelingshulp doen? We leggen niet alleen een dam aan, maar kijken met name ook hoe je het goed kunt organiseren. Hoe kun je de governance zo doen dat ook als er een ander bewind komt, het waterbeheer gewoon doorgaat.

En dat je verantwoording aflegt over het geld dat je uitgeeft. En het heeft een directe relatie met onrust in de wereld en uiteindelijk vluchtelingenstromen.’

Goed waterbeheer werkt dus stabiliteit in de hand. Juist dit geeft nu ook legitimiteit aan het bestaan van waterschappen: historisch gezien belichaamden de eeuwenoude waterschappen vaak juist de continuïteit in het Nederlandse bestuur – ‘tegenover de labiliteit van provincies maar vooral de nationale overheid,’ aldus waterstaathistoricus Bert Toussaint (2009 49). Terwijl hogere overheden kibbelden over waar zij accenten op moesten leggen in hun omvangrijke takenpakket, hield het waterschap altijd zijn vaste functie. Het bestaansrecht van het waterschap is er dan ook juist aan gelegen dat er een vacuüm zou ontstaan in het lokale en regionale waterbeheer *zonder* het waterschap. En dan kunnen we, zoals Bouchtaoui stelt, de boel in Nederland wel stoppen.

Het betekent ook dat het waterschap almaar door zal moeten polderen. Klip-Martin: ‘We wonen in een dichtbevolkte delta. Werken aan een delta houdt nooit op. We zijn voortdurend aan de slag.’

drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en redacteur van Liberale Reflecties.

H.N. Kok MSc. is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Staat van het Bestuur 2016*, Den Haag, 2017.
- Havekes, H., 'Het water aan de lippen. De geslaagde aanpak van de financiële malheur van de waterschappen in het midden van de vorige eeuw', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 2014, vol. 23, nr. 2, pp. 69-81.
- Huizinga, J., *Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*, Amsterdam, 1998.
- Liukku, A., Van Heel, L., 'Joekel van een Windmolen', *Algemeen Dagblad*, 25 september 2016.
- Meijerink, S., 'Een politiek bestuur past niet bij waterschappen', *Trouw*, 14 november 2008.
- NOS, 'Waterschappen bij veel mensen bekend, maar waarom zou je strak stemmen?' 18 februari 2019, URL: <https://nos.nl/artikel/2272453-waterschappen-bij-veel-mensen-bekend-maar-waarom-zou-je-straks-stemmen.html>, geraadpleegd op 7 maart 2019.
- OESO, *OECD Studies on Water. Water governance in the Netherlands: fit for the future?*, Parijs, 2014.
- Van Tielhof, M., 'Waterschappen als de oudste democratische instellingen van Nederland. Het ontstaan van een mythe', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 2015, vol. 25, nr. 2, pp. 87-98.
- Toussaint, B., 'Eerbiedwaardig of uit de tijd? De positie van de waterschappen tussen 1975 en 1870', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 2009, vol. 18, nr. 2, pp. 40-50.

Hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard

Op de vlucht voor IS uit Baghouz

Voorwoord Honderd jaar Vrouwenkiesrecht, honderd jaar verdere ontwikkeling?

door Sybilla M. Dekker

Op zaterdag 9 Maart – een dag na de viering van Internationale Vrouwendag – werd ik getroffen door een foto van een grote groep vrouwen met kinderen uit het Syrische dorp Baghouz. Zij waren op de vlucht voor IS.

De foto toont zwart omhulde vrouwen, geen gezichten, geen ogen, geen armen, geen herkenning van een menselijk wezen. Tussen de vrouwen zijn enkele kinderen in gekleurde kledij, als het ware platgedrukt tussen de zwarte figuren. Anno 2019 mogen vrouwen en meisjes in die gebieden, onder dergelijke regimes, eigenlijk niet bestaan of zichtbaar

zijn. Met name in IS-gebied waar vrouwen als seksslavinnen worden verhandeld, verkocht of vermoord. Maar ook de gevangenen genomen christelijke Jezidi vrouwen hebben een vreselijk leven in IS-gebied, getuige de beschrijvingen over de massagraven van vermoorde en onthoofde vrouwen en kinderen.

In veel landen staan vrouwenrechten onder toenemende druk van religieuze tradities en fundamentalisme. Restricties voor vrouwen in de naam van religieuze tradities zijn in de meeste gevallen symptomen van bredere

mensenrechtenschendingen en politieke repressie. Hoelang zal het nog duren voordat deze vrouwen kiesrecht hebben en invloed kunnen uitoefenen op hun landsbestuur, en daarmee op hun eigen positie binnens- en buitenshuis?

In West-Europa hebben wij vrouwen een lange strijd gestreden om het actief en passief kiesrecht te verkrijgen. In Engeland was één van de belangrijkste voorvechtsters Emmeline Pankhurst (1858-1928). Haar naam is meer dan enig andere naam verbonden met de strijd voor het vrouwenkiesrecht in Groot-Brittannië. In 1903 richtte ze de *Women's Social and Political Union* op. Pankhurst's tactieken om de aandacht te trekken van het publiek brachten haar vaak in de gevangenis, alleen maar omdat zij de rechten van vrouwen opeiste.

Arrestatie Emmeline Pankhurst

Opvallend is dat Emmeline Pankhurst in de Eerste Wereldoorlog haar activiteiten voor het vrouwenkiesrecht opschortte. Zij ijverde ervoor dat vrouwen de plaats van mannen in fabrieken zouden innemen. In 1914 richtte ze ook de internationale vredesbeweging voor vrouwen op. In maart 1918 begon de Britse regering vrouwenstemrecht (actief kiesrecht) toe te kennen in het Verenigd Koninkrijk en Ierland, maar alleen aan vrouwen van boven de dertig – terwijl mannen kiesrecht hadden vanaf de leeftijd van 21!

In Nederland hebben we een heel eigen strijd gestreden. Het is goed om ons te realiseren dat in 1882 in Nederland vrouwen nog niet expliciet in de Grondwet werden genoemd. Het verzoek van Aletta Jacobs aan de gemeenteraad van Amsterdam om haar op de kieslijst te plaatsen werd geweigerd. Opeens was 'de geest der wet' belangrijker: alleen mannen konden meedoen. In de aangepaste Grondwet van 1887 werd alleen gesproken over mannelijke ingezetenen van Nederland, waarmee vrouwen expliciet werden buitengesloten. Vrouwen uit het hele land gingen toen hun krachten bundelen. In 1894 werd de Vereniging van Vrouwenkiesrecht opgericht (VVK). In 1895 werd Aletta Jacobs presidente van de afdeling Amsterdam en in 1903 presidente van het landelijk bestuur. Ze gaf lezingen en schreef artikelen in kranten en tijdschriften om de redelijkheid van het Vrouwenkiesrecht uit te leggen. Congressen en internationale contacten volgden. Op 18 oktober 1916 werd een grote vrouwendemonstratie in Amsterdam gehouden. Dat was uniek voor die tijd!

Ook andere vrouwen waren belangrijk in de kiesrechtbeweging, zoals Rosa Manusen en Wilhelmina Drucker. In 1917 werd het passief kiesrecht voor zowel mannen als vrouwen ingevoerd. Maar het actief kiesrecht werd alleen opengesteld voor mannen.

Een mijlpaal was dat Koningin Wilhelmina op 18 september 1919 de wet ondertekende die het volledig kiesrecht aan vrouwen toekende. Uiteindelijk kregen vrouwen pas in 1922 automatisch een stembriefje toegesonden, net zoals mannen dat kregen, zodat zij echt konden stemmen. De gelijkstelling was een feit. Ondanks dat vele mannen deden wat zij konden om deze vooruitgang tegen te houden met argumenten als dat 'het kiesrecht onvrouwelijk zou zijn' en een 'echte vrouw' nooit kiesrecht zou willen bezitten en dat 'de man van nature verstandiger zou zijn dan de vrouw en zo was zo geschapen door God.'

Toch gingen de ontwikkelingen door. Niet onvermeld mag blijven dat op 17 september 1918, de allereerste vrouw in de Tweede Kamer plaats nam: Suze Groeneweg. als lid van de SDAP richtte ze zich met name op arbeidersvrouwen en -mannen en het belang van kiesrecht voor beiden. Op 3 juli 1918 had Suze Groeneweg 569 stemmen gekregen. Allemaal van mannen: vrouwen mochten immers nog niet stemmen! Aletta Jacobs van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) lukte het toen niet om in de Kamer te komen. Hoewel ze van alle vrouwelijke kandidaten de meeste stemmen kreeg, kreeg een mannelijke kandidaat zoveel voorkeurs-

stemmen, dat hij plaats mocht nemen in de Tweede Kamer (overigens zetelde in de Eerste Kamer Carry Pothuis-Smit (SDAP) als eerste vrouw sinds 1920). In haar maidenspeech zei Suze Groeneweg in de Tweede Kamer: 'Ik voel als draagster van deze geschiedkundige gebeurtenis de zware verantwoordelijkheid te bewijzen dat vrouwen niet ongeschikt zijn voor de politiek!'

Is deze opmerking en opvatting niet een illustratie van de gedachte dat vrouwen steeds opnieuw lijken te moeten bewijzen dat ook zij uitermate geschikt kunnen zijn voor allerlei functies, ook functies in de politiek? Hoewel ze niet werd verkozen, trad ook Aletta Jacobs sterk naar buiten namens de Vrijzinnig-Democratische Bond.

Aletta Jacobs

Ze geldt als een liberale vrouw – een vrijdenker – die het aanzien van Nederland drastisch heeft veranderd. Ze bracht veel onderwerpen die te maken hebben met de positie van vrouwen op de agenda van de Tweede Kamer. Het gevolg was dat er allerlei emanciperende maatregelen door de politiek werden genomen. Er kwam bijvoorbeeld aandacht voor de positie van de vrouw binnen het huwelijk, voor arbeids- en rusttijden van vrouwen, het verbod op nachtarbeid en lang na Jacobs' tijd, in 1956, de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. Aletta Jacobs heeft de eerste feministische golf met groot doorzettingsvermogen ingezet, zo kunnen we stellen.

Herinneren we ons nu nog dat in 1977 Ria Beckers de eerste vrouwelijke lijsttrekker in Nederland werd voor Groen Links? Op dit moment, anno 2019 zijn er twee vrou-

wen die fractievoorzitter zijn in de Tweede Kamer, Marianne Thieme van de Partij voor de Dieren en Lilianne Marijnissen van de SP. Hoe is dat binnen de VVD gegaan? Is er sprake van een tweede feministische golf binnen de VVD? Lange tijd zien we binnen de VVD krachtige vrouwen in de frontlinie van de partij staan. Neem Haya van Someren-Downer, een spraakmakende en populaire politica, die samen met Hans Wiegel en Harm van Riel de koers van de VVD bepaalde. Zij werd in 1959 als jonge vrouw Kamerlid en ontpopte zich als sterk woordvoerdster op het terrein van onderwijs (bijvoorbeeld tegen de middenschool van Minister van Kemenade) en de publieke omroep. Tijdens haar lidmaatschap van de Tweede kamer werd zij lid van de Zuid-Hollandse Provinciale Staten.

Zij werd in 1976 lid en voorzitter van de fractie van de Eerste Kamer. Er treden

Haya van Someren-Downer

diverse vrouwen in de voetsporen van Haya van Someren, zoals Ankie Broekers-Knol en Nicoline van der Broek als voorzitter van de EK-fractie van de VVD in de periode 1999 tot 2005. Zo ook nu Annemarie Jorritsma (die eerder minister van Economische Zaken en vice-premier was) als voorzitter van de VVD-fractie in de EK. Allemaal stevig stelling nemend voor de positie en doorstroming van vrouwen. En laten we ook de eerste vrouwelijke dijkgraaf Joan Leemhuis-Stout noemen, ook van liberale huize, die daarna Commissaris van de Koningin werd in Zuid Holland. Of Neelie Kroes, die na haar ministerschap van Verkeer en Waterstaat naam maakte als Eurocommissaris. Het beeld ontstaat dat er in de VVD niet zozeer een feministische beweging was, maar eerder een aantal sterke vrouwen die mede de agenda van ons land hebben bepaald.

“... Het beeld ontstaat dat er in de VVD niet zozeer een feministische beweging was, maar eerder een aantal sterke vrouwen die mede de agenda van ons land hebben bepaald ...”

En hoe staan we er nu voor in de maatschappij met zijn organisaties en bedrijven? Lange tijd hebben vrouwen maar beperkt deelgenomen aan het arbeidsproces. Mochten zij willen werken, dan deden en doen ze dat steeds op een beperkt aantal dagen en uren. De voorkeur van veel vrouwen is nog steeds het werken in deeltijd. Inmiddels neemt meer dan tachtig procent van het aantal vrouwen tussen de 18 en de 64

jaar deel aan het arbeidsproces. Dat is sterk toegenomen. Voltijds vrouwelijke werkers naderen nu de veertig procent!

Kennelijk kunnen we ons een dergelijke beperkte inzet en drie dagen deeltijd – nog door veel vrouwen als gewenst gezien in combinatie met kinderen en hun relatie – permitteren. Toch moeten wij ons – en de VVD met ons – blijven inzetten voor de economische zelfstandigheid en onafhankelijkheid van vrouwen.

Het streven naar meer vrouwen in leidinggevende en toposities in het bedrijfsleven en bij de overheid is al jarenlang een thema. Naarmate meer toposities worden ingenomen door vrouwen en mixed teams goed functioneren, ontstaat een meer evenwichtig en divers personeelsbestand. Dat zal de positie van vrouwen zeer ten goede komen.

In bedrijven, aangesloten bij Talent naar de Top (een initiatief van overheid en bedrijfsleven dat sinds 2006 loopt om de doorstroming van vrouwen naar de top te verbeteren) zien we dat het streven naar dertig procent vrouwen in de top wel degelijk haalbaar is: als je je maar langdurig committeert aan een krachtig diversiteitsbeleid. In 2017 tekende de Monitoring Commissie van Talent naar de Top 36,9 procent vrouwen op in Raden van Commissarissen en 27,2 procent in de Raden van Bestuur van 262 bedrijven die zijn aangesloten bij Talent naar de Top. Een veel hoger percentage dan in beursgenoteerde ondernemingen, waar het aantal vrouwen in toposities achterloopt.

In oktober 2017 trad het Kabinet-Rutte III aan: van de 24 bewindsleden die zijn benoemd zijn er tien vrouw. Het Kabinet komt daarmee op 42 procent vrouwelijke bewindslieden! De Tweede Kamer bestaat nu voor 35 procent uit vrouwen, de vrouwelijke voorzitter meegeteld.

Even een terugblik: in 1953 trad de eerste vrouwelijke staatssecretaris aan: Anna de Waal van Economische Zaken. En in 1956 werd de eerste vrouwelijke minister benoemd: Marga Klompé, minister voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. In de zestiger jaren werd Marga Klompé terecht geacht minister-president te kunnen worden. Zij deed het niet omdat zij niet voldoende financiële kennis zou hebben. Overigens heeft Nederland in tegenstelling tot de Caribische landen van ons Koninkrijk nog nooit een vrouwelijke premier gekend.

Vijftien van de 28 Europese lidstaten kennen of kenden wel een vrouw als premier. Zelfs Zwitserland heeft sinds 1971 vier vrouwen als bondspresident gekend.

Tot slot: ik citeer Atria, het kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, dat pleit voor politieke participatie van vrouwen uit alle etnische groepen: 'Naarmate een volksvertegenwoordiging een goede afspiegeling is van de gehele bevolking vergroot dit de kans dat de politieke agenda overeenkomt met kwesties die in alle hoeken van de samenleving spelen. Het is belangrijk dat de bevolking zich kan identificeren met haar politieke vertegenwoordigers. Het is belangrijker dan ooit dat vrouwen invloed hebben op het agenderen van allerlei beleidskwesties.' Aan dit citaat zou ik willen toevoegen dat ook de politieke partijen, zeker de VVD, zich langdurig en

Marga Klompé, eerste vrouwelijke minister in Nederland

consistent moeten blijven inzetten voor diversiteitsbeleid. We moeten maatregelen ten behoeve van de versterking van de positie van vrouwen blijven nemen. Als we willen treden in de voetsporen van Aletta Jacobs en andere wegbereiders is het van groot belang dat we erkennen dat de vrouwenemancipatie een lange geschiedenis kent. Te weinig realiseren we ons dat dergelijke rechten niet overal zo vanzelfsprekend zijn. De foto van de onherkenbare vrouwen uit Syrië, zoals eerder beschreven, toont nog eens op hoeveel plaatsen in de wereld aan vrouwen fundamentele rechten worden ontnomen, hun rechten worden geschonden of niet erkend.

Juist daarom moeten we onze principiële rechten en vrouwenrechten koesteren. We hebben onze rechtsstaat ook niet zomaar verworven. De politiek is genoodzaakt zich te verbinden met wat er op straat speelt. Juist van politici en bestuurders mogen we verwachten dat we steeds de brug slaan en ook duidelijk maken hoe onze vertegenwoordigende democratie werkt. De meerderheid beslist na goede afwegingen en het nemen van verantwoordelijkheid, zowel voor de toekomst van mannen als vrouwen. Onze democratie is niet alleen een kwetsbaar goed, maar ook een uitdaging om daarin voortdurend adequaat te functioneren. Waarin rechten voor en van vrouwen evenzeer tellen als die van mannen.

Tijdens de tweede feministische golf in de zestiger en zeventiger jaren ijverde men verder voor de economische zelfstandigheid en

onafhankelijkheid van vrouwen. Verschillende liberale vrouwen en politici hebben daar een bijdrage aan geleverd. Maar van een feministische golf binnen de VVD kan men niet echt spreken. Liberale waarden zoals vrijheid om te kiezen en verantwoordelijkheid om de keuze verder in te vullen lijken voldoende te zijn om de positie van vrouwen daadwerkelijk te versterken. De uitvoering hangt echter vooral samen met het in de praktijk van alle dag bevorderen van kansen voor talentvolle vrouwen, zodat de VVD in alle opzichten een herkenbare afspiegeling is van de samenleving op alle posities.

Het Vrouwenkiesrecht heeft ons veel gebracht en daagt ons uit om onze verantwoordelijkheid te blijven nemen, ook naar vrouwen in andere landen, die nog te vaak onder slechte en onderdrukkende omstandigheden moeten leven. Met honderd jaar ervaring hebben we het doorzettingsvermogen om positie van vrouwen nog verder te verbeteren en niet stil te blijven staan. Dat blijft ook voor de VVD een blijvende uitdaging.

S.M. Dekker is minister van staat. Ze was minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer van 2003 tot en met eind 2006 en bekleedde verscheidene directiefuncties. Ze zet zich in voor de doorstroming van vrouwen naar de top bij overheid en in het bedrijfsleven via Talent naar de Top, Atria en andere organisaties.

Liberaal vrouwen

Betoging voor algemeen vrouwenkiesrecht 1914, collectie IAV-Atria

Feminisme en liberalisme tot 1945

door Jantine Oldersma

In *De prijs van de liefde*, haar proefschrift over de feministische strijd voor modernisering van de huwelijkswetgeving, stelt Marianne Braun voor het feminisme te beschouwen als een aparte stroming in de Nederlandse politieke geschiedenis, naast de christelijke, de socialistische en de liberale stroming (Braun 1992). Een probleem bij het analyseren van het feminisme is echter – net als bij andere politieke stromingen – dat er aanzienlijke verschillen zijn tussen de verschillende groepen. In zijn algemeenheid kunnen we stellen dat het gaat om bewegingen die gelijke of andere rechten dan mannen hebben voor vrouwen eisen, maar daarmee zijn we er niet. Is bijvoorbeeld een verbod op nachtelijke arbeid voor vrouwen

in hun voordeel of ontnemt het ze kansen op lucratieve banen? Is loon voor huisvrouwen feministisch of juist stigmatiserend en daarmee anti-feministisch? Onderzoekers spreken liever van ‘feminismen’ en beschouwen het hele complex van pleidooien voor verbetering van de positie van vrouwen als hun terrein (zie bijvoorbeeld: Bacchi 1999).

In de strijd voor het kiesrecht voor vrouwen is het uiteraard nodig coalities aan te gaan met stromingen die wel vertegenwoordigd zijn in de buitenparlementaire politiek en liefst ook in het parlement (Leyenaar, Oldersma & Niemöller 2019, 43 e.v.). Bij de liberale stroming vinden de strijdsters het meeste gehoor en liberalen zijn uiteraard

ook fijne partners omdat ze redelijk zijn vertegenwoordigd in het parlement. Maar ook daar gaat het niet allemaal van een leien dakje. Niet in de laatste plaats omdat ook de liberalen zelf onderling verschillen in hun interpretatie van het liberalisme (ibidem, 78-85). Zo stellen conservatief of, in de terminologie van politiek filosoof Stuurman, productief liberalen andere eisen aan burgerschap dan de sociaal-liberalen (Stuurman 1992).

Ik zal in dit artikel een aantal liberale vrouwen belichten: kiesrechtstrijdsters en markante vrouwen die, als het kiesrecht eenmaal een feit is, voor liberale partijen in de Tweede Kamer zetelen. Wat drijft ze? Wat doen ze? Waarin zijn ze eensgezind en waarover verschillen ze – soms heftig – van mening?

De VvVk en de VDB

Het is de ondergeschoven positie van vrouwen die ze eind negentiende eeuw aanzet tot actie. De huwelijkswetgeving die vrouwen ondergeschikt maakt aan de man, haar berooft van haar vermogen en van het loon van haar eigen arbeid, haar soms de zeggenschap over haar eigen kinderen ontnemt en in het geval van een ongewenste zwangerschap iedere verantwoordelijkheid daarvoor bij de moeder legt. Daar komt nog bij dat vrouwen, als ze al op de arbeidsmarkt actief zijn, daar heftig worden gediscrimineerd. De onrechtvaardigheid van het lot van vrouwen wordt breed uitgemeten in een boekje dat in 1869 uitkomt, *De slavernij der vrouw*, geschreven door liberaal theo-

reticus John Stuart Mill en zijn echtgenote. Dat wordt ook in Nederland graag gelezen. Populaire romans stoken het vuurtje nog verder op. Kiesrecht lijkt de noodzakelijke remedie om dit onrecht ongedaan te maken. Het is Wilhelmina Drucker (1847-1925) die Nederlandse vrouwen gaat organiseren om dit op te eisen.² Zij richt in 1889 de Vrije Vrouwen Vereeniging (VvV) op en in 1894 de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVk). Haar halfbroer Hendrik Lodewijk Drucker is een van de voormannen van de VDB, maar Wilhelmina benadrukt graag haar politieke onafhankelijkheid (Braun 2017).

Hoewel liberalen in de strijd voor het vrouwenkiesrecht een cruciale rol spelen, zijn ook zij daarover niet eensgezind. Bij de splitsing in 1901 tussen de sociaal-liberalen in de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de conservatief-liberalen in de Liberale Unie tonen de eersten zich warme voorstanders van kiesrecht voor vrouwen. Veel conservatief-liberalen hebben echter moeite met *algemeen* kiesrecht voor mannen én voor vrouwen (Kleinsma 2008). Dat kiesrecht voor vrouwen bij de VDB meteen hoog op de agenda staat is niet verwonderlijk als we bedenken dat Carel Gerritsen een vooraanstaand lid is. Hij is de echtgenoot van Aletta Jacobs, die al in 1883 tevergeefs haar kiesrecht opeist.

In 1894, als de VvVk wordt opgericht is het nog geen *bon ton* bestuurslid te zijn van deze nieuwe vereniging, ‘vijandschap, laster en wanbegrip’ staat ze te wachten en

vriendschappen worden opgezegd (Van der Goot & De Waal 1968, 138). De vrouw die toch het voorzitterschap op zich neemt is een andere liberaal: Anette Versluys-Poelman (1853-1914).³ In 1901 is ze een van de oprichters van de VDB en treedt ze daar toe tot het hoofdbestuur. Drucker en Versluys-Poelman reizen stad en land af om de Vereeniging nieuwe afdelingen te bezorgen. In 1903 als Anette het voorzitterschap neerlegt heeft ze 1400 leden.

Scheuring

In 1903 neemt Aletta Jacobs het voorzitterschap van de VvVk over van Versluys-Poelman. Zij wordt in 1854 geboren in Sappemeer in een huisartsengezin en studeert af als arts in Groningen en Amsterdam. Ze verkast in 1879 naar Amsterdam waar ze de graanhandelaar Carel Gerritsen ontmoet, die net als zij actief is in vrijdenkerskringen.⁴ Beiden worden lid van de VDB.

De verkiezing van Aletta tot voorzitter van de Vereeniging is niet onomstreden. Ook de Haagse journaliste en activiste Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956) ambieert die functie.⁵ Zij is getrouwd met de schatrijke filosoof Cornelis Wijnaendts Francken, maar hij is tegen kiesrecht voor vrouwen. Ook Welmoet is lid van de VDB en zij treedt in 1902 toe tot het hoofdbestuur. Zij houdt zich actief bezig met de strijd tegen prostitutie en handel in vrouwen, maar ook met gezonde kleding voor vrouwen en dierenmishandeling.

Zowel Aletta als Welmoet zijn dus kandidaat voor het voorzitterschap van de VvVk als Versluys-Poelman na negen jaar aftreedt. Beide kandidaten krijgen ongeveer evenveel stemmen en er is dus een herstemming nodig. Welmoet trekt zich voor het zover kan komen terug. In een brief, vele jaren later aan de zoon van Versluys-Poelman

Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, collectie IAV-Atria

suggereert ze dat zij de voorkeur genoot van de aftredende voorzitter: 'Ik heb het in dec. '02 ernstig betreurd dat ik haar moest teleurstellen, maar het was mij – die voortdurend met mijn man in het buitenland was geweest – niet bekend dat er ingrijpende verschillen bestonden en daar mijn man anti V.K. was heb ik op het laatste oogenblik ter wille van de vrede mij moeten terugtrekken van een candidatuur H.B. Dat er daarna fiks geknoeid is kon ik – de Amsterdamse toestanden niet kennend – allermint vermoeden' (Francken-Dyserinck 1953).

“... Wijnaendts Francken-Dyserinck schrijft dat de ultra's – zoals Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker worden genoemd – zijn bevangen door haat tegen mannen, terwijl de 'gematigden' menen dat mannen weliswaar egoïstisch zijn, maar niet van vrouwenhaat kunnen worden beticht ...”

Al eerder was onenigheid over de strategie van de Vereeniging aanleiding geweest voor de oprichting van een ander genootschap. Bestuursleden van de vereniging Tesselschade, in 1871 opgericht om vrouwen te helpen economisch zelfstandig te worden, richten in 1897 de 'Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland' op, die zich keert tegen de 'woeste hervormingsijver' van Wilhelmina Drucker en de haren, en nadrukkelijk 'mannen van gezag' aantrekt als bestuursleden om zo meer indruk te maken. Kiesrecht staat aanvankelijk niet op

de agenda van de nieuwe vereniging, omdat men van mening is dat dat woord 'door onhandige vrienden en woordvoerders reeds zo vaak was misbruikt, dat gevaar bestond dat men aan dit woord teveel zou blijven hangen en de voornaamste bedoeling van het Comité uit het oog verloren zou worden' (Van der Goot & De Waal 1968, 102).

In 1898 lijken de feministische rijen zich enigszins te sluiten als in Den Haag de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid wordt gehouden. Die bijeenkomst wordt echter ontsiert door de socialisten die – bij monde van Henriette Roland Holst en Pieter Jelles Troelstra – de kiesrechtvrouwen menen de oren te moeten wassen omdat ze teveel 'dame' zouden zijn en geen oog hebben voor de noden van de arbeidersvrouwen (Leyenaar, Oldersma & Niemöller 2019, 61-65).

In 1906 barst de bom binnen de Vereeniging: er moeten nieuwe leden worden gekozen voor het hoofdbestuur en Aletta Jacobs, Martina Kramers en Sophia Tilma-Schaaff kunnen schriftelijk worden herkozen. Op een laat moment stellen Adriana van Dorp-Verdam, Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck en Aletta Lorentz-Kaiser zich beschikbaar om het over te nemen, maar ze willen alleen *en bloc* worden gekozen. Het is te laat voor een discussie, maar in een circulaire stellen ze dat de Vereeniging beter kan worden geleid door personen die de 'meer gematigde richting' vertegenwoordigen 'welke ongetwijfeld die van de grote meerderheid der leden is' (Bosch

2005, 403). Die meerderheid materialiseert zich echter niet: de zittende bestuursleden worden met een grote meerderheid herkozen en als het ledenblad ook nog een artikel waarin de dissidente leden zich verdedigen niet plaatst stichten zij in de trein van Rotterdam naar Leiden een eigen vereniging: de Bond voor Vrouwenkiesrecht (BvVK) (ibidem, 405).

Wat zijn precies de klachten van de afsplitters? Zowel politicoloog Marijke Mossink als historica Mineke Bosch vinden het moeilijk om een eenduidig verschil in hun feministische opvattingen te vinden. De Bond redeneert meer vanuit het algemeen belang dan vanuit het belang van vrouwen volgens Mossink, maar Bosch meent dat de argumentaties te zeer een allegaartje van tegenspraken zijn om echt van stromingen te kunnen spreken (Mossink 1986, 420-423). Politiek-strategische meningsverschillen zijn er wel: de dames van de Bond zijn er tegen dat ze geacht worden alleen kandidaten voor de Kamer te steunen die voor vrouwenkiesrecht zijn. Daarmee worden alle andere politieke meningsverschillen buiten de orde verklaard. De positie van mannen is ook nu weer in het geding: de voorzitter van de nieuwe Bond, Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (hierna WWF-D) legt in *De Telegraaf* uit dat de ultra's – zoals Jacobs en Drucker c.s. worden genoemd – zijn bevangen door haat tegen mannen, terwijl de 'gematigden' menen dat mannen weliswaar egoïstisch zijn, maar niet van vrouwenhaat kunnen worden beticht (Leyenaar, Oldersma & Niemöller 2019, 78-82).

Maar ook de vraag hoe het kiesrecht binnen te halen wordt verschillend beantwoord. In het volgende citaat wordt WWF-D geparafraseerd door de *Delftsche Courant* van 18 maart 1909: 'De bond wil, dat de vrouwen toonen, dat zij 't kiesrecht waardig zijn, en als zij dat getoond hebben, dan wordt het de vrouwen vanzelf gegeven. Niet door woorden moeten wij 't kiesrecht voor vrouwen krijgen, aldus spreekster, maar door daden. De vrouw moet in 't publiek werken, moet belangstelling toonen in het actieve leven, dan zal men vanzelf bij ons komen, en zeggen: „Hier hebt ge het kiesrecht, gij verdient het”

Politiek historica Mieke Aerts laat zien dat ook de situatie in Engeland een rol speelt bij de afsplitsing. Daar is door Sylvia Pankhurst en haar dochters in 1903 de Women's Social and Political Union (WSPU) opgericht, die steeds militantere strijdmethoden zal gaan hanteren. Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs zijn voorzichtig solidair met de strijdbare vrouwen aan de overzijde van het Kanaal, maar Welmoet WF-D en Lizzy van Dorp, de dochter van een van de oprichters van de Bond, gruwen van deze flirt met de spectaculaire acties van de suffragettes (Aerts 2009).

Liberaal vrouwen gaan dus niet zozeer op feministische gronden uiteen: ze zijn allemaal voor recht op arbeid, een betere huwelijkswetgeving en rechtvaardiger seksuele verhoudingen en voor allen is 'de moeder' een belangrijk referentiepunt voor een vrouwelijke politieke praktijk. De verschillen van mening lijken zich vooral toe

Wilhelmina Drucker

te spitsen op opvattingen over democratie. De vrouwen van de Bond zijn argwanend tegenover algemeen kiesrecht als principe: ze vinden dat er wel eisen van bekwaamheid mogen worden gesteld aan kiezers, ook aan vrouwen. En optochten, pamfletten uitdelen en zeker het overtreden van de wet vinden ze niet juist. Mineke Bosch stelt dat er ook sprake is van klassenverschillen en antisemitisme: de Haagse en Leidse dames vinden de Amsterdamse maar ordinair en luidruchtig (Bosch 2005, 420-423). Maar de verschillen van mening lijken toch vooral overeenkomsten te vertonen met die tussen conservatief- en sociaal-liberalen: burgerschap is iets dat men moet verdienen, de staat kan niet zomaar aan iedereen worden toevertrouwd.

Massabeweging

Met de Vereeniging gaat het onder leiding van Aletta Jacobs intussen prima: er zijn afdelingen in het hele land, men houdt succesvolle bijeenkomsten in de kleinste dor-

pen en gaat later ook massademonstraties houden. Ook internationaal timmert Nederland aan de weg als de in 1904 opgerichte International Alliance of Women (IAW) in 1908 zijn grote conferentie in Amsterdam houdt. In haar *Herinneringen* schrijft Aletta Jacobs dat ze op haar reizen met de voorzitter van de IAW Carrie Chapman Catt 'de diepe overtuiging' heeft opgedaan 'dat het voor een groote maatschappelijke hervorming van weinig belang is of men de regeringspersonen van het nut daarvan weet te overtuigen, zoolang men niet het volk, de kiezers gewonnen heeft' (Jacobs 1924, 294). De Vereeniging opteert duidelijk voor een meer expressieve politiek, gericht op het winnen van de harten van 'het volk'. Ook de Bond krijgt al snel onderafdelingen in het hele land en in een terugblik constateert Welmoet WF-D dat het een goede zet was zich af te scheiden omdat de Bond heel andere vrouwen heeft getrokken dan de Vereeniging (*Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* 1909).

Maar de Bond blijft meer gericht op het overtuigen van de elites.

In 1917 wordt de Grondwet herzien waarbij het algemeen mannenkiesrecht wordt ingevoerd, maar vrouwen moeten het doen met enkel het passief kiesrecht. Een aantal leden van de VvVv waaronder Wilhelmina Drucker is dan al uitgetreden omdat ze vinden dat de Vereeniging vierkant voor gelijkstelling van mannen en vrouwen in de Grondwet moet staan. Zij stichten De Neutrale, die zich keert tegen deelname aan de oude partijen. Ze zal later opgaan in een vrouwenpartij, maar geen zetels halen (Braun 2017). Bij de verkiezingen van 1918 waaraan vrouwen wel als kandidaat, maar niet als kiezer mogen deelnemen steekt de vijandschap tussen Aletta Jacobs en Welmoet WF-D opnieuw de kop op met vervelende consequenties. Het bestuur van de vrouwenclub van de VDB stuurt een lijst rond met zeven vrouwen en het verzoek drie daarvan te kiezen als voorkeurskandidaten voor de lijsten. Welmoet WF-D trekt zich terug en beschuldigt in een brief aan de voorzitter Aletta Jacobs ervan abortussen uit te voeren, niet alleen bij arme, maar ook voor geld bij welgestelde vrouwen. Zij zegt haar lidmaatschap van de VDB op. Uiteraard ontbreekt bewijs voor deze beschuldiging. Aletta Jacobs komt als derde op een aantal lijsten, maar de vrouwenclub blijft opmerkelijk afwezig bij het promoten van haar kandidatuur. Tot grote woede van voorman Henri Marchant voert de lager op de lijst geplaatste Jonkheer van Beresteyn een succesvolle campagne voor voorkeur-

stemmen waardoor hij Aletta Jacobs voorbij streeft (Bosch 2005, 594-597). De eerste vrouw in de Tweede Kamer wordt daardoor Suze Groeneweg, een sociaal-democrate die haar sporen heeft behaald in de partij, maar niet in de strijd voor het vrouwenkiesrecht.

“... Eén keer blijken de verschillende liberale vrouwen best veel gemeen te hebben met de socialistische Suze Groeneweg. Ze gaan meteen in de aanval om ook vrouwen toe te laten tot de rechterlijke macht ...”

De animositeit tussen beide voormalige partijgenoten die nu naast een verschil in politieke stijl ook een duidelijk verschil in politieke oriëntatie hebben ontwikkeld leidt ertoe dat de liberalen hun jarenlange strijd voor kiesrecht voor vrouwen niet kunnen bekronen met een ereplaats voor hun meest uitgesproken voorvechter, Aletta Jacobs.

De strijd gewonnen

In 1919 wordt het amendement van de leider van de VDB, Marchant, waarmee vrouwen naast het passieve kiesrecht ook het actief kiesrecht krijgen van kracht en in 1922 zijn de eerste verkiezingen voor de Tweede Kamer waar ook vrouwen aan mee kunnen doen. Bij de VDB komt Betsy Bakker-Nort (1874-1946) hoog op de lijst en zij wordt wel gekozen.⁶ In 1922 schrijft ze voor *De Telegraaf* een aantal doorwrochte artikelen waarin ze pleit voor een op Scandinavische leest geschoeide huwelijkswetgeving.

Lizzy van Dorp

Welmoet WF-D wordt lid van het bestuur van de Economische Bond en als deze gaat fuseren met een aantal andere partijen tot de meer conservatief-liberale Vrijheidsbond bewerkstelligt ze dat vrouwenrechten hoog op de agenda staan. Ze richt ook een vrouwenafdeling van de Vrijheidsbond op en wordt daarvan voorzitter. Bij de verkiezingen van 1922 staat ze wel op de lijst, maar op een lage plaats zodat ze niet wordt gekozen. Boven haar staat Johanna Westerman (1866-1943) en zij komt wel in de Tweede Kamer. Johanna Westerman is een Amsterdamse onderwijzeres, die al vanaf de oprichting lid is van de Bond voor Vrouwenkiesrecht en daarin verschillende bestuursfuncties bekleedt.

Via de Liberale Partij van de oude voorvechter van fatsoenlijke arbeidsverhoudingen Sam van Houten komt nog een derde liberale vrouw in de Tweede Kamer: Lizzy

van Dorp (1872-1945). De partij veroverd één zetel en omdat Sam van Houten zich te oud acht en terug treedt wordt Lizzy van Dorp een eenvrouwsfractie. Van 1922 tot 1925 zit ze in de Tweede Kamer, waarna ze als een – ook internationaal – gerespecteerd econoom veel publiceert en reist.⁷

Aletta Jacobs loopt in 1922 tegen de zeventig en neemt – volgens biograaf Mineke Bosch – het feit dat ze niet de vruchten van haar werk zal plukken met gratie. Welmoet WF-D is midden veertig, tien jaar jonger dan Johanna Westerman en zij is uitermate verontwaardigd. Wat haar vooral in het verkeerde keelgat schiet is dat ongehuwde vrouwen – zoals Johanna Westerman – nu zullen moeten pleiten voor modernisering van de huwelijkswetgeving: een onderwerp waar ze geen enkel verstand van hebben. ‘Wat het huwelijksleven werkelijk voor oneindig goeds, maar ook voor bitter kwaad

voor beide partijen kan beteekenen, is en blijft voor haar een gesloten boek. (...) de Scandinavische wetten en de drie Nederlandsche voorstellen liggen ter overname als het ware gereed. Ze te verdedigen in de secties en ter openbare zitting is echter nog wel iets anders en zelfs zagen we dit het liefst niet alleen door de vrouw met ervaring van het huwelijk, met kennis van psychologie, maar bovenal ook door een moeder gedaan' (*Bataviaasch nieuwsblad* 1922).

Met het pleidooi voor een moeder in de Kamer lijkt ze zichzelf – als kinderloze vrouw – te diskwalificeren, maar in de laatste zin blijkt dat ze toch vooral betreurt dat ze niet zelf is geroepen: 'We hebben figuren noodig en niet alleen toegewijde partijpionnen. Figuren van wie licht en leiding uitgaat en die zichzelf kunnen zijn.'

In de Kamer

Eén keer in de Tweede Kamer blijken de verschillende liberale vrouwen best veel gemeen te hebben met de socialistische Suze Groeneweg, maar ook met sommige christelijke vrouwen. Ze gaan al meteen met Marchant in de aanval als hij voorstelt ook vrouwen toe te laten tot de rechterlijke macht. Een belangrijk bezwaar van mannelijke zijde is dat vrouwen soms lijden aan emotionele onstabieliteit, wat uiteraard een groot probleem is voor een rechter. Lizzy van Dorp vat nog eens samen wat er mis is met de mannen: 'men heeft vicieuze cirkels, maar ook andere cirkels, en de man is in een zeer aangename cirkel, in het bijzonder wat betreft de objectiviteit. Men be-

weert algemeen, dat de man is objectief en de vrouw niet is objectief. Als wij trachten bewijzen aan te voeren, dat de man in die bewering ongelijk heeft; dan zegt de man: het spreekt vanzelf, dat ik gelijk heb, ik ben objectief en daarom kan ik mijn objectiviteit uitmaken: gij zijt subjectief en kunt daarom uw objectiviteit niet uitmaken. De bewijslast is in deze quaestie omgedraaid' (Handelingen Tweede Kamer, 22 februari 1925).

Maar er zijn ook momenten waarop de vrouwencoalitie uiteen valt: als het ontslag van gehuwde vrouwelijke ambtenaressen aan de orde is proberen Johanna Westerman en Betsy Bakker-Nort garanties te krijgen dat ze niet zullen worden achtergesteld bij mannen, maar de christelijke vrouwen vertrouwen dit wel toe aan de regering.

Het recht op arbeid blijft de vrouwen bezig houden. In 1924 vinden we Betsy Bakker-Nort opnieuw op de bres voor de vrouwelijke ambtenaren: 'Met name wil ik wijzen op het bezwaar, dat de vrouw niet kan worden ambtenaar van den burgerlijken stand. In kleine gemeenten op het platteland zijn de vrouwen uitgesloten van de benoeming tot ambtenaar van de secretarie, omdat zij niet kunnen optreden als plaatsvervangend ambtenaar van den burgerlijken stand. Daardoor zijn de vrouwen uitgesloten van een betrekking, die juist buitengewoon geschikt voor haar zou zijn' (Handelingen Tweede Kamer, 9 december 1924).

De strijd tegen de uitsluiting van vrouwen uit ambtelijke betrekkingen en later ook

andere beroepen zal een steeds belangrijke rol gaan spelen voor de vrouwen in het parlement naarmate de crisis van de jaren dertig nijpender wordt. Als eind jaren dertig de VDB is toegetreden tot het kabinet-Colijn blijkt zelfs de eens door feministen voor zijn rol in de kiesrechtstrijd gehuldigde Marchant voorstander te zijn van de beperking van het recht van vrouwen op arbeid. Hij is intussen Rooms-Katholiek geworden en wordt daarom gedwongen zijn ministerspost neer te leggen. Partijgenoot Slingerland volgt hem op en gaat door op het ingezette pad. De vrouwenorganisaties van zowel de VDB als de Vrijheidsbond zijn niet in staat het tij te keren (Leyenaar, Oldersma & Niemöller 2019, 162-163).

Zijn de liberale vrouwen het eens over het belang van het recht op arbeid voor vrouwen, dat geldt niet voor haar visie op sociale voorzieningen. Tijdens de campagne van 1922 fulmineert WWF-D al tegen een 'rijks-kindervoorziening' die wordt bepleit door de christelijke partijen: 'Natuurlijk worden de kinderen niet gelijkelijk door het Rijk over de gezinnen gedistribueerd, maar wel de onkosten, die er aan het hebben van kinderen nu eenmaal onvermijdelijk vast zijn. En zoo zal de ernstige huisvader, die eerst gespaard heeft vóór hij een gezin vestigde, in zijn belastingbiljet of als werkgever of op andere wijze, de onkosten mogen dragen van het kroost van den onbezonnen en luien twintigjarigen slungel, die het huwelijksbootje instapte zonder een cent te hebben overgelegd, zonder vakkennis, zonder vast

werk in het vooruitzicht' (Wijnaendts Francken-Dyserinck 1922).

Lizzy van Dorp zit maar kort in de Tweede Kamer, in 1925 wordt ze niet herkozen. Maar in die korte periode weert ze zich stevig – zo pleit ze voor herinvoering van het districtenstelsel en stelt ze voor het aantal zitplaatsen dat een gemeente aan bioscopen mag toekennen te beperken om de 'zedelijke en maatschappelijke gevaren van de bioscoop' te beperken. Ook zij houdt in 1924 een vlammend betoog tegen de inrichting van de sociale voorzieningen omdat ze niet de arbeidsvreugde maar de luiheid van de werknemer zullen bevorderen (Handelingen Tweede Kamer, 14 februari 1924).

Betsy Bakker-Nort toont zich juist een sociaal bewogen liberaal: zij houdt bijvoorbeeld een roerende rede over de omstandigheden waaronder de Drentse veenarbeiders leven: 'Over het algemeen is deze bevolking zeer arbeidzaam en sober. Maar ondanks deze soberheid, ondanks deze taaiheid en vlijt, leeft ze thans in den grootsten, diensten nood. [...] Zonder overdrijving kunnen we zelfs zeggen, dat deze streek geteisterd wordt door werkloosheid. Ik denk niet, zoals de vorige geachte spreker, dat wij niet hebben te spreken over den woningnood en den woningtoestand in Emmen. Want als iets duidelijk demonstreert den nood van de bevolking, dan zijn het wel de kolonies van plaggehutten, die wij rondom in Drenthe zien' (Handelingen Tweede Kamer, 24 februari 1925).

Betsy Bakker-Nort, foto: A. Weinberg, archief: Atria

Met ander vrouwelijke Kamerleden zet zij zich in voor het beperken van invoerrechten op naai- en wasmachines omdat dat nu precies machines zijn waarmee vrouwen iets bij kunnen verdienen (*Haagsche Courant* 1924). Johanna Westerman houdt zich voornamelijk bezig met de verbetering van het onderwijs. Zij zit tot 1933 in de Kamer.

In 1940 – vlak voor de inval van de Duitsers – spreekt Betsy Bakker-Nort zich nog uit tegen de doodstraf. ‘Waar in 1870 formeel de doodstraf is afgeschaft, zou de wederinvoering en toepassing van de doodstraf voor ons zijn in werkelijkheid een groote schrede terug in cultuur en beschaving, die zou leiden tot een aanmerkelijke verruwing van onze zeden’ (Handelingen Tweede Kamer, 9 mei 1940). Enige jaren later wordt ze, vanwege haar joodse afkomst, zelf weggevoerd, maar ze overleeft het kamp Theresienstadt. In 1946 sterft ze.

Tot besluit

Als in 1956 de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw aan de orde is en Corry Tendeloo - na de oorlog met de VDB overgestapt naar de Partij van de Arbeid - haar voorstel verdedigt zegt ze dat niet te willen doen alvorens: ‘eerst eerbiedige hulde te hebben gebracht aan mijn voorgangster op de Kamerzetel, die ik bezet, mevrouw mr. B. Bakker-Nort, die, zowel in haar proefschrift *Schets van de rechtspositie der getrouwde vrouw*, als talloze malen daarna, in geschreven en gesproken woord in ruime mate ertoe heeft bijgedragen, de geesten wakker te maken voor het ontoereikende van de bestaande bepalingen. Wanneer de Kamer nu een ontwerp over de opheffing van de handelingsonbekwaamheid kan behandelen, is dit naar mijn mening niet in de laatste plaats een voortbouwen op het door mevrouw Bakker-Nort verrichte voorberei-

dende werk' (Handelingen Tweede Kamer, 27 april 1956).

Er zijn dus in deze periode best goede redenen om het feminisme – of beter, de feminismen, als een aparte politieke stroming te beschouwen. Over de fundamentele wensen zijn ze het wel eens: een rechtvaardiger huwelijkswetgeving, recht op studie en arbeid, eerlijker seksuele verhoudingen en om dat alles tot stand te brengen moeten vrouwen politieke rechten krijgen. Maar dat is maar een deel van het verhaal. Ook de liberale feministen zijn het onderling oneens over het gewenste functioneren van een democratie en over de beste manier om burgers tegemoet te treden. Moet de staat ze vooral ondersteunen, of juist wijzen op hun eigen verantwoordelijkheid? Het onderscheid dat Stuurman maakt tussen productief liberalisme en sociaal-liberalisme lijkt ook deze vrouwen te verdelen. En net als bij mannelijke politici zijn persoonlijke verhoudingen belangrijk en kan onderlinge animositeit een goed plan doen sneuvelen. Desondanks worden er ook allianties gesmeed tussen de liberale vrouwen onderling, maar ook over de andere scheidslijnen heen met de socialistische en de christelijke vrouwen.

dr. J. Oldersma is politicoloog en redacteur van het Tijdschrift voor Genderstudies.

Archief

Archief Welmoet Francken-Dyserinck, Atria, brief van 19 november 1953 van Welmoet Francken-Dyserinck aan de zoon van Annette Versluys-Poelman.

Literatuurlijst

- Aerts, M., ‘Hollandsche vecht-suffragettes’? Een kwestie uit de geschiedenis van het Nederlandse feminisme’, *BMGN - Low Countries Historical Review*, vol. 124, nr. 4, pp. 599–617.
- ‘Donkere Dagen’, *Bataviaasch nieuwsblad*, 7 oktober 1922.
- Bosch, M., *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid: Aletta Jacobs 1854-1929*, Amsterdam, 2005.
- Braun, M., *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam, 1992.
- Braun, M., Lensing, *Wilhelmina Elisabeth (1847-1925)*, 2017, URL: <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Lensing>, geraadpleegd op 23 april 2019.
- Braun, M., ‘Mannen gaan vóór. De neutrale vereniging voor vrouwenkiesrecht en de pacificatie van 1917’, *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2017, vol. 20, nr. 1, pp. 9-22.
- Braun, M., *Nort, Bertha (1874-1946)*, 2013, URL: <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/nort>, geraadpleegd op 23 april 2019.
- Braun, M., ‘Vrouwenleven’, in: Bank, J., Van buuren, M. (red), 1900. *Hooftij van burgerlijke cultuur*, Den Haag, 2000, pp. 503-521.
- Bacchi, C., *Women, policy and politics. The construction of policy problems*, Londen, 1999.
- Dahlerup, D., Leyenaar, M., *Breaking male dominance in old democracies*, Oxford, 2013.
- ‘Bond voor Vrouwenkiesrecht’, *Delftsche Courant*, 18 maart 1909.

- Everard, M., *Poelman, Annette Wiewa Luka (1853-1914)*, 2016, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Poelman>, geraadpleegd op 23 april 2019.
- Van der Goot, W.H., De Waal, A., *Van moeder op dochter*, Utrecht, 1968.
- ‘Tweede Kameroverzicht. De nieuwe tariefwet’, *Haagsche courant*, 22 oktober 1924.
- Handelingen Tweede Kamer, *Interpellatie van den heer Weitkamp aangaande den toestand in de Overijsselsche en Drentsche velen*, 24 februari 1925.
- Handelingen Tweede Kamer, *Opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw*, 27 april 1956.
- Handelingen Tweede Kamer, 9 mei 1940.
- Handelingen Tweede Kamer, *Voorstel-Marchant tot wijziging der Wet op de regterlijke organisatie en het beleid der justitie*, 22 februari 1925.
- Handelingen Tweede Kamer, *Vaststelling van hoofdstuk V*, 9 december 1924.
- Handelingen Tweede Kamer, 32ste vergadering, 14 februari 1924.
- Jacobs, A.H., *Herinneringen van dr. Aletta H. Jacobs*, Amsterdam, 1924.
- Kleinsma, M.H., *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond. 1901-1946*, Amsterdam, 2008.
- Leyenaar, M., Oldersma, J., Niemöller, K., *De hoogste tijd. Een eeuw vrouwenkiesrecht*, Amsterdam, 2019.
- Mill, J.S., *De slavernij der Vrouw*, Arnhem, 1870.
- Mossink, M., ‘Tweeërlei stroming? ‘Ethisch’ en ‘rationalistisch’ feminisme tijdens de eerste golf in Nederland’, in: Sevenhuijsen, S., De Vries, P., Outshoorn, J. (red.), *Socialisties-Feministische teksten*, 1986, nr. 9, pp. 104-120.
- Neugebauer, S., Dorp, *Elisabeth Carolina van (1872-1945)*, 2017, URL: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Elisabeth_Dorp, geraadpleegd 23 april 2019.
- ‘De Bond voor Vrouwenkiesrecht’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 11 maart 1909.
- Van der Steen, A., ‘Welmoet Wijnaendts Francken, een temperamentvol journaliste’, *Nieuw letterkundig magazijn*, 2013, vol. 31, pp. 12-15.
- Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1992.
- Wijnaendts Francken-Dyserinck, W., ‘Gezins-afbraak’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant*, 16 juni 1922.

1. Mannelijke dominantie in de politiek heeft verschillende dimensies. Leyenaar en Dahlerup onderscheiden de numerieke dimensie en de inhoudelijke: ze spreken van een ‘mannelijk monopolie’ bij minder dan tien procent vrouwen, van een ‘kleine minderheid’ bij tussen de tien en de 25 procent vrouwen en van een ‘grote minderheid’ bij 25 tot veertig procent vrouwen. ‘Gender balans’ – veertig tot zestig procent vrouwen - heeft zich in Nederland in de Tweede Kamer helaas nog maar een keer voorgedaan. Inhoudelijk onderscheiden Dahlerup en Leyenaar naast numerieke ondervertegenwoordiging nog vijf dimensies, ‘masculiene’ normen

en praktijken, ongelijke verdeling van posities, beperkte toegang tot belangrijke beleidsterreinen en beleid dat in het nadeel van vrouwen werkt (Dahlerup & Leyenaar 2013, 8).

2. Ook zij ondervindt de onrechtvaardigheid van het vrouwenbestaan aan den lijve. Haar moeder is een modiste die twee kinderen krijgt van een bankier van Duitse origine, die haar echter in de steek laat om met een andere vrouw te trouwen. Wilhelmina weet na zijn dood toch een aanzienlijk kapitaal los te weken van haar halfbroer waardoor ze financieel onafhankelijk is en haar leven kan wijden aan het feminisme (Braun 2017).

3. Ook zij komt uit Groningen, heeft voor onderwijzeres gestudeerd, maar trouwt in 1876 met Willem Versluys, een oud-onderwijzer die boekhandelaar/uitgever is geworden. Ook Annette werkt in de zaak. In 1882 vestigt het echtpaar zich in Amsterdam waar de uitgeverij onder andere De Nieuwe Gids gaat uitgeven, het platform voor de nieuwe vooruitstrevende schrijvers (Everard 2016).

4. Aletta Jacobs en Carel Gerritsen gaan rond 1884 samen wonen en leiden tot zijn dood in 1905 samen een actief sociaal en politiek leven. Zij heeft de achterstelling van vrouwen zelf ondervonden: ze mag weliswaar door tussenkomst van Thorbecke een universitaire opleiding volgen, maar heeft wel spot en tegenwerking te verduren. Als arts in Amsterdam maakt ze kennis met de ellendige werkomstandigheden van vrouwen en met de onrechtvaardige behandeling van seksueel actieve vrouwen. Gerritsen is een telg uit een redelijk gegoede familie en is al vroeg geïnteresseerd in sociale vraagstukken en feminisme. Hij is enige jaren wethouder in Amsterdam, lid van de Tweede Kamer en in 1881 oprichter van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (Bosch 2005).

5. Zij reist met haar man naar universiteitssteden in onder andere Zwitserland en Duitsland waar ze colleges volgt. Terug in Nederland bekwaamt ze zich als journaliste en schrijft in bladen en tijdschriften vooral over feminisme. Dit tegen de zin van haar man, waar ze in 1916 van scheidt maar waar ze wel zijn leven lang voor blijft zorgen. Zij is een geboren organisator, richt al als tiener een eigen schooltje op en richt later onder andere de Nederlandse afdeling op van de Soroptimisten; een vereniging van vrouwen die zich bezig houden met charitas (Van der Steen 2013).

6. Alweer een Groningse. Zij studeert Scandinavische talen en vertaalt romans en kinderboeken, maar besluit een studie rechten te gaan volgen om beter van nut te zijn voor de vrouwenstrijd. Ze wordt in 1895 lid van de VvVk en trouwt in 1904 met Gerrid Bakker, ook een VvVk-lid. Met vriendin Aletta Jacobs bereist ze het Groningse platteland om spreekbeurten te houden (Braun 2013).

7. Lizzy van Dorp komt uit een welgestelde familie, gaat naar het gymnasium en studeert letteren en daarna rechten in Leiden. Ze promoveert in 1903 en vestigt zich als advocaat in Den Haag. Samen met haar moeder is ze lid van de VvVk en samen spelen ze ook een actieve rol bij de afsplitsing van de Bond voor Vrouwenkiesrecht. Rond 1910 gaat ze zich bezig houden met statistiek en staatshuishoudkunde; ze geeft haar advocatenpraktijk op om zich volledig op de economie te storten en wordt in 1919 praktijkdocent in Leiden (Neugebauer 2017).

Liberaal vrouwen

Campagne voor Jeanne Fortanier-De Wit

Liberaal vrouwen na de oorlog

door Jantine Oldersma

Als het stof van de 'doorbraak' is gaan liggen en de liberalen zich hebben afgescheiden, eerst in de Partij voor de Vrijheid en vanaf 1948 in de VVD, zijn ook de liberale vrouwen 'onder één dak' terecht gekomen. Corry Tendeloo en Nancy Zeelenberg, prominent in de Vrijzinnig Democratische Bond, zijn weliswaar toegetreden tot de Partij van de Arbeid, maar de jonge VVD heeft haar eigen vrouwelijke coryfeeën. 'In de jaren vijftig', schrijft politicologe Hella van de Velde, 'waren de leidende vrouwen van de organisatie niet ontevreden over het aantal vrouwen dat actief bij de partij betrokken was' (Van de Velde 1994, 157). De voorzitter van de vrouwenorganisatie reageert zelfs

verontwaardigd als het comité 50/50 de VVD in 1965 vraagt bij verkiezingen om en om mannelijke en vrouwelijke kandidaten te stellen: 'De VVD heeft altijd op de bres gestaan voor inschakeling van het vrouwelijk element in de politiek' (Ibidem). Toch heeft ook de VVD met Jeanne Fortanier-De Wit maar één vrouw in de Tweede Kamer tot zij in 1955 gezelschap krijgt van Joke Stoffels-Van Haften.

Historici nemen vaak aan dat de vrouwenbeweging na de mobilisatie periode die leidt tot het vrouwenkiesrecht langzaam uitdooft. Onderzoekers van sociale bewegingen spreken liever van 'overwinteren': spectaculaire

publieksacties komen minder voor, maar in de instituties worden de belangen van de achterban nog wel degelijk behartigd (Post, Oldersma & Outshoorn 2006). Hoe gaat dat in de liberale stroming? Is het feminisme inderdaad langzaam uitgedoofd of blijft er wel degelijk politieke activiteit, zij het minder spectaculair? De eerste twintig jaar, schrijft Hella van de Velde, worden de Vrouwen in de VVD voornamelijk geacht zich bezig te houden met voorlichting en propaganda voor de moederpartij. Ze organiseren conferenties, studiedagen, lezingen en zo voort om vrouwelijke kiezers er van te overtuigen dat het liberalisme de beste keus is. Liberalisme staat dus voorop. Vrouwelijke Kamerleden en leden van het hoofdbestuur van de partij worden echter ook geacht contact te onderhouden met de landelijke vrouwenorganisaties zoals de Nederlandse Vrouwenraad (NVR) en de Nederlandse vereniging voor vrouwenbelangen, vrouwenarbeid en gelijk staatsburgerschap (Van de Velde 1994, 156-157). Dit duidt op feministische overwintering. Hoe zien we deze dubbele opdracht terug in de activiteiten van de Tweede Kamerleden?

Voorkeurstemmen

Veertig jaar na het tot stand komen van het vrouwenkiesrecht – in 1959 – wijdt *Het Parool* een special aan de vrouwelijke politici. Het is een verkiezingsjaar, maar – stelt de krant – de lijsttrekkers zijn nog steeds allemaal mannen en de vrouwen schijnen dat prima te vinden want 95 procent van de stemmen gaat naar de lijststaanvoerder en nog geen half procent van de onder-

vraagden zegt op een vrouw te stemmen. ‘Zeker, er plegen wel voorkeurstemmen op vrouwelijke kandidaten te worden uitgebracht, maar de liberale mevrouw Jeanne Fortanier-de Wit, die in 1956 de favoriete der vrouwelijke voorkeurstemmen was, haalde toen toch nauwelijks een derde van de kiesdeler, welke voor het verwerven van een Kamerzetel nodig was; zelfs zij moest het hebben van het stemmenoverschot van de mannelijke lijststaanvoeders’ (*Het Parool* 1959).

Niet alleen de weinige vrouwelijke kiezers die een voorkeurstem uitbrengen zijn gecharmeerd van de vrouw die de eerste tien jaar van het bestaan van de VVD de liberale vrouwen vertegenwoordigt, ook haar mannelijke collega-Kamerleden laten zich graag door haar ringeloren: ‘Zij is heel handig in het debat, met een onschuldig gezichtje en een zeer liefvallig stemgeluid,’ schrijft de verslaggever van *Het Parool* (1955).¹ Bij haar afscheid wordt ze gekwalificeerd als ‘lief, luimig en listig’ (*Het Parool* 1958).

Maar in de special van *Het Parool* wordt ook gememoreerd dat de vrouwen in de Tweede Kamer veertig jaar nadat ze het kiesrecht hebben weten te veroveren aardig wat voor elkaar hebben gekregen op het gebied van vrouwenrechten. Dat komt volgens de krant omdat ze – zodra het daar over gaat – elkaar dwars door de partijlijnen heen weten te vinden. Bij andere onderwerpen stemmen ze mee met de partij, maar als de rechten van vrouwen in het geding zijn vormen ze een front. Dat houdt meestal in – volgens de krant – dat de vrouwen in de rechtse fracties

Joke Stoffels-Van Haaften

mee stemmen met de linkse kant van het politieke spectrum.

We zien deze opmerkelijke eensgezindheid al in een krantenbericht uit 1952 waarin we Joke Stoffels-van Haaften tegen komen die Jeanne Fortanier-de Wit in 1955 gaat bijstaan als Tweede Kamerlid voor de VVD. Het is een verslag van een verkiezingsbijeenkomst van de Nationale Vrouwenraad in Haarlem. Vrouwen en één man – de AR heeft nog steeds geen vrouwelijke Kamerleden – leggen uit waarom politiek belangrijk is voor vrouwen. Jonkvrouw Bob Wttewaal van Stoetwegen² zegt volgens de verslaggever: ‘Er zijn nog altijd mensen die het moeilijk vinden in de politieke arena een vrouw te “dulden”. Men moet gaan begrijpen dat het niet alleen “aardig” is, maar ook nodig, dat een vrouw in die arena op haar wijze de dingen zegt. Wij vrouwen van velerlei schakering moeten elkaar steunen. Wanneer wij in deze kleine aantallen blijven werken,

komen wij niet veel verder’ (*Algemeen Handelsblad* 1952).

Joke Stoffels-van Haaften legt uit wat liberalisme inhoudt: ‘Het liberale standpunt gaat uit van de vrijheid van de mens. Dit is niet een ongebonden vrijheid, want een mens die waarlijk vrij is, beseft zijn gebondenheid. En door deze gebondenheid ontstaat het gevoel van verantwoordelijkheid. Door samenwerking van deze verantwoordelijke individuen kan de beste samenleving ontstaan.’ Fijntjes herinnert ze het publiek er aan dat de eerste sociale wetten onder een liberaal ministerie tot stand kwamen en ook nu, in 1952, staat de VVD op de bres voor de vrouw: ‘Het beginselprogramma van de V.V.D. eist wettelijke gelijkstelling van man én vrouw op alle gebieden en dus o.a. opheffing van de handelingsonbevoegdheid van de gehuwde vrouw, die thans nog op een lijn staat met een onder curatele gestelde. Alle ambten in Nederland moeten voor de vrouw worden

opengesteld' (*Algemeen Handelsblad* 1952). Gelijkheid van man en vrouw dus, maar ook een opvatting van liberalisme, die naar de sociaal-liberale kant neigt.

Oogstjaren

Midden jaren vijftig lijken oogstjaren aan te breken voor de vrouwenzaak en de liberale vrouwen blazen daarin graag hun partij-tje mee. In maart 1955 treffen we Corry Tendeloo en Jeanne Fortanier-de Wit aan als eerste ondertekenaars van een motie die de regering vraagt het verdrag over de gelijke beloning van mannen en vrouwen voor arbeid van gelijke waarde van de Internationale Arbeidsconferentie te ondertekenen (*Handelingen Tweede Kamer*, 22 maart 1955). Die motie wordt aangenomen. In september van dat jaar zijn beide opnieuw de eerste ondertekenaars van een motie die stelt 'dat het niet op de weg van de Staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden' en de regering vraagt 'de hiermede strijdende voorschriften te herzien' (*Handelingen Tweede Kamer*, 15 september 1955). Deze motie wordt uiteindelijk met 46 tegen 44 stemmen aangenomen. Voor stemmen vrouwen van zeer verschillende politieke huize: van de communistische Rie Lips-Odinot, via de CHU afgevaardigde jonkvrouwe Bob Wttewaall van Stoetwegen tot de katholieke Marga Klompé (*Handelingen Tweede Kamer*, 22 september 1955).

Intussen is Joke Stoffels-van Haaften ook toegetreden tot de Tweede Kamerfractie van de VVD en in april 1956 is zij de woordvoerder bij het debat over de hande-

lingsbekwaamheid van de gehuwde vrouw (Euwe 1959).³ Ze toont daarin aan dat ze de geschiedenis van de vrouwenbeweging op haar duimpje kent: al in haar eerste bijdrage haalt ze – duidelijk met grote instemming – P.B. van W. aan, de onbekend gebleven auteur uit de Bataafse periode die schreef: 'Laat een vrouw, op zekere jaren tenminste, meesteres over zichzelf zijn. Heeft zij gelukgoederen in de wereld, hetzij door haar arbeid of door erfenis verkregen, laat haar daar meesteres van; het huwelijk zij voortaan geen slaafs juk, maar een contract, door vrije mensen gesloten' (*Handelingen Tweede Kamer*, 10 april 1956).

“... Wel, Mijnheer de Voorzitter — en daar was zij dus blijkbaar niet te zwak voor —, liet de Germaan zijn vrouw alle arbeid verrichten, terwijl hij zelf op zijn berenhuid lag ...”

In de volgende vergadering geeft ze een lesje rechtsgeschiedenis beginnend bij de oude Germanen waar vrouwen rechteloos waren omdat ze lichamelijk zwak en geestelijk minderwaardig werden geacht. 'Wel, Mijnheer de Voorzitter — en daar was zij dus blijkbaar niet te zwak voor —, liet de Germaan zijn vrouw alle arbeid verrichten, terwijl hij zelf op zijn berenhuid lag' (*Handelingen Tweede Kamer* 27 april 1956).

Ze is dan ook blij met het voorliggende wetsontwerp: 'Dit ontwerp wil een einde maken aan de maritale macht, wil een einde maken aan gehoorzaamheidsplicht en onderdanigheid van de vrouw in het

huwelijk, wil een einde maken aan haar handelingsonbekwaamheid' (ibidem). Het ontwerp wordt aangenomen, zij het dat de man toch nog het hoofd van de echtvereniging blijft (*De Tijd* 1956).

In 1959 wordt Joke Stoffels-van Haaften voorgedragen voor het plaatsvervangend voorzitterschap van de Tweede Kamer. De katholiek Leo Kortenhorst is gekozen tot voorzitter en voor het plaatsvervangerschap staan zowel Joke Stoffels-van Haaften als de socialist Jan Bommer kandidaat. 'Sommige afgevaardigden steunen liever een socialist dan een vrouw', schrijft *De Telegraaf* in 1959, en na moeizaam tellen komt de uitslag. Bommer 63 stemmen en mevrouw Stoffels-van Haaften 64.

In de jaren dertig worden de vrouwen in de Tweede Kamer gedwongen tot een terug-

tocht; onder invloed van de crisis wordt het recht op arbeid zelfs voor vooruitstrevende liberalen een voorrecht dat mannen eerder toekomt dan vrouwen. Midden jaren vijftig halen de vrouwen niet alleen een hervorming van het huwelijksrecht, maar ook het recht op arbeid binnen.

Alleenstaanden

In 1956 komt Jeanette ten Broecke Hoekstra in de Kamer, zodat de VVD fractie tot aan 1958 zowaar drie vrouwelijke leden telt.⁴ Ook zij – 'een vrouw met een prettig, open gezicht en een gulle lach, met een nuchtere kijk op het leven', aldus *De Telegraaf* – is geworteld in de vrouwenbeweging (*De Telegraaf* 1953). Ze is lid van het Nederlandse Vrouwen Comité, de Contactgroep voor Vrouwen in de Europese Beweging, hoofdbestuur lid van de Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap, lid Nationale Vrouwenraad en International Alliance of Women en lid van de Nederlandse Bond van Vrouwen, werkzaam in bedrijf en beroep.

In 1949 komt zij in de politiek terecht op aandringen van haar vriendin Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck: 'Pas in 1949, toen ik een lezing had gehouden over arbeidsdienstplicht voor meisjes, in een kring van VVD-vrouwen, vroeg men mij of ik op een kieslijst wilde worden geplaatst. Korte tijd later — ik was op een congres van de vrouwenraad te Lugano kreeg ik een telegram van mijn vriendin Welmoet Wijnaendts Francken. "Hoera" seinde ze. Dat betekende: ik was in de Haagse gemeen-

Jeanette ten Broecke-Hoekstra

teraad gekozen. En ik had door mijn reis zelf helemaal niet kunnen stemmen' (*Algemeen Handelsblad* 24 oktober 1958).

Jeanette Ten Broecke Hoekstra heeft door haar achtergrond als directeur van een dienstbodenopleiding belangstelling voor het huishouden en ze pleit in toespraken voor professionalisering van huishoudelijk werk: 'Het huishoudelijk beroep moet worden omhoog gehaald. Het moet officieel als beroep worden erkend en er moeten behoorlijke arbeidsvoorwaarden voor worden vastgesteld' (*Algemeen Handelsblad* 1947). Zij blijft ongehuwd en ontpopt zich dan ook als belangenbehartiger van alleenstaanden die in de jaren vijftig en zestig nog ernstig worden gediscrimineerd. Op de woningmarkt komen ze er niet aan te pas omdat gezinnen in de jaren waarin woningen uitermate krap zijn, voorgaan. Als gemeenteraadslid pleit ze dan ook voor de bouw van speciale flats voor alleenstaanden (*De Telegraaf* 1955). Maar ze bekritiseert ook de manier waarop wordt gebouwd: 'Waarom moeten de bouwplannen uitgevoerd worden door mannen? Technisch kan het niet anders, maar het zou zo moeten zijn dat een aantal vrouwen deel uitmaakt van de bouwcommissies; huisvrouwen met de praktische ervaring van elke dag en artistiek aangelegde vrouwen die de nodige sfeer weten te brengen' (*De Telegraaf* 1953).

Ook het belastingstelsel is in deze periode zeer nadelig voor alleenstaanden: 'Wij vullen de schatkist met veel te hoge bedragen omdat, zo zegt men, onze miljoenen niet

gemist kunnen worden' (*De Tijd* 1966). Joke Stoffels-van Haaften verzet zich in de Tweede Kamer – ongetwijfeld met grote instemming van Jeannette Ten Broecke Hoekstra – ook fel tegen verhoging van de kinderbijslag. 'Iedere verhoging van de kinderbijslag verdeelt uiteindelijk de totaal beschikbare loonsom méér ten gunste van de gezinnen met kinderen, ten koste van de ongehuwden en de gehuwden zonder kinderen. Nu moet het behoefte-element in de loonvorming niet verder tot gelding komen dan tegenover die andere groepen verantwoord is. Ook dit is een sociaal vraagstuk, Mijnheer de Voorzitter, men is geneigd dit weleens te vergeten' (Handelingen Tweede Kamer, 13 december 1956). Met Jeanette Ten Broecke Hoekstra lijkt onder de liberale vrouwen weer een wat meer 'productief' liberale wind te waaien.

Maar in een andere kwestie blijkt het sociale hart toch vooral aan de rechterzijde van de Kamer te kloppen. Haar ervaringen in Nederlands-Indië maken dat het lot van de vele gerepatrieerden Jeanette ter harte gaat. Dat komt vooral sterk tot uiting als op passagiersschip de Johan van Oldenbarneveldt 139 verstekelingen zijn aangetroffen die asiel zoeken in Nederland. Minister Samkalden stuurt 37 van hen terug naar Indonesië omdat ze geen binding met Nederland zouden hebben (Brugsma 2019). Jeanette ten Broecke Hoekstra pleit hartstochtelijk voor barmhartigheid, maar krijgt nul op het rekwest. 'Een trieste affaire met vele duistere punten. Duidelijk is alleen de oprechtheid, waarmee de spreekster, mej. mr. J. J. Th. ten

Haya van Someren-Downer met haar pasgeboren zoon

Broecke Hoekstra, in 's lands vergaderzaal beroep doet op 's lands geweten', stelt het *Algemeen Handelsblad* in 1958. Maar in de communistische en de socialistische krant krijgt ze er stevig van langs: de beroering over de 37 is volgens *De Waarheid* beperkt tot 'zeer bepaalde milieus en bepaalde redactiekantoren'. *Het Vrije Volk* constateert verheugd dat de 'zaak van de verstekelingen zorgvuldig en menselijk [is] bezien'.

In de loop van de jaren zestig vinden de vrouwen van verschillende fracties elkaar weer in de verdediging van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), die door de opkomst van 'de pil' inkomsten terug ziet lopen. Zo wordt in een commissievergadering subsidiering van de vereniging bepleit: 'Mevrouw Singer en mejuffrouw Ten Broecke Hoekstra (een vriendelijke liberale dame met helemaal de houding van: de paden op, de lanen in en vlindertjes vangen) leken de katholieke

onderminister Bartels er ten onrechte van te verdenken dat hij de NVSH een stille dood wil laten sterven en dit terwijl, zoals mej. Ten Broecke uitlegde, wij elkaar over zeshonderd jaar gaan opvreten vanwege de overbevolking' (*De Volkskrant* 1966).

'Vrouwzijn'

Als het gaat over maatschappelijke zaken, zegt Joke Stoffels-van Haaften in een interview, dan zijn vrijwel alle woordvoerders de vrouwen uit de fractie, maar bij veel andere zaken komen ze niet aan bod. 'Ik wil best vechten voor de sociale belangen van ons volk, maar het betekent toch weer een nieuwe discriminatie aan ons adres. Ik heb dit jaar speciaal iets anders gevraagd' (Euwe 1959). Bij het doornemen van de Handelingen van de Tweede Kamer blijkt inderdaad dat de vrouwen voornamelijk de 'typische' vrouwen onderwerpen behandelen: maatschappelijk werk, onderwijs, kinderbijslag en ga zo maar door. Het zal nog enige

decennia duren voor het niet meer vanzelfsprekend is dat vrouwen de ‘zachte’ en mannen de ‘harde’ onderwerpen behandelen.

Ook de belangstelling voor het uiterlijk en het ‘anders zijn’ van vrouwelijke politici komen we al veelvuldig tegen in de krantenartikelen waarin zij worden geïnterviewd. We hebben hiervoor al gezien dat Jeanne Fortanier-de Wit een populair Kamerlid is vanwege haar charme en haar plezierige uiterlijk. Ze wordt geprezen omdat ze niet zoals Suze Groeneweg ‘sluitzegelblouses’ draagt’. Ten Broecke Hoekstra is een wat sportiever type: ‘de paden op, de lanen in en vlintertjes vangen’. Als Fortanier-de Wit besluit de Kamer te verlaten om zich meer aan haar gezin te wijden wordt in het blad van de VVD met begrip gereageerd op haar besluit, maar ze wordt ook gewaardeerd omdat ze heeft laten zien dat het liberalisme niet alleen maar verstandelijk is maar ‘een hart’ heeft (*Vrijheid en Democratie* 1958). *Het Parool* weet te melden dat zelfs ‘Professor Romme [...] die de gehuwde vrouw maar het liefst in haar gezin ziet, [...] haar, toen ze nog volop Kamerlid was, [...] eens openlijk heeft geprezen als: een lieve moeder’ (*Het Parool* 1958).

‘Een nog aarzelende, licht geheven voorzittershamer, een blozen en pas dan de korte tik, die aangeeft dat de elkaar onderbrekende Kamerleden iets te ver gaan. Soms is daarvoor een aanmoedigend knikje van een collega nodig’ (*De Telegraaf* 1959). Aldus de parlementaire verslaggever over plaatsvervangend Kamervoorzitter Stoffels-van

Haaften. In het *Algemeen Handelsblad* heet het: ‘Zij is blond. Zij vecht voor de positie van de vrouw. Haar ogen zijn levendig.’ Ook het feit dat ze naast het Kamerlidmaatschap een man en een dochter heeft komt daarin uitgebreid aan de orde. Hoe doet ze dat toch met het huishouden? Ze blijkt veel blikgroente te gebruiken en gezinsleden eten veel fruit voor de vitamines. Haar man en dochter amuseren zich prima als ze op reis is. ‘Mevrouw Stoffels bewijst, dat een zelfstandig politiek denkende vrouw geen typische careerwoman, met alle kunstmatig gekoelde elementen van dien, behoeft te zijn. Zij kan niettegenstaande al haar activiteiten nog fijn vrouwelijk rebelleren over de dingen van het dagelijkse leven.’ Deze vriendelijke constatering over het Kamerlid schiet bij de hoofdredacteur van het *Gereformeerd Gezinsblad*, Jongeling, in het verkeerde keelgat: ‘Zij heeft zich laten interviewen en portretteren, daar, waar zij niet thuis is, nl. in haar huis. (...) Is zij een enkele maal thuis, en bereidt zij een maaltijd, dan redt zij zich met blikken en vitamines en vruchten’ (Jongeling 1959).

Het zal niet de laatste keer zijn dat vrouwen in de politiek zich verbazen over en een beetje verontwaardigd zijn over de overdadige belangstelling voor hun uiterlijk, hun huishouden en hun huisgenoten. Maar ze gaan zich wel steeds meer wapenen tegen de stereotyperingen.

Overwinteren

In 1960 komt Haya van Someren-Downer in de Tweede Kamer. Met haar treedt in feite

een nieuwe generatie aan die op veel plekken in de partij haar stempel zal drukken.

“... Bij het doornemen van de Handelingen van de Tweede Kamer blijkt inderdaad dat de vrouwen voornamelijk de ‘typische’ vrouwen onderwerpen behandelen: maatschappelijk werk, onderwijs, kinderbijslag en ga zo maar door ...”

De geschiedenis van liberale vrouwen in de jaren veertig en vijftig laat zien dat de expressieve functie van de feministische beweging – spectaculaire publieksacties – inderdaad dooft, maar dat er wel degelijk een actief netwerk aanwezig is in de politiek dat ook zaken voor elkaar krijgt. In feite wordt een progressief feministische agenda, al opgesteld in de jaren rond 1900 stukje bij beetje uitgevoerd. De eerste Tweede Kamerleden van de VVD hebben niet alleen een indrukwekkende staat van dienst achter de rug in de restanten van de feministische organisaties die rond de eeuwwisseling zijn opgericht, de partij verwacht ook van ze dat ze die contacten zullen onderhouden. In ieder geval in deze periode lijkt de combinatie van liberalisme en feminisme nog niet veel wrijving op te leveren.

J. Oldersma is politicoloog en redacteur van het Tijdschrift voor Genderstudies.

Literatuurlijst

• ‘De vrouw en de komende verkiezingen’, *Algemeen Handelsblad*, 27 mei 1952.

- ‘Een jaar verplicht werken in de huishouding’, *Algemeen Handelsblad*, 11 december 1947.
- Ten Broecke Hoekstra, J.J.Th., ‘Pleidooi uit mensenliefde’, *Algemeen Handelsblad*, 24 oktober 1958.
- Brugsma, C., ‘Tussen wal en schip. Naar het land van verlangen’, *Andere Tijden*, 2019, URL: <https://anderetijden.nl/programma/1/Andere-Tijden/aflevering/158/Tussen-wal-en-schip-geraadpleegd> op 23 april 2019.
- Euwe, C., ‘Mevrouw Stoffels-van Haaften: Ik hoop dat ze me weer kiezen’, *Algemeen Handelsblad*, 9 januari 1959.
- Handelingen Tweede Kamer, 13 december 1956.
- Handelingen Tweede Kamer, 27 april 1956.
- Handelingen Tweede Kamer, 10 april 1956.
- Handelingen Tweede Kamer, 22 september 1955.
- Handelingen Tweede Kamer, *Motie van orde 4075 I*, 15 september 1955.
- Handelingen Tweede Kamer, *Motie van orde 3421 7*, 22 maart 1955.
- P. Jongeling, ‘Van Binnenlands gebueren. De grootste vrouw’, *Gereformeerd gezinsblad*, 20 januari 1959.
- ‘De vrouw in het parlement’, *Het Parool*, 5 maart 1959.
- ‘Lieve moeder’, *Het Parool*, 17 februari 1958.
- ‘Nieuw lopertje’, *Het Parool*, 12 september 1955.

• Post, V., Oldersma, J., Outshoorn, J., 'Overwint-
teren of geruisloze mobilisatie? Ontwikkelingen
in 'de' vrouwenbeweging in Nederland sinds de
jaren negentig', *Tijdschrift voor Genderstudies*,
2006, vol. 9, nr. 2, pp. 12-25.

• 'De Kadet hekelt politieke spelletjes: Zaak van
verstekelingen is zorgvuldig en menselijk bezien',
Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad,
17 oktober 1958.

• 'De vrouw zoekt haar recht', *De Telegraaf*, 28
oktober 1953.

• 'Ik geloof niet in het gevaar van partijdigheid',
De Telegraaf, 3 oktober 1959.

• 'Liever geen vrouw', *De Telegraaf*, 16 septem-
ber 1959.

• 'Wereldvrijgezellendag in Den Haag', *De Tele-
graaf*, 7 mei 1955.

• 'Woningbouw', *De Telegraaf*, 28 oktober 1953.

• 'De Man moet het hoofd van de echtvereni-
ging blijven. Mr. Van Rijkevorsel beroept zich op
de Nijmeegse prof Petit', *De Tijd*, 28 april 1956.

• 'Eigen partij gevaarlijk voor vrijgezellenbond
ongehuwden in strafklasse', *De Tijd*, 20 mei
1966.

• Van de Velde, H., *Vrouwen van de partij*,
Leiden, 1994.

• 'Bij het parlementaire afscheid van mevrouw
Fortanier-De Wit', *Vrijheid en Democratie*, 22
februari 1958.

• 'Seksualiteit', *De Volkskrant*, 26 februari 1966.

• 'VVD-stunt ging uit als nachtkaaers Geforceerd
spektakel rond verstekelingen', *De waarheid*, 17
oktober 1958.

1. Jeanne Fortanier-de Wit (1907-1993) is
geboren in Den Haag en werkt als onderwijze-
res voor ze de politiek in gaat. Tussen 1939 en
1941 en opnieuw van 1945 tot 1946 zit ze in de
gemeenteraad van Rotterdam. In 1958 verlaat ze
de Kamer om meer tijd te kunnen besteden aan
haar gezin. Ze is getrouwd met de directeur van
het gewestelijk arbeidsbureau in Amsterdam,
heeft een zoon, en woont in Overveen.

2. De achternaam 'Wttewaall' is niet verkeerd
gespeld. Hij wordt uitgesproken als 'uutewaal'.

3. Joke Stoffels-van Haafden (1917-1992) wordt
geboren in Est en Opijnen en studeert rechten in
Utrecht waarin ze drie maanden na de bezetting
afstudeert. In de oorlog werkt ze op een arbeids-
bureau waar ze zo goed mogelijk 'illegalen' helpt.
Na de oorlog werkt ze in het verzekeringswezen
en als advocaat. Van 1950 tot 1960 zit ze in de
Provinciale Staten van Nood-Holland, in de
jaren zeventig is ze burgemeester van Heiloo
en van Soest. Ze trouwt in 1943, verhuist naar
Haarlem en krijgt een dochter. Stoffels-van Haaf-
den is in de loop van de jaren president van de
Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenar-
beid en Gelijk Staatsburgerschap, voorzitter van
het Nederlands Vrouwen Comité en bestuurslid
van de Vereniging van Vrouwen met Academi-
sche Opleiding (Euwe, 1959).

4. Jeanette ten Broecke Hoekstra (1901-1981)
stamt uit een officiersgezin. Zij studeert rech-
ten aan de Universiteit Leiden en gaat na haar
studie met een vrijgezelle oom en zijn zuster
naar Nederlands-Indië om in de huishouding te
helpen. Ze werkt in de jaren dertig als leidster
van kindertehuizen, wordt directeur van een
dienstbodenopleiding en wordt in de oorlog chef
vrouwenbemiddeling van het Rijksarbeidsbu-
reau. Na de oorlog werkt ze op het ministerie
van Sociale Zaken tot ze in de Tweede Kamer
komt. Van 1949 tot 1964 zit ze ook de gemeen-
raad van Den Haag.

Liberaal vrouwen

Haya van Someren-Downer

Strijdbaarheid en bevlogenheid Haya van Someren-Downer

door Sylvia Bakker

Tijdens de algemene vergadering in Groningen werd Haya van Someren-Downer op 28 maart 1969 gekozen tot de eerste vrouwelijke voorzitter van een Nederlandse politieke partij: de VVD.

In haar eerste rede maakte Haya meteen duidelijk waar de VVD wat haar betreft stond: senator Harm van Riel en zij hadden geen enkel politiek vertrouwen ‘in lieden die een in sympathie gedrenkt begrip tonen voor totalitaire, andersdenkenden onderdrukkend regimes, of dat nu het regime is van Mao, Castro, Franco of Ulbricht. Voor ons maakt dat geen verschil, voor hun

slachtoffers trouwens ook niet’ (Korthals Altes 1980, 100). Ze blikte vooruit op de toekomst van Nederland en sprak over de snelle technologische vooruitgang, de toenemende automatisering en het groeiend verkeer. De computer kon de binding van de kerk niet vervangen, hield Haya haar partijgenoten voor, maar het liberalisme kon geïnspireerde oplossingen bieden voor de dag van morgen en de toekomst van de jeugd.

In april 1969 stond de nieuwe partijvoorzitter voor de Zeelandbrug bij de Oosterschelde voor de opname van een filmpje in

de zendtijd voor politieke partijen. Daarin spreekt zij gedurende tien minuten tot het Nederlandse volk en vertelt dat zij als nieuw gekozen partijvoorzitter ontevreden en ongerust is: ‘Er wordt nog wel gedebatteerd over het verhogen van de welvaart en een betere verdeling van die welvaart, maar ik heb weleens het gevoel dat de Nederlandse politiek steeds bezig is met details te regelen, en dat we in feite met elkaar niet weten waar we heen gaan.’

Ze vervolgt: ‘En u weet, ontwikkelingen op technisch gebied gaan zo enorm snel, dat we toch wel op hele korte termijn zullen moeten weten wat we met die nieuwe technieken aanvatten en wat dat gaat betekenen voor de mens. En dan de jeugd. We klagen over jeugdproblemen maar wat doen we, we bouwen grote flatblokken met parkeerplaatsen in nette witte lijnen waar kinderen niet mogen ballen.’

Wie was Haya?

Haya Downer werd geboren in 1926. Ze bezocht van 1938 tot 1946 het Barlaeus-Gymnasium in Amsterdam en ging daarna geschiedenis en wijsbegeerte studeren aan de Universiteit van Amsterdam. Zij ergerde zich aan de naar haar mening ‘betweterige linkse docenten en studenten’ en stapt in 1948 over naar de Vrije Universiteit waar zij in beide vakken in 1953 het kandidaatsexamen aflegde (Van Veldhuijzen 2013).

In 1959 trad van Someren toe tot de VVD-fractie en met 32 jaar was ze het jongste vrouwelijke Kamerlid tot dan toe.

Als woordvoerder onderwijs verzetste ze zich heftig tegen de onderwijshervormingen die beslag moesten krijgen in de Mammoetwet van minister Cals, één van de belangrijkste politieke thema’s in de jaren zestig. Haar hele leven blijft Haya hameren op het belang van goed onderwijs. Ze stelt vast dat het op een verkeerde wijze opleiden van een generatie tot een halve eeuw ellende leidt, dat zonder kennis de democratie infantiliseert en ze verkondigt een geloof in de mogelijkheden van onderwijs als breekijzer in de maatschappij (Van Zanen 1994).

“... Haya stelde dat het op een verkeerde wijze opleiden van een generatie tot een halve eeuw ellende leidt, dat zonder kennis de democratie infantiliseert ...”

Ook in de debatten over het omroepbestel laat zij nadrukkelijk van zich horen. De VVD wenste het verzuilde omroepbestel open te breken en ruimte te creëren voor commerciële initiatieven. Bij haar eerste toespraak over radio- en televisiebeleid op 2 december 1959 zegt zij dat het volgen van goede series in het bestaande omroepbestel praktisch onmogelijk is. De VVD-politica werd in haar tijd een van de hoofdrolspelers op het politieke toneel en was tot ver over de grenzen bekend: in 1971 zette de Franse Marie Claire haar op de lijst van de vijftig machtigste vrouwen ter wereld.

Vrouw in een mannenwereld

Op het algemeen secretariaat van de VVD werden in 2011 nog een aantal documenten

van Haya van Someren gevonden. Deze zijn later toegevoegd aan haar privéarchief bij het Nationaal Archief. Die stukken bevatten een spreektekst waar veel vrouwen zichzelf tegenwoordig nog in zullen herkennen. Zij heeft de tekst geschreven voor bijeenkomsten van de vrouwen in de VVD op 14 mei 1959 in Zeist en 22 september 1959 in Amsterdam. Over haar periode in de journalistiek vertelt ze daar: ‘Het vak waar ik over ga spreken, de journalistiek, is een mannenvak. En als ik dat zeg dan wil ik daarmee zeggen dat het een vak is dat slechts door een paar procent – en dan zit ik aan de hoge kant – door vrouwen wordt beoefend en verder door mannen.’

“... haar toewijding aan het liberalisme en het beschikbaar stellen van haar begaafdheden aan de VVD berustten, zo schreef Frits Korthals Altes, op een roeping ...”

Ze vervolgt: ‘Wie dus de Wereld van de kranten binnenstap krijgt in volle omvang te maken met de strijd om de emancipatie. Mijn eerste kennismaking met de krantenwereld was met een redacteur van een groot dagblad die me zei: “Vrouwen? Dat is niks gedaan in de journalistiek: u mag komen, maar u zult in een maand mislukken.” Dat was helemaal geen moedgevend begin. Ik kwam daar als enige vrouw en ook buiten de krant bleken er alleen maar mannen te zijn. Dat van die maand is niet uitgekomen. Toen ik die hoofdredacteur later aan deze woorden herinnerde zei hij dat hij dat beslist niet zo gezegd kon hebben. “Hoe

kwam ik op het idee?” Nu dames, ik weet het nog heel goed en ik zal het nooit vergeeten. Waarom zei mijn hoofdredacteur dat? Waarom zegt niet *hij* alleen dat, maar vrijwel *alle* mannen in dit vak? Uit angst? Dat we het misschien beter zullen doen? Het is mogelijk. Ik kan u hier het antwoord niet met zekerheid geven, maar dat van die angst zou wel eens dichtbij de waarheid kunnen liggen. Want wat is het geval, vrouwen zijn niet alleen zonder meer geschikt voor dit vak, zij zijn er *bij uitstek* geschikt voor en zij hebben van nature alles in zich om mannen van gelijke intelligentie en ontwikkeling te slaan.’

In 1965 beviel Haya van haar zoon Bart Jeroen. Het gold als een primeur: niet eerder kreeg een vrouwelijk parlamentslid in Nederland tijdens haar zittingsperiode een kind. De massamedia waren in opkomst en daarmee groeide de journalistieke interesse in de persoon achter de politicus. Door haar ervaring als redacteur bij *De Telegraaf* wist ze heel goed hoe de media werkten. Ze had er geen moeite mee om de belangstelling voor haar privéleven in te zetten voor de VVD. Het lidmaatschap van de Tweede Kamer met zijn onregelmatige werktijden werd desalniettemin een belemmering bij de opvoeding van haar zoon. In 1968 legde Haya daarom het Kamerlidmaatschap neer.

Haya, Hans en Harm

Als partijvoorzitter zette zij samen met senator Harm van Riel en fractievoorzitter Hans Wiegel de partijlijnen uit met een nieuwe campagne en pakkende advertenties.

ties. In november 1972 won de VVD zes zetels en kwam uit op 22 zetels. In het verzuil- de Nederland waarin de stemverhoudingen min of meer hadden vastgelegen, was dit een geweldige overwinning. Haya, Hans en Harm, de drie H's, waren erin geslaagd de VVD te transformeren tot een partij voor grote groepen kiezers. Het ledental steeg in deze periode van zo'n 40.000 naar bijna 103.000.

Tijdens het 25-jarige bestaan van de VVD, op 2 februari 1973, sprak Haya opnieuw over de technologische ontwikkeling, waar we volgens haar heel veel goeds en plezierigs aan te danken hebben, maar waarvoor een aanpassing van de mensen noodzakelijk is. Een aanpassing die niet iedereen even gemakkelijk valt en waarbij velen achterop raken met individueel verdriet en met verwijdering tussen ouders en kinderen als gevolg. Door het verlies van zekerheden, frustraties en eenzaamheid is het niet gek

dat velen grijpen naar een politiek extremisme dat in zijn oplossingen naar het verleden wijst.

In een tijdsbestek dat gekenmerkt wordt door ingrijpende maatschappelijke veranderingen, was Haya enerzijds een pleitbezorger van moderne maatschappelijke denkbeelden, en anderzijds een behoedster van traditionele waarden (Krol 1980, 2).

Na zes jaar inspirerend voorzitterschap trad zij in 1975 af. Naast haar voorzitterschap van de partij had zij tot 1970 het lidmaatschap van Provinciale Staten van Zuid-Holland vervuld. In 1974 was zij lid geworden van de Eerste Kamer. Niemand verwachtte dat zij op korte termijn reeds voorzitter van de VVD-fractie zou worden. Haya moest haar roeping als politica blijven volgen. Want haar toewijding aan het liberalisme en het beschikbaar stellen van haar begaafdheden aan de VVD berustten, zo schreef Frits

Korthals Altes, op een roeping (Korthals Altes 1980, 5). In haar maidenspeech in de Eerste Kamer op 4 maart 1975 herhaalde Haya haar kritiek op het onderwijsbeleid. ‘Het verzwaren van de onderwijsniveaus is rechtvaardiger en doelmatiger dan het thans gevoerde beleid,’ merkte ze op en ze voegde eraan toe dat carrière te veel aan zo hoog mogelijke diploma’s wordt verbonden. Door de middenschool werden sociaal zwakkeren alleen maar nog meer achtergesteld.

In 1977 leek zij de aangewezen kandidate voor de ministerspost van Onderwijs en Wetenschappen bij de formatie van het kabinet-Van Agt-Wiegel (Van Veldhuijzen 2013). In datzelfde jaar openbaarden zich echter de eerste verschijnselen van kanker. Haya overleed te vroeg op 12 november 1980 na enkele jaren ziekte. Ze liet ze in haar directe omgeving en in de partij een enorme leegte na.

Nalatenschap

Over de betekenis van Haya voor de Nederlandse politiek wordt eenduidig geschreven. Ze heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de VVD tot een brede volkspartij in de periode 1959-1982. Haar manier van optreden is daarbij wellicht van groter belang dan de inhoud van haar bijdragen.

Een persoonlijke strijdbaarheid en bevologenheid kenmerken Haya’s politieke carrière. Deze kenmerken komen ook tot uiting in de door haar zelf gekozen muziek tijdens haar crematie: de stoere ‘Sabeldans’ van Chatsjatoerian en de idealistische tekst in *I have a dream* van Abba.

Op 22 mei 1981 verleende de algemene vergadering – voor het eerste maal in het bestaan van de VVD – Haya postuum het erelidmaatschap ‘als uiting van de verbondenheid van de VVD met diegenen aan wie de partij grote dank verschuldigd is.’ Als scheidend voorzitter en medeoprichter van de stichting kondigde Frits Korthals Altes aan dat met ingang van 23 mei de Stichting Vormings- en scholingsactiviteiten Vrijheid en Democratie voortaan zou worden genoemd Haya van Somerenstichting, ter nagedachtenis aan haar die zeer veel voor de vorming en scholing van het partijkader heeft gedaan.

S. Bakker-Kempfen is archivaris voor de Tweede Kamerfractie van de VVD.

Literatuurlijst

- Korthals Altes, F., ‘De geïnspireerde liberale aanvoester’, in: Van den Berg, W.J.A., Groenveld, K., Lafort, F.L.M., Westers, M.F., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen*, Houten, 1988, pp. 91-108.
- Korthals Altes, F., ‘Haya van Someren’, *Vrijheid en democratie*, 18 november 1980, pp. 4-5.
- Krol, H., ‘Haya herdacht in de Eerste Kamer’, *Vrijheid en democratie*, 18 november 1980, p. 2.
- Van Veldhuijzen, A., *Downer, Gerarda Victoria (1926-1980)*, 2013, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/downer>, geraadpleegd op 25 april 2019.
- Van Zanen, J.H.C., *Haya: Haya van Someren-Downer. Vrouw voor vrijheid en democratie*, Amsterdam, 1994.

Norma Dettmeijer-Labberton

Haya van Someren-Downer

Het vrouwelijke element Liberaal vrouwen in de Tweede Kamer vanaf 1968

door Carla Hoetink en Harm Kaal

Toen Haya van Someren-Downer in 1968 de Tweede Kamer verruilde voor het voorzitterschap van de VVD om haar gezinsleven iets meer ruimte te geven, kwam de Haagse politica Norma Dettmeijer-Labberton in haar plaats. Geen groter contrast was er mogelijk dan tussen de ‘Marlene Dittrich’ van de VVD, in haar beginjaren bekritiseerd door mannelijke tegenstanders door de emotie die ze in het debat bracht, en de gedistingeerde, ingetogen Dettmeijer-Labberton. De 54-jarige ‘Mevrouw Dettmeijer’, echtgenote van een bekende Haagse gemeentepoliticus, was ten tijde van haar *maiden speech* allang uit de kleine kinderen. Haya op haar beurt was

een van de eerste Nederlandse politici die in de pers bij haar voornaam werd aangesproken, een ‘eer’ die later ook politici als Joop, Dries en Hans te beurt viel. Ze viel op door haar hybride persona: enerzijds zette ze haar vrouwelijkheid bewust in, anderzijds schroomde zij niet ‘met de mannen mee te gaan’ in een debat op het scherp van de snede – polariserend en politiserend. Zij onderscheidde zich niet louter op de typisch ‘vrouwelijke’ dossiers zoals zorg en welzijn, maar hield zich ook actief bezig met de omroep politiek: Haya van Someren-Downer behoorde tot een van de felste criticasters van het verzuilde omroepbestel.

Dettmeijer-Labberton was wat stijl en profilering betreft een stap terug in de tijd: deftig, bescheiden, hield zich vooral bezig met maatschappelijk werk, ouderen, oorlogs- en vervolgingslachtoffers, bijstand en civiele verdediging. ‘Je moet dat vrouwelijke handhaven’, liet ze in 1968 in *De Telegraaf* optekenen. ‘Vroeger liepen de feministen als hobbezakken rond, anders werden ze niet serieus genomen.’ Het politiek zelfbewustzijn van de vrouw vergroten door er zelf in op te treden, zo zag Dettmeijer-Labberton haar rol in de Tweede Kamer vooral. Van 1968 tot 1975 was zij ook voorzitter van de vereniging Vrouwen in de VVD. Dettmeijer verkoos een destijds nog stereotype rolopvatting die ook op stereotype reacties kon rekenen. Haar smaakvolle voorkomen was de krant niet ontgaan: ‘gekleed in een terra-cotta complet en zorgvuldig gekapt, zal zij als vrouwelijk Kamerlid het vrouwelijke element goed vertegenwoordigen’ (Dijkman 1968). Kortom: in tegenstelling tot Van Someren-Downer stelde Dettmeijer-Labberton de grenzen van de parlementaire activiteit voor vrouwen niet ter discussie, maar conformeerde zij zich eraan. In deze bijdrage staat precies dit centraal: we gaan na hoe de vrouwen die sinds Haya namens de VVD in de Tweede Kamer zaten zich verhielden tot de bestaande rolopvattingen ten aanzien van vrouwelijke parlementariërs. Ook maken we inzichtelijk hoe die rolopvattingen geleidelijk verschoven en vrouwelijke Kamerleden iets meer bewegingsruimte namen en kregen.

Haya

Vanaf haar entree in de Tweede Kamer in 1959 trok Haya van Someren-Downer de aandacht van de landelijke pers. Met name *De Telegraaf* was haar welgezind, maar dat lag voor de hand: Van Someren-Downer had er als journalist gewerkt. De krant leverde een belangrijke bijdrage aan de publieke beeldvorming van Haya, beeldvorming waarin de nadruk werd gelegd op haar elegante voorkomen; ze werd liefkozend de ‘glamour girl’ van de Nederlandse politiek genoemd. Zelf wees ze dit beeld van de hand: de politiek vroeg volgens haar ‘seriusheid’, geen glamour (Pegtel 2014, 67). *De Telegraaf* publiceerde verhalen over haar privéleven, onder meer over haar avonturen als judoka. ‘Blessure hield Kamerlid niet van werk af’ kopte *De Telegraaf* in december 1961: ‘met de rechterarm in een – bij het beige mantelpakje goed passende – groene draagdoek, hield [...] Van Someren-Downer (V.V.D.) een rede van bijna een half uur over de begroting van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen’ (*De Telegraaf* 1961). Diezelfde maand hield Van Someren-Downer in de Kamer een pleidooi voor een huldebetoon aan wereldkampioen Anton Geesink én pleitte ze voor meer televisiezendtijd voor sportwedstrijden (Handelingen Tweede Kamer, 20 december 1961). Kort na de geboorte van haar kind – ook een unicum voor een vrouwelijk Kamerlid – stonden *De Telegraaf* en het *Rotterdams Dagblad* op de stoep voor een kraamvisite (Pegtel 2014, 99-100). De liberale politica viel echter vooral op door haar debatstijl. Alies Pegtel typeert deze stijl in haar biografie van

Van Someren-Donwer als persoonlijk en emotioneel (ibidem, 80). In het haar welgezinde omroepblad *Tros-Kompas* werd ze als een ‘felle’ debater getypeerd (*Tros-Kompas* 1967). Niet alle collega’s waren van deze stijl gecharmeerd. KVP-Kamerlid J.M. Peters meende dat Van Someren-Downer in een debat over het omroepbestel ‘te veel emotie in het spel’ bracht, waardoor het haast onmogelijk was om ‘in redelijkheid’ met elkaar in discussie te gaan (Handelingen Tweede Kamer, 2 december 1959).

De discussie over het optreden van Van Someren-Downer maakt vooral inzichtelijk wat de speelruimte was voor vrouwelijke Kamerleden. Juiste omdat Haya afweek, maakte zij de gevestigde rolpatronen goed zichtbaar. Vrouwelijke Kamerleden hadden in feite twee opties: optreden als de ‘token female MP’ of als ‘honorary male’. De eerste categorie betreft vrouwelijke Kamerleden die binnen het parlement gezien worden

als – en zich vaak ook presenteren als – vrouwenvertegenwoordigers: de vrouw die in de eerste plaats ‘als vrouw’ in de Kamer zit en vanuit haar vrouw-zijn de belangen van vrouwen behartigd en zich daarom in de politiek vooral met zaken als zorg, welzijn en onderwijs bezighoudt. Politiek wetenschapper Drude Dahlerup wijst erop dat zolang het percentage vrouwen in het parlement onder de vijftien procent blijft en het hen daarmee aan een ‘critical mass’ ontbreekt, zij zich in het parlement vooral als tokens zullen gedragen (Dahlerup 1988, 279-280). De eerste vrouwelijke Tweede Kamerleden passen in dit profiel: ze waren in de Kamer verreweg in minderheid en hielden zich ogenschijnlijk vooral met ‘vrouwenzaken’ bezig, als is meer onderzoek nodig om hun bijdrage aan de parlementaire politiek op waarde te kunnen schatten.

De tweede rol is die van ‘honorary male’: vrouwen die zich niet conformeren aan de

Vurig betoog van Haya , bron: Nationaal Archief

bestaande genderrolpatronen door zich niet als een ‘token’ te gedragen, maar als ‘one of the boys’. Tegelijkertijd betekent dit dat zij de bestaande genderverhoudingen accepteren: ze doen met de mannen mee en stellen de dominante rol die mannen in de politiek spelen niet ter discussie, maar accepteren het als een gegeven. Hierbij hoort ook het bagatelliseren van de ondergeschikte positie van vrouwen. De honorary male presenteert zichzelf hierbij als voorbeeld: als je maar hard werkt en het politieke spel goed beheerst, kom je er wel. Uit feministische hoek valt de honorary males dan ook vaak het verwijt ten deel dat ze zich onvoldoende verzetten tegen de achtergestelde positie van de vrouw. In zijn biografie van *Marga Klompé, Tweede Kamerlid en minister namens de KVP tussen 1948 en 1971*, typeert Gerard Mostert Klompé als een goed voorbeeld van een honorary male. In de pers werd zij geregeld met Van Someren-Downer gecontrasteerd en deze vergelijking maakt inzichtelijk hoe vrouwen hun positie in de parlementaire politiek bepaalden. In tegenstelling tot Van Someren-Downer schermde Klompé haar privéleven af voor de pers en schuwde ze foto- en televisiecamera’s. In het parlementaire debat conformeerde Klompé zich wel aan de norm van zelfbeheersing. Het tonen van emoties zag zij als een zwaktebod – en de kritiek die Van Someren-Downer kreeg op haar felle optreden laat ook zien dat het tonen van emoties vrouwelijke politici kwetsbaar maakten. Voor hun mannelijke collega’s gold dit niet: die lieten door het tonen van emoties ‘de mens achter de politicus’ zien (Kaal 2018). Met Haya kreeg

een meer hybride persona vorm, naast de ‘tokens’ en ‘honorary males’. Van Someren-Downer was een ‘gender-bender’: haar repertoire bestond zowel uit mannelijke als vrouwelijke vormen van gedrag en performance (Leijenaar 2016).

“... Defensie is net zo goed een zaak waarover vrouwen hun zegje moeten doen als abortus. Maar dat als vrouw te moeten onderstrepen, bevestigde echter toch het dominante patroon ...”

Voor vrouwelijke Kamerleden gold hoe dan ook dat ze met de ‘double bind’ werden geconfronteerd: om zich in de politieke sfeer te kunnen handhaven dienden vrouwelijke politici een juiste balans te vinden tussen de gevraagde ‘mannelijke’ en ‘vrouwelijke’ eigenschappen. Ze moesten laten zien dat ze zich in het debat de kaas niet van het brood lieten eten, maar wanneer zij zich te stevig opstelden liepen ze het risico als ‘manwijf’ afgeschilderd te worden. Daarnaast werden ze geacht hun ‘typisch’ vrouwelijke vermogen tot empathie in de politiek te brengen, maar ook dat gedoseerd, want te veel empathie is een teken van zwakte en weekhartigheid (Romaniuk & Ehrlich 2017, 514).

Dahlerup heeft ook betoogd dat vrouwen in de politiek niet alleen een kritische massa nodig hebben om uit de gevestigde rolpatronen te kunnen breken, maar ook ‘critical acts’: ‘a critical act is one which will change the position of the minority considerably and lead to further changes’ (Dahlerup

Els Veder-Smit

1988, 296). Het gaat te ver om het parlementaire optreden van Van Someren-Downer als een critical act te omschrijven, maar het denken van Dahlerup nodigt wel uit om te onderzoeken hoe vrouwen zich binnen de Nederlandse parlementaire cultuur bewegen hebben en mede vorm hebben gegeven aan deze cultuur. Hierbij kan gedacht worden aan vragen als in hoeverre zij zichzelf zagen als vertegenwoordigers van vrouwen en vrouwenbelangen en hoe zij in dit opzicht werden gepercipieerd door hun mannelijke collega's en de (overwegend mannelijke) parlementaire pers; de vraag in hoeverre zij geconfronteerd werden met stereotypingen en dubbele standaarden; de vraag in hoeverre zij zich aangepast hebben aan bestaande normen en conventies met betrekking tot parlementair taalgebruik, stijl van debatteren, kledingstijl en het gebruik van de parlementaire instrumenten; in hoeverre zij zich hebben geconformeerd aan de

bestaande, vaak als mannelijk getypeerde aspecten van parlementaire politiek, zoals pragmatisme, zelfbeheersing en rationele discussie.

In het kader van dit artikel is het niet mogelijk om op al deze vragen antwoord te geven, maar we stellen ons wel ten doel om een beeld te schetsen van de positie van vrouwelijke liberale Kamerleden binnen de Nederlandse parlementaire cultuur vanaf de late jaren zestig tot en met de jaren tachtig: van Haya tot Neelie. We baseren ons hierbij op biografische schetsen, de Handelingen van de Tweede Kamer en krantenartikelen.

Een profielschets van het vrouwelijke VVD-Kamerlid

Laten we echter, voordat we gaan inzoomen, eerst de vrouwelijke VVD-Kamerleden van 1948 tot nu in beeld proberen te krijgen. De onvolprezen data van het Leidse Parlementair Documentatiecentrum, ontsloten via de website *parlement.com*, leren ons dat 61 vrouwen de VVD sinds haar oprichting in de Tweede Kamer hebben vertegenwoordigd. Van deze 61 maakten er 16 carrière als minister of staatssecretaris. Liberale vrouwen manifesteerden zich overeenkomstig het algemene beeld in de Kamer vooral op dossiers die vaak als 'vrouwelijk' zijn getypeerd, zoals sociale zaken, volksgezondheid en sport, onderwijs en emancipatie. De parlementaire activiteit van de liberale vrouwen bleef echter niet hiertoe beperkt. Ook in 'mannelijke' domeinen zoals justitie lieten zij zich zien: 13 van de 61 vrouwen onderscheidden zich in de Kamer op dit

dossier. Dit is geen recente ontwikkeling. Zo hield Stoffels-van Haaften zich in de jaren vijftig en zestig bezig met buitenlandse zaken en justitie en Ada Kuiper-Struyk met volkshuisvesting en verkeer en waterstaat. Expertise was en is hier doorslaggevend: Kuiper-Struyk had in Delft Bouwkunde gestudeerd en meer recent profileerde Ingrid de Caluwé, Kamerlid tussen 2011 en 2017 zich op buitenlandse zaken na afronding van de studie Europees en internationaal recht. Het was wel een kwestie zich op het juiste moment als zodanig te doen laten gelden, was in 1972 het oordeel van destijds aanstormend VVD-talent Nell Ginjaar-Maas. ‘Wij kennen onze mogelijkheden heden zelf te slecht, stellen ons te bescheiden op’. Mede daardoor was er toch wel een stereotype vanzelfsprekendheid ingesleten dat vrouwen zachte kwesties behandelden. Natuurlijk moesten vrouwen alle onderwerpen in de Kamer kunnen behandelen, aldus Ginjaar-Maas bij dezelfde gelegenheid: ‘Defensie is net zo goed een zaak waarover vrouwen hun zegje moeten doen als abortus.’ Dat te moeten onderstrepen, bevestigde echter toch het dominante patroon (*De Telegraaf* 1972).

Voor de bewindspersonen – 16 van de 61 VVD-Kamerleden bekleedden ook een kabinetsfunctie – geldt dat de vrouwelijke ministers hoofdzakelijk op ‘harde’ domeinen als Verkeer en Waterstaat, Economische Zaken, Vreemdelingenzaken en Defensie terecht kwamen. Zoals ook bij andere partijen het geval was vormde de vrouwenorganisatie Vrouwen in de VVD een

belangrijke kraamkamer voor vrouwelijke Kamerleden. Els Veder-Smit en Nell Ginjaar-Maas waren vicevoorzitter van vrouwen in de VVD.

Rolopvattingen bij Veder-Smit, Kappeyne van de Coppello, Terpstra en Smit-Kroes De eerste VVD-vrouwen die na Haya van Someren-Downer de Kamer betraden pasten haast naadloos in het gevestigde rolpatroon van de ‘token’ vrouwelijke parlementariër. Haar rechtstreekse opvolgster Dettmeijer-Labberton zei bijvoorbeeld voor haar politieke werk inspiratie te putten uit haar privéleven: dat zij zich politiek manifesteerde was niet los te zien – althans zo werd het door anderen en haarzelf gepresenteerd – van de politieke carrière van haar man, die in Den Haag wethouder was geweest (Dijkman 1968). Els Veder-Smit stelde zich zelfbewuster op, hoewel ook zij vrouwelijke politici als vanzelfsprekend met de behartiging van ‘vrouwenzaken’ verbond. In 1971 bekritiseerde zij het regeerakkoord van het kabinet-Biesheuvel als een ‘akkoord van louter mannen’ (*Leeuwarder Courant* 1971). Haar kritiek had onder meer betrekking op de arbeidsmarktpositie van gehuwde vrouwen en abortus. In 1975 diende zij samen met fractiegenoot Aart Geurtsen een initiatiefwetsvoorstel in voor de legalisatie van abortus. Een feministe – in de dominante vorm waarin het zich in de tweede feministische golf presenteerde – was ze echter niet: Veder-Smit behoorde tot de vrouwen die ontkenden dat er van een achtergestelde positie van de vrouw in de politiek sprake was: ‘Iedereen moet dezelfde

moeite doen om een positie te veroveren. Een man èn een vrouw' (*Leeuwarder Courant* 1971).

Annelien Kappeyne van de Coppello, vier jaar later fractiegenoot van Veder-Smit, ondervond dat het op zijn minst genuanceerder lag. Haar totale gebrek aan belangstelling voor uiterlijkheden ('Zij kleedt zich uit de Zak van Max', schreef *Opzij*-redactrice Ciska Dresselhuys) werd haar bij herhaling aangewreven, in de pers en door haar eigen partij. In liberale kring gold een verzorgd voorkomen als een teken van welstand. Het prototype VVD-vrouw droeg een parelketting en oogschaduw, en genoot van de aandacht die een verzorgd uiterlijk haar bracht, constateerde Kappeyne van de Coppello zelf (Kappeyne 1980). Generatiegenoot Neelie Kroes-Smit voldeed bij uitstek aan deze rolverwachting; sterker, zij probeerde het prototype naar haar evenbeeld te modelleren. Kappeyne daarentegen weigerde zich ernaar te voegen, en leek daarom extra gevoelig voor kritiek. Haar krachtige opstelling in het debat over de gevluchte oorlogsmisdadiger Menten in 1976 viel bij sommigen volkomen verkeerd, niet omdat zij het liberale standpunt niet goed verwoord had, maar omdat zij de grenzen had overschreden van wat van een vrouwelijk Kamerlid verwacht werd: 'Ik was onvrouwelijk geweest, en ik had mij als een "viswijf" gedragen. Van een of andere arts kreeg ze zelfs 'ongevraagd een medische uiteenzetting waarom ik het slachtoffer was van pre-menopauzale agressiviteit' (Groen 1985, 15). Dit soort ervaringen brachten Kappeyne tot de over-

tuiging dat er voor vrouwen in de politiek slechts twee rollen waren weggelegd: die van masker of van personage. 'Ze kunnen niet echt kiezen wat ze willen zijn. Als ze een onbekende of onverwachte rol spelen, moeten ze op veel meer weerstand rekenen dan mannen in vergelijkbare situaties' (*De Volkskrant* 1990).

Op een meer uitgesproken manier dan Klompé had ook Kappeyne van de Coppello iets van een 'honorary male': in het parlementaire debat wilde ze haar mannetje staan. Vanaf 1977 nam fractiegenoot Erica Terpstra een soortgelijke houding aan, als stelde ze zich wel blijmoediger op dan Kappeyne van de Coppello. Terpstra zette haar verleden als professioneel sporter in om haar vechtlust te benadrukken: als topsporter had ze geleerd om met druk om te gaan. Ze zou zich kortom in het parlementaire debat niet gemakkelijk laten wegblazen

Neelie Kroes, 1984

(Oppenheim 1977).

Net als bij Kappeyne overigens ging het ook bij Terpstra altijd over haar kleding, in combinatie met haar figuur. Het was een terugkerend aandachtspunt dat ze maar besloot te omarmen door zelf ruiterslijk toe te geven dat ze niet de gemakkelijkste was om te kleden. In haar lange loopbaan zou Terpstra er zelfs in slagen om dit frame in haar voordeel om te buigen. ‘Fysiek en staatkundig een vrouw van formaat’, was de tekenende kwalificatie van *Het Parool* in 1993. Gooide Terpstra in 1984 nog hoge ogen in een Telegraaf-verkiezing van slechts geklede vrouwen en mannen op het Binnenhof, in 1999 rekende de pers haar juist tot de best geklede politici. Vooral de hoofddeksels die ze op Prinsjesdag droeg trokken uitgebreid de aandacht. Dankzij haar persoonlijkheid, haar ogenschijnlijke authenticiteit en haar staat van dienst was Terpstra rond de eeuwwisseling uitgegroeid tot een van de populairste politici.

“... Terpstra zette haar verleden als professioneel sporter in om haar vechtlust te benadrukken: als topsporter had ze geleerd om met druk om te gaan. Ze zou zich in het debat niet gemakkelijk laten wegblazen ...”

In de Kamer en in de pers verzetten deze VVD-vrouwen zich in de jaren zeventig, tegen de achtergrond van de tweede feministische golf en de ideologische scherpslijperij waarmee de polarisatiepolitiek gepaard ging, tegen de kritiek op de achtergestelde positie van vrouwen in politiek en samen-

Eedaflegging Erica Terpstra

leving. In een advertentie in *Margriet* in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 1971 werd partijvoorzitter Van Someren-Downer geportretteerd als een ‘gewone vrouw’ in contrast met de hoogdravende retoriek van de Dolle Mina’s.¹ Van Someren-Downer vond immers dat vrouwen in de VVD altijd al een gelijkwaardige positie hadden ingenomen. De veelgehoorde oproep ‘een vrouw stemt op een vrouw’ hoefde ook niet op steun te rekenen: dan zou een kippenfokker ook op een kippenfokker moeten stemmen, repliceerde Smit-Kroes (Keyl 1981). Zij vond de feministische beweging veel te makkelijk naar de samenleving wijzen: ‘Je moet zelf knokken’. In de jaren negentig, toen duidelijk werd dat de doorstroom van vrouwen naar politieke topfuncties ondanks hun eigen inspanningen stagneerde, zou Neelie Kroes op dit punt fundamenteel van mening veranderen

Te weinig vrouwen in de Kamer - Foto: NOS

en pleitbezorger worden van een minimum-quotum (Van der Steen 2019, 127-128). Als de belemmering zo manifest waren, dan moest daar ook een paardenmiddel tegenover staan.

Evenals Van Someren-Downer was Smit-Kroes een bekwame gender-bender die als Kamerlid en minister met de mannen meedeed, maar ook haar charmes inzette (Pegtel 2014, 210). Daar moesten de mannen soms aan wennen volgens Smit-Kroes zelf: ‘Toen ik als kamerlid eens een collega interrumppeerde, zei hij in plaats van een serieus antwoord te geven, ‘Oh, oh, wat heeft mevrouw Smit weer een leuke jurk aan’” (Nanninga 1980). CDA-Kamerlid Huub Eversdijk, die als woordvoerder Verkeer en Waterstaat menig debat voerde met minister Smit-Kroes benoemt de gender-bending

van Smit-Kroes als volgt: ‘De ene keer was zij de harde zakenvrouw die op basis van argumenten je probeerde te overtuigen. De andere keer richtte ze die grote, onschuldige ogen op je en kon ze ontwapenend zijn’ (Bode & Nijdam 1989).

Conclusie

Wat vertelt ons deze korte uiteenzetting over de vrouwen van de VVD over de positie van vrouwen in de Nederlandse parlementaire cultuur? En welke nieuwe vragen dringen zich op? Ons verhaal maakt inzichtelijk dat het weinig zinvol is om te praten over ‘de vrouw’ in de Nederlandse politiek, ook al was het tot in de jaren zeventig nog gebruikelijk om in die termen over vrouwelijke politici te spreken. Verschillende rolopvattingen kregen in de naoorlogse periode vorm: van de dominantie van ‘token’ vrou-

welijke parlementariërs, naar de opkomst van honorary males en gender-benders. Vanaf het moment dat het aantal vrouwen in de Tweede Kamer een kritieke massa begon te bereiken, in de late jaren zeventig, vervaagden de stereotype rolopvattingen en werden de schakeringen rijker. Veel vrouwen hielden echter het gevoel zich een bepaalde rol te moeten aanmeten. Ook de beoordeling op hun vrouw-zijn verdween niet: vrouwelijke Kamerleden werden nog lang als een aparte groep geïdentificeerd (en droegen daar met informele verbanden als het Kamerbreed Vrouwenoverleg zelf wel aan bij).

Onze behandeling van vrouwelijke parlementariërs roept ook nieuwe vragen op, met name met betrekking tot het gedrag van de mannen: onderzoek naar gender en de parlementaire cultuur dient uiteindelijk ook inzicht te verschaffen in de veranderende betekenis van mannelijkheid in de Nederlandse parlementaire cultuur. Bij de beantwoording van deze vragen dient ten slotte rekening gehouden te worden met het gegeven dat gender slechts één van een reeks 'identity markers' is waarmee Kamerleden vorm en betekenis geven aan hun rol in de parlementaire politiek: onder andere ook klasse, religie, etniciteit en regionale identiteit dienen hierbij in ogenschouw genomen te worden. Op dergelijke aspecten hopen we de komende jaren in ons onderzoek meer licht te kunnen werpen.

dr. A.C. Hoetink en dr. H.G.J. Kaal zijn beiden als universitair docent politieke geschiedenis werkzaam aan de Radboud Universiteit.

Dit artikel is tot stand met medewerking van R. Cober, bachelorstudent Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Literatuurlijst

- Bode, E., Nijdam, P., 'Carrière strandt op auto', *De Telegraaf*, 11 mei 1989.
- Dahlerup, D., 'From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics', *Scandinavian Political Studies*, 1988, vol. 11, nr. 4, pp. 275-298.
- Dijkman, R., 'De opvolgster van Haya van Someren', *De Telegraaf*, 1 oktober 1968.
- Groen, A., *Vrouwen en het binnenhof*, Den Haag, 1985.
- Handelingen van de Tweede Kamer, 1959-1960, 2 december 1959.
- Handelingen van de Tweede Kamer, 1961-1962, 20 december 1961.
- Kaal, H.G.J., 'Popular Politicians: The Interaction between Politics and Popular Culture in the Netherlands, 1950s-1980s', *Cultural & Social History*, 2018, vol. 15, nr. 4, pp. 595-616.
- Kappeyne, A., 'Vrouwelijke Kamerleden geen buitenissigheid meer', *Vrijheid en democratie: weekblad van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 21 oktober 1980.

• Keyl, C., 'Prima-donna's van het binnenhof', *Avenue*, mei 1981.

• 'Mevrouw mr. Els Veder (VVD)-Tweede Kamerlid) woont in twee steden', *Leeuwarder Courant*: hoofdblad van Friesland, 28 juli 1971.

• Leijenaar, M., *Hare Excellentie. 60 Jaar vrouwelijke Ministers in Nederland*, Amsterdam, 2016.

• 'Politiek is niets voor vrouwen', *Margriet*, nr. 17, 17 april 1971.

• Nanninga, W., 'Staatssecretaris Neelie Smit-Kroes maakt gebruik van haar aandacht voor haardracht, splitten en decolletés', *De Telegraaf*, 10 mei, 1980.

• Oppenheim, A., 'Men vraagt wel: wat moet de VVD nu met een juffrouw die hard kon zwemmen?', *Elseviers Magazine*, 5 maart 1977.

• Pegtel, A., *Neelie. Brave meisjes schrijven zelden geschiedenis*, Amsterdam, 2014.

• Romaniuk, T., Ehrlich, S., 'Language and gendered politics', in: Wodak, R., Forchtner B., (red.), *The Routledge Handbook of Language and Politics*, London, 2017, pp. 514-527.

• Van der Steen, P., *De eerste vrouwen op het politieke pluche*, Nijmegen, 2019.

• 'Blessure hield Kamerlid niet van werk af', *De Telegraaf*, 19 december 1961.

• 'Vrouw '72 wil alle vrouwen in Nederland politiek wakker schudden en zegt: 'Vrouwen stemt op een vrouw!', *De Telegraaf*, 8 november 1972.

• 'Een eerlijke, felle vrouw: uniek in de politiek', *Tros Kompas*, 1967, vol. 1, nr. 18, pp. 6-7.

• 'Kappeyne van de Coppello gaf blijk van een mooi soort razernij', *De Volkskrant*, 24 februari 1990.

1. Ter verduidelijking: in de advertentie benadrukte de VVD dat politiek vanzelfsprekend wél iets voor vrouwen was.

*Staatssecretaris Kappeyne van de Coppello.
Foto: Nationaal Archief*

Ondertussen in het Europese Parlement

Als de Chinezen komen ...

door Caroline Nagtegaal

‘China’. Je hoeft tegenwoordig tijdens sociale bijeenkomsten in het Brusselse het woord maar uit te spreken om op de gezichten van je gesprekspartners direct een wat vermoeide grimas tevoorschijn te toveren. Dat is niet gek, want wie *current affairs* media een beetje bijhoudt, en dat doet daar iedereen, wordt tegenwoordig inderdaad ook doodgegooid met analyses, beschouwingen en bespiegeling waarin steeds hetzelfde punt wordt gemaakt: China komt op en kan binnen afzienbare termijn het machtigste land ter wereld zijn. En dat gaat consequenties hebben. Welke precies valt niet te voorspellen, maar vast staat dat we onze economische voorsprong kwijt aan het raken zijn, en daarmee het Westerse vermogen om de wereld naar de hand te zetten. Onder onze voeten vinden massieve geopoliti-

etische verschuivingen plaats (Frankopan 2018; Holslag 2018; De Gruyter 2019). Vermoeiing over dit onderwerp kunnen wij liberalen ons dan ook allerminst veroorloven. Sterker nog: het is hoog tijd om onszelf de vraag te stellen wat vanuit liberaal perspectief nodig is om in deze veranderende wereld Europa als bastion van vrijheid overeind te houden.

Ze zijn er al

Het is immers bepaald geen toekomstmuziek, noch een ver-van-ons-bed-show. Ook nu al drukt China een steeds groter stempel op onze alledaagse werkelijkheid, zowel in Europa als in Nederland. Voorbeelden en indicatoren daarvan zijn er te over. Zo laten Chinese, vaak door de staat gesteunde, investeerders zich al jaren en in toenemende

mate op de Europese markten gelden met investeringen in en het botweg opkopen van beloftevolle tech-startups (Delcker 2016). Ook wordt op grote schaal geïnvesteerd in het opkopen van Europese infrastructuur. Bekend is dat de Chinese scheepvaartgigant Cosco de haven van het Griekse Piraeus de facto volledig in handen heeft, met de bedoeling deze aan te sluiten op de nieuwe maritieme zijderoute in het kader van het *Belt and Road Initiative* (Frankopan 2018; Kuo 2018). Dichter bij huis en dichter bij mijn hart, in de Rotterdamse haven, is dit Chinese staatsbedrijf inmiddels voor 35 procent eigenaar van de Euromax-terminal. Het particuliere conglomeraat Hutchison uit Hongkong is volledig eigenaar van containeroverslagbedrijf ECT (Veldkamp 2018) en een nog groter Chinees aandeel in de haven wordt al met huiver voorzien (Tamminga 2018). Voor sommige Nederlanders kwam de Chinese koopdrift het afgelopen jaar zelfs al wel héél dichtbij, letterlijk tot achter de voordeur. Aan onder meer de mooie Rotterdamse Mauritssingel werd bij huiseigenaren naar verluidt een brief bezorgd, waarin hen door Chinese investeerders werd gevraagd of ze bereid zouden zijn hun woning te verkopen. Wie deze signalen op zich laat inwerken weet: de Chinese economie mag dan nog niet de grootste zijn, maar het zwaartepunt van de kapitaalcracht in de wereld is al verschoven.

De machtspositie van het Westen

Het effect hiervan wordt versterkt door de veranderde opstelling van de Verenigde Staten. De Amerikanen hebben een president

gekozen, die zoals in *Liberale Reflecties* eerder al werd geconstateerd, weinig op heeft met de liberale wereldorde (Kluwen 2018). Hij heeft als hoofdopdracht voor zichzelf geformuleerd om de verhouding met China te corrigeren, wat in zijn eendimensionale, transactionele kijk op de wereldpolitiek betekent dat het tarievenstelsel waar Amerikaans-Chinese handel aan onderworpen is in het voordeel van de Amerikanen moet veranderen. Zoals bekend is dat inmiddels uitgemond in een handelsoorlog. Dat het daarop zou uitdraaien was onvermijdelijk nadat hij de beste kans om het slimmer op te lossen al in de wittebroodsweken van zijn presidentschap had verkwanseld, namelijk door onderhandelingen over het omvangrijke vrijhandelsverdrag tussen de VS en de EU, het Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP), te bevriezen.

“... De rekenmeesters voorzien in 2050 dat Duitsland, de grootste Europese economie, van de vijfde naar negende plek zakt. Ons eigen Nederland zelfs van de zestiende naar de 32ste plek ...”

Met TTIP had het Westen tot ver in deze eeuw de normen, handelsvoorwaarden en productstandaarden in de wereldhandel kunnen bepalen. Zelfs China zou geen andere keus hebben gehad dan zich daaraan te onderwerpen. In een omvangrijke doorrekening die PwC in 2017 in opdracht van het World Economic Forum uitvoerde blijven de VS en de EU27 namelijk *gezamenlijk* tot ten minste in 2050 het grootste econo-

mische blok ter wereld. De economische zwaartekracht die een Amerikaans-Europese vrijhandelszonde zou hebben gehad, zou daardoor voldoende moeten zijn geweest om zelfs de uitdijende planeet China tot een baan om ons te dwingen, in plaats van andersom. Het is maar zeer de vraag of TTIP hierin, als het er überhaupt nog komt, alsnog kan slagen.

Voorlopig is er in ieder geval geen zicht op, want de Amerikaanse president ziet ook in Europa een concurrent. Daardoor is het Westen verdeeld en dan geeft de genoemde doorrekening een heel ander perspectief. Daarbij hoort de kanttekening dat dit soort langetermijnvoorspellingen een aanzienlijke onzekerheidsfactor hebben. De economie laat zich notoir lastig voorspellen. Dit niet-tegenstaande is het waardevol om te weten waar we, *zoals de vlag er nu bijhangt*, op afkoersen. De rekenmeesters voorzien in 2050 een Chinese economie met een omvang van ruim 58 triljard dollar, een Indiase van ruim 44 triljard en een Amerikaanse van 31 triljard. Duitsland, de grootste Europese

economie, zakt van de vijfde naar negende plek. Alle andere Europese economieën zakken eveneens weg. Ons eigen Nederland zelfs van de zestiende naar de 32ste plek. Het aandeel in de wereldeconomie van de VS en van de EU27 zakt van respectievelijk zestien naar twaalf procent en van vijftien naar negen procent. Dat ‘wegzakken’ moet erbij worden vermeld, is overigens natuurlijk relatief. De Westerse economieën blijven groeien, maar worden ingehaald.

Chinese koopwoede

Zoals eerder beschreven zijn Europese bezittingen nu al prooi voor de ‘koopwoede’ van Chinese investeerders (Segerhout 2018). De hierboven genoemde economische ontwikkeling zal dat alleen maar verergeren. Met als gedeeltelijke uitzondering van India is geen van de opkomende landen een liberale democratie naar Westerse snit en ze vertonen er vooralsnog, in weerwil van Fukuyama’s klassieke voorspelling (1989), ook geen tekenen van het alsnog te worden. De liberale democratieën rond de Atlantische Oceaan zullen zo een

steeds bescheidener gewicht hebben in de internationale gemeenschap, zeker als ze onderling verdeeld blijven, en de Europese landen lopen het risico om van ‘speler’ in de wereldgeschiedenis verworden tot speelbal ervan. Frankopan (2018, 198) beschrijft op beklemmende wijze hoe Midden- en Oost-Europese landen nu al compleet tegen elkaar worden uitgespeeld in de concurrentie om Chinese investeringen. Er is weinig fantasie voor nodig om te zien dat voortzetting hiervan grote druk zal zetten op de steun voor ons liberale maatschappijmodel met een sociale vrijmarkteconomie. Die druk komt allereerst van buiten, omdat wij steeds minder de *rules of the game* zullen kunnen bepalen, en ook omdat onze bedrijven, onderworpen aan alle regulering die we hier kennen en die hoort bij ons maatschappijmodel, kwetsbaar zijn voor kapitaalcrachtiger en minder gehinderde spelers van buiten. Maar die druk kan ook van binnen komen, als er in de samenleving een gevoel van verval ontstaat en mensen zien dat anders ingerichte staten het beter doen. Voor ons als liberalen is het een somber toekomstbeeld, en dus een toekomstbeeld dat dwingt tot actie. Een liberaal met gevoel voor drama zou kunnen stellen dat niets minder dan het voortbestaan van het liberalisme zelf op het spel staat.

Wat ons staat te doen

De vragen die zich dan aan ons opdringen zijn: wat *kunnen* we doen? Of moeten we ons bij de onvermijdelijkheid van de geschetste ontwikkeling neerleggen? Ik denk het niet. Voor mij staat als een paal boven

water dat onze liberale democratie ook in de 21ste eeuw de te verkiezen staatsinrichting is. Niet alleen omdat het te enige manier is maximale persoonlijke vrijheid te garanderen, immers ons hoogste ideaal, maar *ook* omdat het economisch tot de beste uitkomsten leidt. Wel moeten we onze vrijmarkt-economie weerbaarder en robuuster maken in wereld die steeds competitiever wordt, en waarin die competitie niet altijd verloopt op die manier die wij als eerlijk zien. Als we dat doen, dan kan het nog steeds zijn dat China of een ander blok de dominante kracht in de wereld wordt, maar dan zal het niet op een manier zijn waarbij het Europa onderweg heeft geknecht – dan zal het zijn in samenwerking *met* Europa, als partner, op voet van gelijkwaardigheid.

Ruim baan voor onze bedrijven

Allereerst moeten wij Europeanen ons bedrijfsleven beter beschermen, zonder te vervallen in protectionisme. In Europa bevinden zich talloze ondernemingen, groot en klein, oud en jong, waar mooie producten worden gemaakt en waar voorop wordt gelopen in termen van innovatie en technologie. Deze hebben helaas nog altijd te maken met 28 markten in plaats van één, waardoor snel groeien voor hen vaak lastig is. Dat maakt ze kwetsbaar voor de eerder aangehaalde ‘koopwoede’. Dit is te meer problematisch, omdat China de strategie heeft om onder meer door het opkopen van Europese techbedrijven, de technologische achterstand die het nog heeft in te halen (Van Ammelrooy & De Waard 2017). De Vlaamse historicus Jonathan

Holslag betoogde, in een toelichting op zijn boek *Vrede en Oorlog* (2018) in het actualiteitenprogramma *Buitenhof*, dat een strategisch opererend en zelfbewust Europa deze praktijk voortvarend aan banden zou moeten leggen. Om te beginnen door de markttoegang van staatsgesteunde bedrijven te beperken en door gelijke toegang tot de Chinese markten op te eisen.

Overigens verdient de rigiditeit waarmee wij in Nederland en wellicht ook andere landen zelf met de mededingingsregels omgaan een kritische blik. Ja, wij geloven in een zich beperkende overheid en de competitie op de vrije markt, maar dat mag snelle noodzakelijke strategische investeringen niet in de weg staan. Andere Europese landen vinden *binnen* de Europese regelgeving bijvoorbeeld meer ruimte om snel in infrastructuur te investeren. Onderzoek in opdracht van het (destijds nog geheten) Ministerie van Infrastructuur en Milieu naar concurrentieverstoringen tussen zeehavens, laat zien dat Duitsland en Vlaanderen veel

publiek geld stoppen in hun havens en diens infrastructuur (RHV-Erasmus Universiteit 2014). En ook zelf hebben we om het Europees medisch agentschap EMA binnen te halen binnen no time huisvesting uit de grond gestampt. Het is belangrijk dat we onszelf in de toenemende internationale concurrentie dit soort flexibiliteit gunnen.

Hiernaast hebben Europese bedrijven te maken met het hele pallet aan reguleringen die op sociaal, milieu- en veiligheidsgebied in Europa gelden. Deze kunnen ons bedrijfsleven op achterstand plaatsen, omdat ze hen soms het leven moeilijker maken, maar ook op voorsprong, omdat van buiten de EU alleen producten die aan de eisen voldoen op onze markt mogen komen. De balans hiertussen moeten wij goed bewaken. Hoge productstandaarden zijn welkom, maar laten we voorkomen dat een behoefte in ijdele Brusselse kringen om op tal van gebieden voorloper te zijn erin uitmondt dat onze bedrijven de concurrentie met één hand op de rug gebonden aan moeten.

Samen tegen verdeel en heers

Ten tweede moeten de Europese landen, naast het op deze manieren versterken van de positie van het eigen bedrijfsleven, nog beter samenwerken en elkaar nog nauwer vasthouden, om regie en autonomie te behouden over wat er in onze landen gebeurt. Neem de '16+1'-overleggen tussen China en zestien Midden- en Oost-Europese landen. Deze overleggen zijn een slimme vondst om Europese landen tegen elkaar uit te spelen in de concurrentie om investeringen, onder meer in infrastructuur. Na verschillende rondes van één-op-één onderhandelingen waarin de landen om beurten mogen dingen naar het Chinese geld, gaan de investeringen naar de landen die bereid zijn om het meest naar de Chinese pijpen te dansen. Door op deze manier te concurreren om investeringen, lopen we het risico om invloed en zeggenschap uit handen te geven. En dan is er nog niet meegerekend dat door deze investeringen überhaupt te aanvaarden, strategische infrastructuur in handen komt van een geopolitieke concurrent (Frankopan 2018, 198; De Gruyter 2018). Als er één terrein is waar we dringend meer Europa nodig hebben is het dan ook wel hier, om grip te krijgen op inkomende investeringen en de directe gevolgen die dat heeft voor de politieke autonomie van ons continent (Tamminga 2018). Net als bij handelsverdragen geldt ook hier dat wij Europeanen gezamenlijk beter ons eigenbelang kunnen behartigen dan alleen.

Een Europa van de toekomst

Ten derde moeten we van de Europese Unie

een radicaal toekomstgericht project maken, met als doel hier de ideale omstandigheden te creëren waarin wetenschap, creativiteit en ondernemerschap van vrije mensen kunnen floreren. Dat begint met het principe dat we investeringsgeld inzetten daar waar we er iets mee gaan winnen, en het niet uitsmeren als doel op zich. De Unie investeert bijvoorbeeld in baanbrekend wetenschappelijk onderzoek met het programma *Horizon Europe*, en bij de verdeling daarvan beklaagen landen zich erover een te klein aandeel van de middelen te krijgen.

“... de Europese begroting is aan een ingrijpende herziening toe, weg van de eeuwige landbouwsubsidies en twijfelachtige met cohesiefondsen betaalde projecten, op naar heldere toekomstgerichte prioriteiten ...”

Dat is de verkeerde houding: de hele Unie wint als het geld wordt ingezet op de plaats waar de doorbraken echt verwacht mogen worden, en ook *alleen* dan. Daarnaast moet fors meer geïnvesteerd worden in ontwikkeling van kunstmatige intelligentie. Met onze vier miljard investeringen door bedrijven raken we op achterstand ten opzichte van de VS (negentien miljard euro aan artificial intelligence investeringen door bedrijven) en Azië (twaalf miljard) (Van Noort 2018). Maar ook in breder perspectief bekeken is de Europese begroting aan een ingrijpende herziening toe, weg van de eeuwige landbouwsubsidies en twijfelachtige met cohesiefondsen betaalde projecten, op naar heldere toekomstgerichte prioriteiten: inno-

vatie en onderzoek, klimaat, digitalisering, transport, veiligheid en grensbewaking.

Liberalen aller landen...

Ten slotte doen we er goed aan om in zetten op de geleidelijke vorming van een verbond van de liberale democratieën, gebaseerd op vrijhandelsverdragen die onze bedrijven zoveel mogelijk ruimte geven om in vrije-markteconomieën te opereren en te groeien, en die ons gezamenlijk meer gewicht geven in het bepalen van de voorwaarden waaronder we handelen met de rest. TTIP of een variant daarop moet terug op tafel, zodra daar in Washington weer ruimte voor ontstaat. Niets minder dan een vrijhandelszone van alle vrijmarkteconomieën is, hoewel nu nog ver weg, het einddoel. Vrijhandel is altijd de motor geweest van de Nederlandse welvaartsontwikkeling en het past geen enkel land beter dan Nederland om de kampioen van dit ambitieuze lange termijn project te zijn.

Conclusie

Concluderend is de aanleiding wellicht wat somber, maar wie er nadenkt over wat nodig is om ons Europese bastion van vrijheid in een steeds grimmiger wereld overeind te houden, eindigt eigenlijk heel hoopvol. Er is namelijk erg veel wat wij Europeanen nog kunnen doen om onszelf te versterken en de randvoorwaarden voor onze liberale maatschappijen te verbeteren, zeker als we in ogeschouw nemen dat uitgesproken nationaal beleid, waar eveneens nog veel te winnen valt, in dit geval buiten beschouwing is gebleven. Als we ertoe in staat

zullen zijn, dan is die grimmiger wereld zo bedreigend nog niet. Dan is dat gewoon een nieuwe werkelijkheid waarin wij ook onze weg zullen vinden, als vrije, sterke en zelfbewuste speler op het wereldtoneel. Nee, wij liberalen zijn nog niet uitgespeeld. Nog lang niet.

C. Nagtegaal is lid van het Europees Parlement voor de VVD.

Literatuurlijst

- Van Ammelrooy, P., De Waard, P., 'Alarmerende studie: Europa moet met antwoord komen op Chinese investeringen in techbedrijven', *De Volkskrant*, 7 maart 2017.
- De Nederlandsche Bank, *Chinese invloed in Europa: Enter the dragon?*, 2011, URL: <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/dnbulletin-2011/dnb247649.jsp>, geraadpleegd op 26 april 2019.

Caroline Nagtegaal

- Delcker, J., 'Germany's Chinese investment problem', *Politico*, 28 november 2016, URL: <https://www.politico.eu/article/germanys-chinese-investment-problem-sigmar-gabriel-eu/>, geraadpleegd op 26 april 2019.
- *The Economist*, 'The Economist at 175. Reinventing liberalism for the 21st century', 2018, <https://www.economist.com/essay/2018/09/13/the-economist-at-175>, geraadpleegd op 26 april 2019.
- Frankopan, P., *De Nieuwe Zijderoutes*, Londen, 2018.
- Fukuyama, F., 'The End of History?', *The National Interest*, 1989, vol. 16, pp. 3-18.
- Gruyter, C. de, 'China krijgt meer grip op Europa', *NRC Handelsblad*, 5 juli 2018.
- Gruyter, C. de, 'Europa moet leren machtsdenken', *NRC Handelsblad*, 10 januari 2019.
- Holslag, J., *Vrede en Oorlog*, Amsterdam, 2018.
- Kluwen, T., 'Trump, de WTO en het liberalisme: a closer look', *Liberale Reflecties*, 2018, vol. 59, nr. 3, pp. 146-157.
- Kuo, L., Kommenda, N., 'What is China's Belt and Road Initiative?', *The Guardian*, 30 juli 2018, URL: <https://www.theguardian.com/cities/ng-interactive/2018/jul/30/what-china-belt-road-initiative-silk-road-explainer>, geraadpleegd op 26 april 2019.
- Noort, W. van, 'Commissie: Europa moet inhaalslag met kunstmatige intelligentie maken', *NRC Handelsblad*, 25 april 2018.
- RHV-Erasmus Universiteit, *Level playing field - onderzoek naar concurrentievervalsingen tussen zeehavens*, Rotterdam, 2014.
- PwC, *The Long View: How will the global economic order change by 2050?*, 2017, <https://www.pwc.com/gx/en/world-2050/assets/pwc-the-world-in-2050-full-report-feb-2017.pdf>, geraadpleegd op 26 april 2019.
- Segenhout, J., 'Europa versterkt controle op investeringen uit China', *Financieel Dagblad*, 20 november 2018.
- Tamminga, M., 'Koopt China straks de haven van Rotterdam?', *NRC Handelsblad*, 12 november 2018.
- Veldkamp, J., 'Nederland rolt de rode loper uit voor China, maar denkt te weinig na over de gevolgen', *De Correspondent*, 29 november 2018, <https://decorrespondent.nl/8920/nederland-rolt-de-rode-loper-uit-voor-china-maar-denkt-te-weinig-na-over-de-gevolgen/>, geraadpleegd op 26 april 2019.

Europese verkiezingen

Een Europees antwoord op het vluchtelingen-vraagstuk

door Michaël van Basten Batenburg

Het vluchtelingendebat houdt Europa al meer dan vijftig jaar in zijn greep. Zelf noem ik het liever een migratievraagstuk. Het gaat namelijk om veel meer dan vluchtelingen. En een mogelijke oplossing kan niet beperkt worden tot alleen de vluchtelingen. Het is zelfs maar de vraag of er echt een antwoord mogelijk is. Dit artikel gaat er van uit dat er een probleem is maar de lezer mag zich gerust afvragen of dat uitgangspunt juist is.

Ik zal dit artikel beginnen met het belichten van mijn eigen relatie tot het onderwerp. Daarna ga ik in op de achtergrond van migratiestromingen, waarna ik een schets maak van een gewenste benadering van het on-

derwerp, met als doel een effectief antwoord te kunnen geven op de vraag hoe Europa – vanuit een liberaal perspectief - om moet gaan met vluchtelingen en migranten.

In 1994 werd ik, 28 jaar oud, advocaat op een klein kantoor in Den Haag. Het kantoor voerde een algemene praktijk maar de kern van de clientèle bestond uit migranten, zowel eerste, tweede als derde generatie. Naast echtscheidingen, arbeids- en strafzaken en sociale zekerheidskwesties was er een asielp praktijk. Daarop kwam bij mij de nadruk te liggen. Er was toen ook al een zodanig verhoogde instroom van migranten dat het werk zich opstapelde.

Ik was een paar jaar daarvoor afgestudeerd aan de universiteit Leiden en had mij niet eerder verdiept in het vluchtelingenrecht. Het enige dat ik af en toe in de krant las waren de schrijnende relazen van uitgeprocedeerde asielzoekers die moesten vertrekken en de werkdruk waaronder de immigratiedienst dagelijks gebukt ging. Maar nu zat ik dagelijks tegenover mensen die gevlucht waren uit hun land en sprak ik met ze over hun angsten en vluchtverhalen. Ik werd voor hen de rots in de branding in hun vastberadenheid in Nederland te mogen blijven. Door de gesprekken raakte ik gefascineerd door migranten en leerde over bijkomende zaken zoals culturele context, bewijsvergaring, taalkunde en psychologie. Het asielrecht bleek een uitdaging. Als ik de zaak won werd een mensenleven gered. Moeilijk draagbaar waren echter de verloren zaken. Als het tot een uitzetting kwam dan leidde dat tot spanningen waar ik niet tegen bestand was. In de loop der jaren ben ik meer andere zaken gaan doen omdat een mens in zijn ontwikkeling niet stil staat. De interesse voor het onderwerp is echter niet verdwenen.

Angst voor het vreemde

Het migratievraagstuk is een emotioneel beladen onderwerp. De kern ervan bestaat uit angst. Angst voor verlies van een opgebouwde economische positie bij de burgers van de ontvangende landen. Die angst komt voort uit onbekendheid met de nieuwkomers. Het is belangrijk te weten wat de factoren zijn die migratie veroorzaken, omdat die kennis bijdraagt aan het vermin-

deren van de angst. Als je iemand beter leert kennen, voel je spoediger een vorm van verbinding met die persoon. Dat is de mens eigen. Huidskleur, sekse, geloof of politieke overtuiging vervagen als we de mens achter de kwalificatie ‘vluchteling’ (of: ‘vreemdeling’) ontdekken. Xenofobie is volgens biologen een menselijke eigenschap die van nature beschermend van aard is. Een mens leert als kind al snel dat ‘vreemden’ niet snel ‘vertrouwen’ mogen krijgen. Dit terwijl kinderen vertrouwen geven aan iedereen die naar hen lacht. Maar dat wordt ze snel afgeleerd. Toch zal iedere volwassene ervaren dat vreemden rap bekenden kunnen worden, en vervolgens sympathiek, waarna tenslotte aanvankelijke ‘afwijkingen’ juist kenmerkend en kleurrijk worden gevonden. Als een mens die lerende eigenschap niet bezit, is dat een aberratie.

Achtergronden van migratie

Een vluchteling zoekt een veilige plek. Andere migranten willen een betere kans op overleven. Soms gaat het om een combinatie van motieven. Het is zelfs voor de migrant niet altijd mogelijk aan te geven waarom hij vertrokken is uit zijn land van herkomst.

Omdat er zoveel en in schijnbaar duizelingwekkend tempo vluchtelingen en andere migranten de Europese grens overkomen ontstaat weerstand bij de gevestigde bevolking. Dat is begrijpelijk. De geschiedenis laat zien dat intensieve migratie tot maatschappelijke strijd leidt. Op termijn is migratie echter noodzakelijk om een samenleving tot ontwikkeling te brengen.

Het antieke Rome, maar ook het huidige New York, zijn voorbeelden van dominante centra gevormd door migratiestromen. Kortom, in macro-economisch opzicht is migratie geen punt van zorg, maar een essentieel sluitstuk van een economische lange termijn strategie.

In een rapport van *Freedom House* uit 2015 werden 107 van de 195 landen in de wereld als 'onvrij' gekwalificeerd (Puddington 2015). Onvrijheid leidt tot emigratie. En iemand die economisch toch al zwak staat zal zich mede daardoor sterker beperkt voelen in zijn vrijheid. In landen die wel als 'vrij' worden aangemerkt zijn LHBT-ers desondanks vaak in hun rechten beperkt. Vrouwen ondervinden in de meest ontwikkelde westerse democratieën stelselmatig vormen van discriminatie, die nota bene chronisch ondergewaardeerd worden. Dergelijke 'vrijheidstress' is een zeer sterke impuls om een beter, maar vooral veiliger leven te gaan

zoeken. Dat de migratiestroom richting ontwikkelde landen enkel gedreven wordt door economische motieven is dus een misvatting. Oorlog, natuurrampen en dictatoriale regimes vormen andere relevante oorzaken van de miljoenen ontheemden die de wereld rijk is. De manier waarop migranten reageren op een vertrekmotief verschilt daarbij nogal. Arbeidsmigranten gebruiken asielprocedures weliswaar regelmatig om voet aan wal te krijgen, maar begrijpen dat zij het uiteindelijk zelf moeten doen. Deze categorie is relatief goed voorbereid. Zij hebben contact met hun thuisfront en gaan ontberingen niet uit de weg. Die zijn zij gewend. Politiek vervolgd moeten dat contact nogal eens missen, en weten meestal niet waar zij terecht zullen komen. Daarom zijn zij vaak het slachtoffer van mensensmokkelaars. Ook voor hen geldt dat ze vooral naar Europese landen vluchten omdat ze beseffen dat ze daar een kans maken vaste grond aan de voeten te krijgen.

Wachtend op een overtocht bij Calais

De Europese Unie heeft in de voorbije kwart eeuw de randvoorwaarden geformuleerd voor de door de lidstaten te volgen asielprocedure. Voor de opvang van asielzoekers is een speciale Europese Richtlijn geschreven en asielzoekers kunnen door dergelijke regelgeving een beroep doen op medische hulp en rechtsbijstand. Zelfs bij afwijzing van het asielverzoek volgt niet altijd uitzetting, maar kan door de asielzoeker een beroep worden gedaan op ‘bed, bad en brood’-regelingen. Specifieke kwetsbare personen zoals minderjarigen, ouderen en zieken worden in het grootste deel van de EU lidstaten daarbij niet aan hun lot overgelaten.

Dergelijke regelingen vormen het begin van het perspectief van de migrant en vluchteling. Europa wordt gezien als het houtvlot dat redding biedt. Veel verder kijken migranten niet. Wat zij voor onmogelijk houden is een terugkeer naar het land waar ze woonden en daarvoor wijkt doorgaans ieder realiteitsbesef.

Inperking en uitzetting

Het beperken of afschaffen van de hiervoor kort genoemde verzorgende regelingen zal vermoedelijk nauwelijks effect hebben op de aanzuigende werking die Europa heeft op migranten. Het bouwen van muren, het inzetten van de marine of het strikter controleren van vliegverkeer zal er vooral toe leiden dat migranten creatiever worden in hun zoektocht. Het is voor hen namelijk een kwestie van overleven.

De asielprocedures ingewikkelder maken biedt ook geen soelaas, vooral niet als Europese landen (zonder vooroverleg) besluiten bepaalde groepen vluchtelingen toe te laten vanwege een gewapend conflict, zoals met Syrië gebeurde. Dit soort ‘categoriaal toelatingsbeleid’ draagt niet bij aan het creëren van draagvlak voor migratie, en leidt tot een onvoorspelbaar hoge instroom. Het spreekt eigenlijk vanzelf dat bij dergelijke complexe gebeurtenissen alleen een Europees collectief tot besluiten zou moeten mogen komen en dat iedere daarvan afwijkende beslissing van een lidstaat niet zonder gevolgen voor die lidstaat zou mogen blijven. Dat het complex is om dergelijke eensgezinde beslissingen te nemen, maakt niet dat zij niet genomen moeten worden. Dat is in het algemeen belang van de Europese rechtsorde. Een toezichthoudend orgaan ontbreekt helaas binnen de Europese Unie en dat is één van de redenen waarom migratie de afgelopen jaren uit de hand is gelopen. Indirect is de Brexit daarvan het gevolg. Een duidelijker signaal om tot actie over te gaan is er niet.

“... Europa wordt gezien als het houtvlot dat redding biedt. Veel verder kijken migranten niet. Wat zij voor onmogelijk houden is een terugkeer naar het land waar ze woonden en daarvoor wijkt doorgaans ieder realiteitsbesef ...”

Het sluitstuk van migratiebeleid wordt gevormd door de terugkeer van migranten, al dan niet vrijwillig. Uitzetting is aan veel regels gebonden, kostbaar en moeilijk uitvoerbaar. Nogal wat landen werken niet

mee aan remigratie van hun eigen burgers. Soms zijn de achtergronden politiek van aard, maar het ligt er ook aan dat de betrokken migranten niet voldoende herleidbaar zijn tot een bepaalde staat. Een aanzienlijke groep migranten blijkt stateloos te zijn en kan niet terug naar het land van herkomst. Een efficiënter, en daardoor geloofwaardiger terugkeerbeleid zou niet op nationaal maar op Europees niveau moeten worden ontworpen en uitgevoerd om effectief te kunnen zijn. Onvermijdelijk is dat in dat kader financiële tegemoetkomingen zullen moeten worden gedaan aan de ontvangende landen die daaraan moeten meewerken. Het behoeft wat mij betreft geen toelichting om duidelijk te maken dat dergelijke maatregelen op het lagere lidstaatniveau geen zoden aan de dijk zetten.

Politieke instabiliteit

De toename van migratie richting Europa heeft sinds de jaren negentig geleid tot opkomst van politiek populisme, dat inspeelt op de hiervoor besproken angsten van veel burgers. Een relatief nieuw punt van zorg schuilt bovendien in de vermeende radicale denkbeelden van bepaalde migranten. En er bestond al een gebrek aan draagvlak omdat nieuwkomers van alles in de schoot geworpen lijken te krijgen, zoals uitkeringen, huizen en voorzieningen. Deze recente ontwikkelingen zijn minstens zo zorgwekkend als de migratie zelf, zo niet ernstiger. Want als de bevolking in de Europese Unie het vertrouwen verliest in zijn leiders, is ontwrichting van de Unie niet ver weg. Het is daarom opvallend dat er binnen de

Europese Unie vrijwel geen uitgewerkte standpunten te vinden zijn die betrekking hebben op het wegnemen van de angsten bij de aanwezige bevolking. De aanvaarding van migratie door de burgers van de Unie is de sleutel tot de politieke oplossing voor het probleem. Het bouwen van echte of virtuele muren leidt alleen maar tot schijnzekerheid en verdere verwijdering.

De voortschrijdende globalisering speelt in dit proces een beslissende rol, want die draagt niet alleen bij aan de toename van migratie, maar ook aan de kennis van zowel de migranten als de bevreesde burger. De creativiteit van de migrant wordt op sociale media aangewakkerd, evenals de actiebereidheid bij de tegenstanders van migratie. De Europese landen hebben behoefte aan kennismigrant, maar aan de onderkant van de arbeidsmarkt wordt geen aanbod gestimuleerd en zo ontstaan sociale confrontaties. Dergelijke spanningen vormen een groter gevaar voor de rechtsorde dan het migrantenvraagstuk zelf.

Als er geen werk te vinden is voor migranten, kan de bestaande scherpe sociale en psychologische breuklijn tussen autochtoon en allochtoon verder toenemen. Ook het gewenste begrip voor elkaar is daarmee niet gediend. Ik ben van mening dat daarom binnen de Europese Unie een macro-economische benadering moet worden aangelegd als het om migrantenstromen gaat.

Europees Parlement in Brussel

Een open en meer individuele benadering

Het imago van ‘de migrant’ moet worden verbeterd. Dat kan alleen als die migrant niet door het publiek wordt gezien als een gelukzoeker, profiteur of potentiële terrorist. De migrant moet juist worden beschouwd als een nuttige aanwinst voor de samenleving, een economische kans. Het opvangen, verzorgen en ‘vertroetelen’ van migranten kan daarom geen beleidslijn meer zijn. Dat is primair in het belang van migranten, omdat het van vertrouwen betuigt in de potentie dat zij met vrijheid zullen kunnen omgaan om zich een positie in de samenleving te kunnen verwerven. Een positie die gebaseerd is op wederzijds respect en gelijkwaardigheid. Uiteraard zijn er uitzonderingen te bedenken op deze regel, zoals kinderen en ouderen, maar kern van de Europese boodschap aan vluchtelingen en overige migranten moet zijn dat zij zichzelf

na hun toelating moeten redden. Dat daarbij hun meest basale mensenrechten niet met voeten worden getreden spreekt voor zich, maar enig risico is onvermijdelijk. Het is een risico dat de meeste migranten en vluchtelingen zullen willen omarmen, want ze zijn niet anders gewend.

Deze op het individu gerichte visie sluit goed aan bij het uitgangspunt van individuele zelfredzaamheid van de mens, zoals dat kenmerkend is voor het liberalisme. Helaas is een dergelijk standpunt in het huidige Nederlandse, noch in het Europese politieke landschap terug te vinden. Dat is een gemiste kans, omdat juist vanuit een liberaal perspectief de migratieproblematiek tot een oplossing kan leiden die vrij is van xenofobie én een gelijk speelveld biedt voor zowel migranten als aanwezige bevolking. Wie denkt dat een dergelijk systeem niet realistisch is moet de inburgeringshistorie van de

Verenigde Staten van Amerika bestuderen. Daar is meer dan honderd jaar een marginaal immigratiebeleid gevoerd. De toegelaten immigrant was zeker van zijn verblijf na een stempel in zijn paspoort, maar daarmee was het ook klaar. Er moest meteen gewerkt worden. Geen inburgeringscursussen, gefinancierde opleidingen, uitkeringen of sociale woonprojecten. Dat leverde een hard bestaan op, maar de acceptatie van migranten door de Amerikanen is door de arbeidsdruk en competitiviteit van de Amerikaanse samenleving altijd hoog gebleven. Interraciale confrontaties tussen migrantengroepen zijn zeldzaam, ook al wil president Trump anders doen geloven. In het Amerikaanse Congres zit geen PVV of een politieke partij met een naam als 'Amerikaans Belang'. Er zijn meer landen in de wereld waar nauwelijks een serieus migratiebeleid bestaat, deels omdat die landen niet aantrekkelijk zijn voor migratie. Puur noodgedwongen wordt daar gewerkt met een 'survival of the fittest'-systeem, waarbij slechts die migranten vaste grond onder de voet krijgt die economisch bestaansrecht weten te verwerven. De massale stroom 'vluchtelingen' die in 2019 uit Venezuela wegtrekt naar omliggende landen doet daarom geen moeite asiel te vragen. Maar deze ontheemde migranten kunnen worden toegelaten tot buurlanden als Colombia of Brazilië als zij in hun bestaan kunnen voorzien. Lukt het ze niet, dan vertrekken ze. Wat geen oplossing is, is om dergelijke vluchtelingen actief te voorzien in hun behoeften. Want daarmee verandert de migrant in een bewoner van het land waar hij of zij is aangekomen, terwijl

daar geen arbeidsprestatie tegenover staat. Dat kan niet de visie zijn van een economische grootmacht zoals de Europese Unie.

Aangezien wereldwijd de meeste migranten jonge mensen zijn, in de kracht van hun leven, is het nadruk leggen op zelfredzaamheid een voor de hand liggende keuze. De hardheid van de eventuele mislukking is bij jongeren makkelijker draagbaar dan bij ouderen en draagt dus bij aan een economische benadering van het vraagstuk.

“... Het topzware en regelintensieve toelatingsmodel zoals dat nu in veel landen is gekopieerd, heeft gefaald. Een ander geluid verdient het gehoord te worden. Het is nu de vraag welke politieke stroming deze stap zal durven te wagen ...”

Zij die geen werk vinden zullen worden geconfronteerd met een mogelijke uitzetting uit het Uniegebied. Die uitzetting moet een serieuze dreiging zijn en geen papieren tijger. Zonder een goed georganiseerde vorm van toezicht zal ook een liberaal toelatingsstelsel vastlopen. Essentieel voor succes zijn constructieve relaties met de landen waarnaar wordt verwijderd. Zonder enige twijfel zal dit de Europese Unie behoorlijk wat middelen gaan kosten. Maar de waardering van die uitgaven op de eindbalans is niet in geld uit te drukken, omdat de gevreesde ontwrichting van de maatschappij niet op een koopje mag worden ingeschat. Ook de erkende vluchteling zal na toelating aan het werk moeten gaan en zich moe-

ten redden in de maatschappij. Het enige verschil met de economische migrant is dan dat een vluchteling niet kan worden uitgezet als hij zijn baan kwijtraakt.

Hoewel ik mij realiseer dat een open toelatingssysteem beslist niet foutloos is, biedt deze benadering realistische kansen voor de migrant en voorkomt het een verder oplopen van maatschappelijke spanningen. De kans op terreur en verzet neemt af omdat groepen kansarme migranten die zich buitengesloten voelen beperkter zullen voorkomen. Het loslaten van het model van de verzorgingsstaat zal een onrustbarende gedachte zijn voor sociaaldemocratische denkers. Maar de wereld is groter dan Europa en darwinistische principes zullen het in dit debat winnen van ideologische wensdromen. Een meer realistische benadering van de rol tussen overheid en burger die verder strekt dan alleen het vluchtelingenvraagstuk

is wat mij betreft als gevolg van het migratievraagstuk gewenst. Het topzware en regelintensieve toelatingsmodel zoals dat nu in veel landen is gekopieerd, heeft gefaald. Een ander geluid verdient het gehoord te worden. Het is nu de vraag welke politieke stroming deze stap zal durven te wagen.

Een meer Europese aanpak

De Europese Unie biedt voldoende mogelijkheden het vluchtelingenvraagstuk hanteerbaar te maken. De verdeeldheid binnen de Unie is er de oorzaak van dat er nog steeds sprake is van een 'probleem' en kansen op hervorming en stroomlijning niet worden benut. Het draagvlak van de aanvaarding van migratie door de Europese burger is op dit moment een topprioriteit. Daarom moeten zichtbare en effectieve maatregelen worden getroffen waaraan niet getornd kan worden door individuele

Prikkeldraad langs de grenzen van Hongarije

lidstaten. Dat is realiseerbaar zonder dat individuele mensenrechten in het gedrag behoeven te komen.

De verwachting is dat migratie de komende decennia niet zal verminderen. De bevolkingsgroei in veel Afrikaanse landen zal namelijk toenemen en nog meer kansarme mensen zullen besluiten naar Europa te vertrekken. Geen enkel politiek systeem is bestand tegen een verdere toename van economische migratie. Zonder een Europese politieke visie op het vermijden van de naderende bevolkingstoename in Afrika is ieder restrictief beleid gedoemd te falen. De Europese Unie zal moeten inzetten op economische initiatieven in Afrika die de bevolking daar een kans geeft zelf te overleven. Dat hoeft geen eenzijdige vorm van ontwikkelingswerk te zijn. Het creëren van een gelijk economisch speelveld met Afrikaanse landen dient het uitgangspunt van de Unie te worden. Importbeperkingen op Afrikaanse voedselproducten moeten bijvoorbeeld worden vermeden. Europese landbouwsubsidies zouden moeten worden afgebouwd. En er moet worden ingezet op scholing en toegang tot internet in de migratielanden.

Op korte termijn zullen fundamentele keuzes moeten worden gemaakt. Dat kan in mei van dit jaar. Als er geen duidelijke electorale opties aan de burger worden voorgehouden, zal de kiezer zijn angst laten meestemmen. Laten liberale Europese partijen daarom in een krachtig geformuleerd manifest het leiderschap tonen dat niet

alleen het migratievraagstuk aanpakt, maar tevens een solide basis legt voor een positief geladen toekomst. Een systeem waarbij succesvolle migranten mogen blijven en zij die dat niet zijn dienen te gaan. Het mes snijdt dan aan twee kanten: er zal meer politieke stabiliteit zijn en de migrant maakt deel uit van de samenleving in plaats van dat hij er naast staat. Geef de kiezer een echt alternatief, dat past bij het liberale gedachtengoed.

Mr. M.J. van Basten Batenburg is advocaat in Den Haag. Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel.

Literatuurlijst

- Puddington, A., 'Freedom in the World: The Democratic Leadership Goal', in: Freedom House, *Freedom in the World 2014: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*, New York City, 2015, p. 7.

Europese militaire samenwerking: de dynamische stagnatie voorbij?

door Frans Osinga

Naar Europese Strategische Autonomie

De Franse president Macron deed in zijn openbare brief op 4 maart jongstleden een oproep tot een ‘Europese renaissance’; een appel om de Europese waarden, ons beschavingsmodel en rijke cultuur, te omarmen en de belangen gezamenlijk te beschermen. Angela Merkel deed een soortgelijke oproep tijdens de recente Security Conference in München. Beide roepen op tot grotere Europese strategische autonomie. In 2016 wees de Hoge Vertegenwoordiger van de EU, Mogherini, ook op deze noodzaak voor Europa om op veiligheidspolitiek en militair vlak meer de eigen broek op te houden.

Zoals zij stelt: een ‘appropriate level of ambition and strategic autonomy is important for Europe’s ability to promote peace and security within and beyond its borders’ (High Representative 2017, 5).

Nederland laat zich niet onbetuigd in deze. In tegendeel. In december stuurde de minister van Defensie aan het parlement haar visie over de Nederlandse krijgsmacht in de context van de NAVO in de brief *nationaal plan defensie-uitgaven ten behoeve van de NAVO*, een plan waarin direct de koppeling met Europese veiligheid wordt gemaakt.

Ze stelt: 'Europese landen moeten meer verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen veiligheid en parallel daaraan blijven investeren in een sterke trans-Atlantische band. We moeten, ook als Nederland, de bakens verzetten en actie ondernemen. De nieuwe veiligheidscontext vereist een herijking waarbij Europa en het Westen in bredere zin zichzelf beter uitrusten om de internationale rechtsorde te kunnen beschermen met (politieke, financiële, militaire en economische) machts- en drukmiddelen' (Bijleveld-Schouten & Blok 2018, 14).

Dat verbetering van de militaire capaciteiten essentieel is voor Europese veiligheid staat buiten kijf, zeker sinds 2014. Europa kent een forse 'capability gap'; een gebrek aan specifieke capaciteiten die vereist zijn niet alleen om invulling te geven aan de brede veiligheidspolitieke ambities van de EU, de NAVO en ad-hoc coalities van Europese landen, maar sinds 2014 ook om een effectief antwoord te kunnen bieden ten opzichte van de dreigingen dicht bij huis. Het WRR rapport *Veiligheid in een Wereld van Verbindingen* uit 2017, het rapport *Geopolitiek en Defensie* van de Teldersstichting, eerdere AIV-rapporten in 2015 en 2016 (AIV 2017; AIV 2015), de strategische monitors die HCSS en Clingendael jaarlijks publiceren: allen zijn eensluidend over de verslechterende veiligheidspolitieke context sinds 2014 en die inzichten klinken door in de brief van de minister wanneer ze stelt dat 'Nederland en Europa worden geconfronteerd met een snel veranderende en verslechterende veiligheidsomgeving. Niet

alleen nemen de dreigingen toe, maar ze veranderen ook van aard. De huidige instabiliteit en onvoorspelbaarheid zijn uitingen van veranderende machtsverhoudingen in de wereld. Het initiatief en de macht verschuiven deels naar landen die met een andere blik naar de wereld kijken. Als gevolg hiervan, zijn de democratische rechtsorde, ons huidige economisch verdienvermogen, de vitale infrastructuur en internationale organisaties onder druk komen te staan. In deze veiligheidscontext wordt Europa steeds kwetsbaarder. We hebben te maken met potentiële tegenstanders die beschikken over technologisch hoogwaardig materieel, kennis, informatie en communicatiemiddelen'. Aldus de kamerbrief.

De noodzakelijke verbetering van de Europese slagkracht vereist niet alleen verhoging van de uitgaven voor defensie – bewegen richting de befaamde twee procent norm – maar ook intensievere militaire samenwerking tussen Europese landen. Zoals de minister stelt: 'Nederland kan dreigingen alleen tegengaan door effectieve samenwerkingen, met bondgenoten in de NAVO en partners in de EU. Nederland is groot voorstander van betere defensiesamenwerking in Europa, aangezien een sterker Europa ook de NAVO ten goede komt.' Of militaire samenwerking dat ook daadwerkelijk kan bewerkstelligen is echter de vraag.

'Burdensharing' en de 'capability gap'

Al sinds de NAVO-operatie boven Kosovo in 1999 is het evident dat Europa zonder

de VS niet in staat is een operatie van enige omvang tegen een tegenstander met zelfs maar beperkte defensieve middelen effectief op te zetten, te leiden en uit te voeren, althans niet onder de stringente randvoorwaarden die maatschappelijk worden gesteld voor wat betreft het inperken van risico's op 'collateral damage', burgerslachtoffers en slachtoffers onder eigen militairen. De lijstjes met militaire tekorten – de 'capability gap' – die binnen de EU en de NAVO sindsdien regelmatig worden gepubliceerd zijn vrij constant. De VS leverde tijdens de Kosovo campagne zeventig tot tachtig procent van de cruciale militaire systemen zoals middelen voor moderne commandovoering, kruisvluchtwapens, middelen om vijandelijke luchtafweersystemen te onderdrukken of uit te schakelen, precisiewapens, ISR-middelen (surveillance en verkenningssystemen), Combat Search and Rescue-helikopters, strategisch luchttransport, air-to-air-refuelling-vliegtuigen, stealth-gevechtsvliegtuigen, et cetera.

“... Zonder de investeringen van de Amerikanen in de jaren negentig was het ook nauwelijks mogelijk geweest om ISIS effectief aan te pakken in Syrië en Irak ...”

Waar Europese landen tijdens de jaren negentig vooral bezuinigd hebben op defensie-uitgaven, heeft de VS geïnvesteerd in dit soort middelen, die hun grote waarde – militaire superioriteit gekoppeld aan relatief gering risico voor burgerslachtoffers en eigen militairen – hadden bewezen tijdens

de Golfoorlog in 1991, Operatie Deliberate Force (de succesvolle NAVO-vergeldingsactie die volgde op Srebrenica), boven Kosovo en daarna tijdens Operatie Enduring Freedom in 2001 (de omverwerping van de Taliban) en Iraqi Freedom (de omstrede maar militair gezien indrukwekkende invasie in Irak in 2003), tijdens de stabilisatie missie ISAF (International Security Assistance Force) in Afghanistan en de humanitaire interventie in Libië in 2011. Zonder dit soort capaciteiten was het ook nauwelijks mogelijk geweest om ISIS effectief aan te pakken in Syrië en Irak.

De 'capability gap' was ten dele een erfenis van de taakverdeling binnen de NAVO gedurende de Koude Oorlog waarin Europese strijdkrachten zich vooral richtten op de collectieve verdediging van met name Duitsland met tactische middelen en de VS het merendeel van de strategische middelen zou leveren. Slinkende defensie-uitgaven speelden natuurlijk een rol maar toch kende Europa rond 2000 nog steeds iets meer dan anderhalf miljoen militairen en werd collectief rond de tweehonderd miljard euro aan defensie uitgegeven. Zeker in de jaren negentig, waarin geen sprake was van directe dreigingen in en rond Europa en vredesoperaties van beperkte omvang de toekomst voor Europese legers leek te worden, was dat afdoende. Er was geen stimulans tot verregaande herstructurering van krijgsmachten (Nederland was wat dat betreft, met het opschorten van de dienstplicht en de oriëntatie op out of area operaties, een uitzondering). Eind jaren negentig kenden

vele Europese landen geen snel uitzendbare professionele eenheden maar nog steeds grote landlegers met bij elkaar tot achtduizend tanks en massa's dienstplichtigen. In sommige landen ging tot tachtig procent van dit budget op aan personeelskosten. Dit verklaart waarom Europese landen ondanks de forse omvang van hun legers toch gezamenlijk moeite hadden om meer dan vijftigduizend militaire personeelsleden uit te kunnen zenden voor humanitaire missies. Dit verklaarde ook waarom weinig landen in staat waren om een investeringspercentage van twintig procent te handhaven, een niveau dat nodig is om militair materieel te moderniseren en tijdig te vervangen (zie voor een uitgebreidere analyse onder meer: Ferril, Terriff & Osinga 2010).

De dynamiek: een waaier aan initiatieven

Vanaf 1999 heeft de NAVO een scala aan initiatieven gelanceerd om de 'capability

gap' ten opzichte van de VS te dichten. Dit vooral in het kader van 'burden sharing' en behoud van interoperabiliteit. Tijdens iedere jaarlijkse NAVO-top werden nieuwe initiatieven afgekondigd om Europese militaire capaciteiten te versterken. Na de Kosovo campagne zag het NAVO Defence Capabilities Initiative het licht teneinde de geconstateerde tekortkomingen van operatie Allied Force aan te pakken. In 2002 volgde het Prague Capability Commitment en in 2003 werd in de VS zelfs een nieuw strategisch NAVO-hoofdkwartier opgericht: Allied Command Transformation. Vanuit dit hoofdkwartier moesten ideeën en plannen worden gelanceerd om Europese hoofdsteden te bewegen hun krijgsmachten versneld te moderniseren en daarmee de stap naar een expeditionaire oriëntatie te maken waarin genetwerkte eenheden met precisiewapens snel over grote afstanden konden opereren. Met andere woorden: ook Europa moest 'in kunnen pluggen' in het

Amerikaanse hightech model van oorlogvoeren, een model dat rond de eeuwwisseling al ‘The New Western Way of War’ werd genoemd. Het vehikel om dit te bewerkstelligen werd het NRF concept (NATO Response Forces) – snel inzetbare eenheden samengesteld uit multinationale bijdragen die door gezamenlijke oefening ook daadwerkelijk ‘ready’ zouden zijn.

“... Zelfs voor een organisatie als de NAVO is het uitermate moeilijk om daadwerkelijk invloed uit te oefenen op nationale besluitvorming van lidstaten over de omvang en oriëntatie van hun strijdkrachten ...”

Dit werd in 2011 gevolgd door het Smart Defence Initiative, dat trachtte landen te bewegen investeringsplannen beter op elkaar en de behoeftes van de NAVO af te stemmen en zo onnodige duplicatie te vermijden of afstoting van voor de NAVO belangrijke capaciteiten te voorkomen. ‘Pool it or loose it’ was het leidmotief. Het soortgelijke ‘Connected Forces Initiative’ uit 2012 beoogde om, te midden van de economische crisis en bezuinigingen, de in Afghanistan bereikte mate van interoperabiliteit te borgen door intensievere samenwerking in opleiding, training, het opzetten van een intensief NAVO-programma van multinationale oefeningen en het bevorderen van de interoperabiliteit van operationele hoofdkwartieren door deze te voorzien van modernere ICT (Deni 2016).

Militaire samenwerking in EU-verband

Ook in de EU werden dergelijke initiatieven genomen, dit ook vanwege de snel expanderende geopolitieke ambities. In 1998 kwamen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk in Sint Malo overeen om het Europese Veiligheids- en Defensie Beleid (EVDB) een impuls te geven. Meer dan voorheen moest Europa in staat zijn ook zonder de VS robuuste vredesoperaties uit te voeren (lees ‘peace enforcement’ à la operatie Allied Force). Het betrof hier niet zozeer strategische autonomie maar ‘autonomy of action’ (Arteaga 2017, 1). De noodzaak daartoe was ook een van de lessen van de frustrerende vredesoperaties in de Balkan in de jaren negentig.

In reactie op de wereld van na de aanslag op het World Trade Center op 11 september 2001 publiceerde de EU in 2003 een ambitieuze veiligheidsstrategie. Europese veiligheid vereiste het inperken van risico’s – georganiseerde criminaliteit, vluchtelingenstromen, humanitaire noodtoestanden en grensoverschrijdend terrorisme – door deze ver van Europa dichtbij de bron aan te pakken, ook met militaire middelen. Dit betrof de zogenaamde gordel van instabiliteit: Midden- en Noord-Afrika, het Midden-Oosten en de regio rond Afghanistan. De problemen in deze gebieden hingen nauw samen met falend, corrupt, afwezig, ineffectief of afbrokkelend staatsbestuur, ofwel ‘failing states’. De EU-strategie stelde dat Europa moest streven naar een ‘ring of well-governed countries’ en daartoe

een meer interventionistische koers moest varen. Veiligheidspolitieke belangen en humanitaire waarden overlaptten elkaar.

Deze strategie vereiste versterking van het vermogen om op strategische afstanden militair vermogen te kunnen projecteren (ofwel expeditionaire capaciteiten), een capaciteit waarin Europa juist in grote mate afhankelijk was van de VS.

Al In 1999 kwamen de lidstaten de Helsinki Headline Goals overeen, een ambitieus streven om in staat te zijn om binnen zestig dagen voor een periode van een jaar een eenheid van legerkorpsgrootte (vijftig- tot zestigduizend troepen) uit te kunnen zenden met bijbehorende logistiek, offensieve airpower-middelen en maritieme eenheden. De vorming van deze omvangrijke EU Rapid Reaction Force bleek een stap te ver. Daarna zag een lijst van initiatieven het licht die realistischere want kleinschaligere doelstellingen nastreefde zoals de Headline Goal 2010 uit 2004 met daarin het EU-Battlegroup concept – eenheden van brigadegrootte. Het idee hierachter was dat samenvoeging van nationale eenheden tot een multinationale eenheid tot standaardisatie zou leiden, het delen van ‘best practices’ en tot modernisering van die nationale modules die nog niet aan de vereiste standaard voldeden.

Samenwerkingsvormen

Deze samenwerkingsinitiatieven kenden diverse modaliteiten en mate van integratie. Samenwerking kon bestaan uit het opzetten

van multinationale eenheden, gezamenlijke ontwikkeling of aanschaf van militaire systemen, efficiënte collaboratie in het onderhoud van vliegtuigen of opleiden van personeel, ‘pooling’ van schaarse middelen zoals luchttransport (bijvoorbeeld het succesvolle European Air Transport Command in Eindhoven), het aanmoedigen van industriële innovatie en samenwerking (zie bijvoorbeeld het Europese Defensie Agentschap) en standaardisatie in Europa zodat niet elk land bijvoorbeeld een eigen type pantserwagen ontwikkelt. Tot slot kon er sprake zijn van de meest verregaande vorm van samenwerking: taakspecialisatie, waarin landen onderling afspreken om een specifieke taak af te stoten en zich te specialiseren op een andere belangrijke taak.

Naast samenwerkingsconstructies waartoe alle Europese lidstaten zich moesten committeren, werden multilaterale verbanden ook steeds meer geaccepteerd; zogenaamde ‘framework nations’ of ‘coalitions of lead nations’ die elkaar konden vinden vanwege gelijksoortige militaire vervangingsprojecten, industriële relaties of overeenkomsten in strategische oriëntatie zouden gezamenlijk het voortouw kunnen nemen om capaciteiten te genereren die Europa ontbeerde en die het financiële draagvermogen dan wel de ambitie van andere landen ontstegen.

Nederland voorop

Nederland heeft zich van meet af aan sterk ingezet voor dergelijke samenwerking. Enerzijds werd deze gezien als middel om zowel de Europese defensie-identiteit te

versterken als om de trans-Atlantische band te verstevigen. Anderzijds lagen hier efficiency en partijpolitieke motieven aan ten grondslag. Het werd gezien als een middel om capaciteiten in stand te kunnen houden ondanks verdergaande bezuinigingen. Diverse partijen, met name aan linkerkzijde van het politieke spectrum, benadrukten dat Europese landen erg inefficiënt omsprongen met defensie-uitgaven doordat zij ieder een eigen land-, lucht- en zeemacht in standhouden. Verdere integratie van eenheden, ‘pooling and sharing’, taakspecialisatie en zelfs het idee van een Europees leger zou een oplossing kunnen bieden. Dat mantra was voor Nederland een vrij logische doortrekking van bestaande praktijk. Immers, er bestonden al diverse intensieve vormen van samenwerking in de drie krijgsmachtdelen. De Koninklijke Marine werkte nauw samen met de Belgische (BE-NESAM), leidde personeel op en trainde intensief met de Britse Royal Navy, het

Korps Mariniers kende al intensieve banden met de Britse tegenhanger, de Koninklijke Luchtmacht leidde alle jachtvliegers op in de NAVO-jachtvliegopleiding in Texas en had een nauwe samenwerking met alle Europese F-16 gebruikers. Met de Belgische luchtmacht werd tijdens operaties boven de Balkan en meer recent tegen ISIS ook op onderdeelniveau nauw samengewerkt en de verdediging van het Benelux luchtruim doet de Koninklijke Luchtmacht samen met de Belgische luchtmacht. De commandovoering van luchtoperaties was, op luchtverdediging van het Nederlandse luchtruim na, volledig gedelegeerd aan het NAVO-hoofdkwartier in Ramstein en iedere oefening van enig niveau was altijd een internationale aangelegenheid. De landmacht, tot slot, had midden jaren negentig de ingrijpende structurele transitie gemaakt naar het eerste Duits-Nederlandse Legerkorps. Afgelopen jaren zijn daar de samenwerking met Duitsland op het gebied van Patrioteenheden,

tanks en de Luchtmobiele Brigade bijgekomen, evenals de kartrekkersrol die heeft geleid tot de multinationale verwerving van nieuwe luchttransport en tankervliegtuigen. Voor Nederland was en is bilaterale en multilaterale inbedding van operationele eenheden simpelweg de norm.

Dynamische stagnatie

Ondanks al deze initiatieven waren de concrete uitkomsten veel geringer dan beoogd en de kost gaat voor de baat, zo stelde een AIV-rapport droogjes (AIV 2005). Resultaten lieten ook langer op zich wachten dan voorzien en samenwerking bleek toch kostbaarder dan gehoopt. De dynamiek van het lanceren van nieuwe plannen kan bovendien niet verhullen dat diverse initiatieven werden opgevolgd door soortgelijke maar minder ambitieuze plannen. Het optuigen van nieuwe plannen, processen en organisatiestructuren bleek eenvoudiger dan het daadwerkelijk genereren van nieuwe capaciteiten.

Deze stagnatie heeft diverse oorzaken. Ten eerste het ontbreken van urgentie. Voor veel lidstaten was het niet zonder meer evident dat de lessen van een interstatelijk conflict zoals Desert Storm relevant was voor henzelf in de zich positief ontwikkelde veiligheidspolitieke context net na afloop van de Koude Oorlog en te midden van peacekeeping operaties in de Balkan. Operaties hoog in het geweldspectrum leken niet erg waarschijnlijk meer.

Ten tweede waren diverse initiatieven een stap te ver. Het daadwerkelijk samenvoegen van eenheden tot een nieuwe organieke multinationale eenheid ter grootte van een legerkorps of zelfs een 'battlegroup' met brigade-omvang veronderstelt de bereidheid om ook deels afstand te doen van beslissingsbevoegdheid over de inzet. Ook in Nederland is, met name na Srebrenica, een te grote mate van afhankelijkheid van de bijdragen van andere landen bij missies een heikel punt gebleken. Samenwerking in logistiek, transport, onderhoud, et cetera, met andere woorden ondersteunende functies en processen, is haalbaarder gebleken dan samenwerking door samenvoeging van operationele eenheden en heeft ook limieten gesteld aan het principe van nationale taakspecialisatie.

Dat brengt ons op de factor soevereiniteit en nationale belangen. Op soevereiniteit zijn veel initiatieven gestrand. Deelname aan, en concreet invulling geven aan internationale samenwerking kan niet worden afgedwongen, zeker niet door de NAVO waar besluitvorming via consensus vereist is en lidstaten, niet de NAVO-organisatie, bepalen wat er daadwerkelijk van de grond komt. De hoogte en inrichting van het defensiebudget en beslissingen rond aanschaf, prioriteit voor wat betreft investeringen en inzet van eenheden worden binnen alle Europese landen tot de kerntaak van de staat gerekend.

Zelfs voor een gevestigde organisatie met een goed gestructureerd defensieplan-

ningsproces als de NAVO is het uitermate moeilijk om daadwerkelijk invloed uit te oefenen op nationale besluitvorming van lidstaten over de omvang en oriëntatie van hun strijdkrachten. Waar Nederland van nature leunt op internationale organisaties en niet overmatig sensitief is als het gaat over soevereiniteit, en internationale militaire samenwerking mede vanuit een kostenbesparingsperspectief heeft benaderd, is de krijgsmacht voor diverse landen een symbool van nationale eenheid.

Vele landen hebben ook niet al hun eenheden ter beschikking van de NAVO gesteld. Grote landen als Frankrijk en het VK hebben expliciet ook nationale operaties en ambities op het oog, ook uit hoofde van hun lidmaatschap van de VN-Veiligheidsraad. De EU werd daarnaast niet door alle landen als belangrijke hoeksteen van hun natio-

nale veiligheidsbeleid gezien. Het EVDB is een vrij recent toegevoegde pilaar aan het EU-beleidsgebouw. Dat verklaart waarom EU-initiatieven op militair vlak minder gewicht werden toegekend dan NAVO-afspraken.

Ten derde, en daarmee samenhangend, is gebleken dat NAVO- en EU-lidstaten uiteenlopende visies en prioriteiten hebben als het gaat over internationale veiligheid, defensie en de functie van de krijgsmacht. Er bleek een verschil tussen kleine en grote landen (gerelateerd aan draagvermogen), tussen trans-Atlantisch versus Europees georiënteerde landen, en tussen enerzijds Noord- en Oost-Europese landen die vooral kijken naar het oosten en het Arctisch gebied en anderzijds Zuid-Europese landen die vooral geïnteresseerd zijn in ontwikkelingen in Noord-Afrika en migratiestro-

NAVO lidstaten

men. Voor die landen met een aanzienlijke defensie-industrie waren industriële participatiemogelijkheden en zeggenschap over een project eveneens een factor die enthousiasme voor samenwerking beïnvloedde.

Voorts bleek bijvoorbeeld tijdens het tot stand komen van het NATO Strategic Concept van 2010 dat er een driedeling gemaakt kon worden in de visie over de rol en toekomst van de NAVO die lidstaten hadden. Sommige landen zagen een rol voor de NAVO als een soort ‘globocop’ en ambieerden verdere uitbreiding met nieuwe lidstaten en interventies zoals ISAF, anderen vonden de omvang van de NAVO in orde en weer anderen participeerden weliswaar in operaties zoals ISAF maar waren toegetreden tot het bondgenootschap vanwege de veiligheidsgarantie van artikel 5. Wat hen betreft concentreerde de NAVO zich vooral op risico’s en dreigingen direct rond het verdragsgebied. Voor hen was er dan ook geen rationale om al te veel te investeren in strategische capaciteiten en kostbare herstructureringen van hun strijdkrachten richting expeditionaire eenheden te ondernemen.

Financiële overwegingen speelden overigens voor vrijwel alle landen een rol. Sinds 1990 daalden de defensie-uitgaven terwijl tegelijkertijd kostbare interventies moesten worden bekostigd. Niet zelden ging dit ten koste van het beschikbare investeringsbudget. Daar kwam de economische en financiële crisis vanaf 2008 bovenop. De combinatie van beiden vertaalde zich in de meeste landen in problemen om de bestaande capaci-

teiten in stand te houden en noodzakelijke vervanging en modernisering te financieren. Verdere krimp was het gevolg. In een dergelijke context is investeren in nieuwe soorten capaciteiten of verhoging van budgetten voor NAVO- of EU-initiatieven niet voor de hand liggend.

Verslaafd aan Amerikaanse militaire bijdragen

Een hoge NAVO-functionaris constateerde na afloop van operatie Unified Protector – de actie tegen de Libische president Gadaffi (2011) – dat voor wat betreft de afhankelijkheid van de VS er de facto niet wezenlijk veel was verbeterd (Shea 2013). Die afhankelijkheid is de VS al sinds de Kosovo campagne van 1999 een doorn in het oog. Men stelde: voortaan geen ‘war by committee’ meer. De VS vond het moeilijk te verkroppen dat alle lidstaten tijdens de operatie mee mochten beslissen over de inzet van militaire middelen terwijl de VS het merendeel van de essentiële middelen bijdroeg. Sindsdien hebben elkaar opvolgende Amerikaanse presidenten en defensie-ministers Europa fijntjes en soms minder diplomatiek gewezen op de onbalans in defensie-inspanningen binnen de NAVO. In 2011 ging een kleine schok door de NAVO toen de regering van Obama expliciet aangaf dat haar geopolitieke prioriteit niet meer bij Europa maar bij ontwikkelingen in de Stille Oceaan lag. Desalniettemin kan worden gesteld dat tot de jaren 2014-2016 de ‘capability gap’ slechts een spanning opleverde op ten opzichte van de expanderende geopolitieke ambities van de EU en de NAVO.

Simpel gesteld, het kostte weliswaar moeite om de zogenaamde ‘wars of choice’ (humanitaire interventies) succesvol ten uitvoer te brengen, maar afgezien van politieke en diplomatieke wroef raakte de voortdurende ‘capability gap’ en de zich voortslepende ‘burden-sharing’ discussie niet de directe veiligheidspolitieke belangen, zolang er geen dreiging was vanuit een ‘peer-competitor’ aan de Europese grenzen en de VS alsnog garant stond wanneer daadwerkelijk hoog in het geweldspectrum moest worden opgetreden.

Veiligheid post-2014: Rusland en Trump

En die randvoorwaarden gaan niet meer op. Waar de waarde van de trans-Atlantische band nog aan beide zijden van de oceaan evident was, is dit met het aantreden van president Trump drastisch gewijzigd.¹ Weliswaar heeft de VS in de praktijk de investeringen in militaire capaciteiten voor de NAVO verhoogd via het European Deterrence Initiative, minister Bijleveld wijst terecht op de kentering in de Amerikaanse grondhouding wanneer zij in haar brief stelt: ‘We kunnen daarbij niet zonder meer uitgaan van een militair overwicht, zeker niet in sommige regio’s. Tegelijkertijd kunnen we niet blindelings meer rekenen op de veiligheidsgarantie van de VS [...] De VS hebben duidelijk gemaakt dat, indien de Europese NAVO-partners niet de politieke wil hebben om hun deel van de last ten behoeve van de eigen Europese veiligheid te dragen, het niet realistisch is dat de VS die last wel blijven dragen. In de veranderende

veiligheidscontext krijgen ook voor de VS belangen elders in de wereld meer gewicht – zoals in Oost-Azië en rondom de Indische Oceaan.’

Ten tweede is daar Rusland. Zoals de minister constateert: ‘Er is sprake van een veranderende geopolitieke situatie [...] Met de inzet van (des)informatie, cyber, speciale eenheden en operaties in het elektromagnetisch spectrum [...] zijn de dreigingen meer hybride geworden. Ook nieuwe technologieën zoals drones, autonome wapensystemen en hypersonische raketten vergroten mogelijk de wereldwijde dreigingen tegen de NAVO. De grootste dreiging gaat momenteel uit van Rusland. Er is nu vaak sprake van dreigingen onder het niveau waarbij bijvoorbeeld artikel 5 van de NAVO kan worden ingeroepen. Deze dreigingen strekken zich ook uit tot landen waarmee de NAVO een nauwe samenwerkingsrelatie heeft, zoals Zweden en Finland [...] Er zijn dus nieuwe dreigingen bij gekomen, terwijl de conventionele dreigingen niet zijn afgenomen. In de huidige situatie kunnen er zich situaties voordoen waarin bijvoorbeeld Rusland tijdelijk het regionaal militair overwicht kan verkrijgen. De diversiteit en complexiteit van dreigingen waarmee Europa wordt geconfronteerd, maakt dat het nodig is dat Europa de bakens verzet, om ook in de toekomst onze veiligheid te kunnen blijven beschermen. We kunnen het ons niet veroorloven om naïef te zijn.’

De capability gaps raken nu dus direct Europese veiligheid, zeker wanneer, hoe

onwaarschijnlijk ook, de VS minder middelen ter beschikking kan of wil stellen ten tijde van een crisis. In de huidige situatie heeft de NAVO, en daarmee ook de EU, een probleem voor wat betreft de geloofwaardigheid van de ‘deterrence posture’ vis-a-vis Rusland. Dit is ook een gevolg van de modernisering die Russische strijdkrachten sinds 2008 hebben doorgemaakt. Of zoals de minister van Defensie zegt: ‘De NAVO heeft in een potentieel conflict met Rusland niet automatisch de overhand. Daarom is het nodig dat de NAVO-leden met een dergelijk scenario rekening houden en in staat zijn om, in NAVO-verband, effectief te reageren.’

Dit duidt op een scala aan problemen. De NAVO als militaire organisatie en de eenheden van de lidstaten waren expertise

in grootschalige oorlogvoering verloren. De focus lag vanaf midden jaren negentig op humanitaire interventies. De commandostructuur van de NAVO was drastisch geslonken. Grootschalige oefeningen op legerkorpsniveau stonden niet meer op de NAVO-kalender. In het Arctisch gebied worden toenemende maritieme en luchtactiviteiten waargenomen, tot zorg van de Scandinavische landen (Olsen 2017). Voorts kan Rusland vanuit Kaliningrad (en ook elders langs de Europese oostgrens), met een arsenaal aan moderne luchtafweersystemen en grond-grond raketten de gegarandeerde toegang tot bijvoorbeeld de Baltische staten verhinderen. Deze zogenaamde Anti Access/Area Denial (A2AD) mogelijkheden maken het daarmee erg moeilijk om NAVO-troepen in de Baltische staten te versterken en te verdedigen in een geval

van escalerende crises (Zapfe 2017; Ringmose 7 Rynning 2017). Zoals het recent AIV-rapport concludeert, de NAVO is wel in staat om een strategie van ‘deterrence by punishment’ te handhaven maar beschikt niet over defensieve en offensieve capaciteiten voor een geloofwaardige ‘deterrence by denial’ strategie (AIV 2017). Een Franse analist betitelde de Enhanced Forward Presence eenheden dan ook als ‘sitting ducks’ in plaats van ‘trip wires’ (Pothier 2017). De VS intussen lanceert nieuwe technologieën om de Russische modernisering en militaire strategie het hoofd te kunnen bieden. De ‘gap’ zal groter worden (Fiott 2016; Louth & Taylor 2016).

Recente initiatieven

In reactie op de annexatie van de Krim heeft de NAVO direct actie ondernomen in de vorm van het verhogen van de gereedheid van troepen (het ‘Readiness Action Plan’), versterking van de commandostructuur, de positionering van multinationale eenheden in de Baltische staten – de Enhanced Forward Presence – en het intensiveren van oefeningen gericht op grootschalig gevecht. De verloren gegane expertise om snel eenheden naar het oosten te verplaatsen vanuit West-Europa heeft een impuls gekregen met het onder meer door Nederland geïnitieerde Military Mobility Initiative (Koster 2018). Het belang van collectieve verdediging met conventionele en nucleaire afschrikking is herontdekt. Tekenend voor de ernst van de geopolitieke schok van 2014 is dat na de top in Wales in 2014 alle Europese landen zich ook hebben gecommitteerd aan het verho-

gen van de defensie-uitgaven waarmee de dalende trend van de afgelopen 25 jaar is omgebogen.

Sinds de publicatie van de EU Global Strategy in 2016, waarin de nieuwe geopolitieke situatie is geduid als niet minder dan een existentiële crisis voor Europa, heeft ook de EU diverse nieuwe initiatieven genomen. Na jaren van weerstand (want duplicatie met de NAVO) heeft de EU een permanent militair hoofdkwartier opgericht (doch van zeer beperkte omvang). Belangrijker dan dat is dat de Europese Commissie het European Defence Fund (EDF) heeft geformeerd met een niet triviaal budget van dertien miljard euro (jaarlijks anderhalf miljard euro), waarvan bijna negen miljard voor ‘capability development’ is bestemd.

Wellicht de belangrijkste aanwinst is PeSCo, dat staat voor Permanent Structured Cooperation. Hieraan nemen 25 EU-lidstaten deel. Het oogmerk is een stimulans te creëren die lidstaten aanzet tot meer samenwerking en investeringen. Gebaseerd op twee lijsten met elk zeventien specifieke projecten committeren landen zich aan één of meer projecten in samenwerking met één of meer landen (Drent, Wilms & Zandee 2017; Drent & Zandee 2018). Hieraan gekoppeld is een review proces CARD (Coordinated Annual Review on Defence) dat beoogt de defensie en investeringsplannen van EU-lidstaten te harmoniseren (op vrijwillige basis), waarmee ook mogelijkheden tot samenwerking kunnen worden geïdentificeerd. Een ander initiatief is het Franse European Interven-

tion Initiative (E2I) waaraan negen landen, waaronder Nederland, deelnemen. Dit initiatief staat los van de EU en NAVO.

Ze verhogen ook de binding tussen lidstaten, verbeteren interoperabiliteit door technische en trainingsstandaarden neer te zetten, en bevorderen industriële samenwerking waarmee in beginsel de kostenvoordelen van schaalgrootte kunnen worden bereikt en schaarse kennis behouden blijft en verder wordt ontwikkeld. Ten tweede kan de intensivering van Europese defensie-inspanningen helpen de huidige trans-Atlantische spanningen te verlichten, mits de capaciteiten niet alleen benut mogen worden voor inzet door de EU. Argumenten die ook Nederland aanvoert.

De stagnatie voorbij?

Vanuit de NAVO bestond in het verleden wel eens zorg dat EU-initiatieven niet per se ten gunste van de NAVO zouden zijn. Enerzijds kunnen deze initiatieven gezien kunnen worden als een versterking van de Europese pilaar binnen de NAVO. Aan de andere kant vulden landen veelal initiatieven van de EU in door het ‘double-hatten’ van eenheden: ze werden toegewezen aan de NAVO en de EU. Daarmee werd op papier de EU sterker maar schoot Europa er de facto niets mee op voor wat betreft vergroting van capaciteiten. En juist in tijden van schaarste leek het niet zinvol om nieuwe hoofdkwartieren en separate eenheden te formeren buiten de NAVO-structuur om. Ontkoppeling van Europese defensie-inspanning en duplicatie van middelen was

ongewenst. Deze argumenten werden in München tijdens de veiligheidsconferentie in 2018 door de huidige NAVO-secretaris-generaal Jens Stoltenberg wederom geuit (Stoltenberg 2018).

“... Steun voor Europese strategische autonomie staat voor de meeste lidstaten niet gelijk aan de wens om de EU te positioneren als alternatief voor de NAVO ...”

Die kans is echter niet zo groot. De capaciteiten die worden ontwikkeld langs de band van PeSCo blijven nationale capaciteiten die zowel voor de EU, de NAVO of een andere coalitie kunnen worden ingezet. Het Franse E2I is niet aan een specifieke organisatie verbonden. Voorts blijft de Europese planningscapaciteit van het nieuwe hoofdkwartier bijzonder gering. Bovendien, zo is gebleken, zijn de meeste missies afgelopen jaren niet onder de vlag van de EU (of NAVO overigens) uitgevoerd maar door een ad-hoc coalitie. EU-constructies zoals de EU-Battlegroup zijn nooit als organieke eenheid ingezet. De meeste staten die zowel lid zijn van de NAVO als de EU beschouwen de NAVO als het primaire instituut als het op daadwerkelijke bescherming van nationale en bondgenootschappelijke veiligheid aankomt. Steun voor Europese strategische autonomie staat voor hen dan ook niet gelijk aan de wens om de EU te positioneren als alternatief voor de NAVO (Tardy 2018, 4; Mauro 2018, 27).

Ook de verwachtingen voor wat betreft PeS-
Co en CARD mogen niet hooggespannen
zijn. Het zal überhaupt nog een tijd duren
voordat dit soort nieuwe initiatieven tot
resultaat leiden. En net als voorheen lijken
landen defensieplanning en investeringspri-
oriteiten vooral een nationale aangelegen-
heid te vinden en gaat de voorkeur uit naar
bilaterale en regionale samenwerkingsvor-
men. Een al te groot verbondenheid aan het
PeS-
Co-raamwerk zou extra bureaucratie
en verlies aan nationale controle kunnen
betekenen. De ervaring is dat het multinati-
onale samenwerking ook tot een verhoging
van complexiteit leidt wat vertragingen in
de hand kan werken (Schmitt 2017). Frank-
rijk en Duitsland, twee landen met grote
nationale defensie-industrie, hebben zich
vrij afzijdig gehouden in PeS-
Co. Nationale
industriebelangen spelen nog steeds een rol.
De besteding van de EDF gelden is voorts

afhankelijk van besluitvorming in het Euro-
pese Parlement. Vergeleken met de VS waar
de Defence Innovation Strategy zeventig
miljard dollar bedraagt, is het ook maar de
vraag of EDF een verschil kan maken. De
eerste projecten binnen PeS-
Co betreffen
bovendien middelen zoals pantserwagens
en medische capaciteiten en niet grootscha-
lige complexe systemen die prijken op de
lijstjes van militaire tekortkomingen. Daar
ligt ook een dilemma voor de EU: substanti-
ele projecten opzetten via PeS-
Co kan landen
afschrikken terwijl landen tevens kritisch
kijken naar PeS-
Co om te zien of dit nieuwe
initiatief wel kans van slagen heeft (Fabry,
Koenig & Pellerin-Carlin 2017).

Eenzijds hebben Europese EU- en
NAVO-lidstaten na de jaren 2014-2016 dus
politieke wil getoond om nieuwe initiatieven
te lanceren en de defensie-inspanningen te

NAVO top 2018

verhogen. Hierachter liggen nieuwe dreigingen, een verslechterende trans-Atlantische relatie, Brexit en een sterke Frans-Duitse as (Mills 2018, 33 e.v.). Aan de andere kant zijn ook recente initiatieven niet wezenlijk nieuw en lijden ze aan dezelfde kwalen als voorgaande. Strategische autonomie blijft dan ook voorlopig een stip op de horizon. Het zal, net als afgelopen 25 jaar, geruime tijd duren voordat projecten waaraan veel landen deelnemen tot tastbare resultaten leiden.

En dat is zorgwekkend gezien de veiligheidspolitieke problemen waar Europa voor staat, ook en wellicht juist vanuit een Nederlands en liberaal perspectief. Nederland ziet internationale organisaties zoals de EU en de NAVO als essentiële hoekstenen. Maar de economische crisis van 2008, gekoppeld aan de migratiecrisis die in 2014 begon hebben tot een felle anti-Europese reactie geleid in veel Europese landen en in diverse landen tot de opkomst van populisme, nationalisme en autoritaire regimes (vgl. Kagan 2019; Luce 2017).

Het liberaal-democratische model zelf staat ter discussie. Deze ontwikkelingen knagen aan het waardenfundament dat ten grondslag ligt aan de NAVO en de EU en leiden tot erosie van de cohesie, zoals ook de recent gepubliceerde Strategische Monitor concludeert (Sweijts & Pronk 2019). Een intern en dieperliggend probleem dat wellicht moeilijker te pareren is dan de externe Russische dreiging (vgl. Galeotti 2017; Biscop 2018; Tardy 2018; Wallander 2018).

cdre. Prof.dr. F.P.B. Osinga is hoogleraar militair operationele wetenschappen aan de Nederlandse Defensie Academie en curator van de TeldersStichting.

Literatuurlijst

- AIV, *De toekomst van de NAVO en de veiligheid van Europa*, Den Haag, 2017.
- AIV, *Instabiliteit rond Europa. Confrontatie met een nieuwe werkelijkheid*, Den Haag, 2015.
- AIV, *Militaire samenwerking in Europa. Mogelijkheden en beperkingen*, Den Haag, 2005.
- Arteaga, F., *Strategic Autonomy and European Defence*, Madrid, 2017.
- Bijleveld-Schouten, A.T.B., Blok, S.A., *Aanbiedingsbrief aan de Tweede Kamer met het nationaal plan defensie-uitgaven ten behoeve van de NAVO*, Den Haag, 2018.
- Biscop, S., 'The dangerous geopolitics of populism and what NATO and the EU can do about it', *Security Policy Brief*, nr. 97, 2018.
- Cohen, R., 'Europe to Mike Pence: No thank you', *New York Times*, 19 februari 2019.
- Cohen, R., 'Munich or a requiem for the West', *New York Times*, 15 februari 2019.
- Deni, J., 'Shifting locus of governance? The case of NATO's connected forces initiative', *European Security*, 2016, vol. 25, nr. 2, pp. 181-196.
- Drent, M., Wilms, E., Zandee, D., *Making sense of European Defense*, Den Haag, 2017.

- Drent, M., Zandee, D., *More European defence cooperation: the road to a European defence industry?*, Den Haag, 2018.
- Fabry, E., Koenig, N., Pellerin-Carlin, T., 'Strengthening European Defence. Who sits on the table, what's on the menu?', *Tribune*, 20 oktober 2017.
- Ferrill, T., Terriff, T., Osinga, F., *A transformation gap: American innovations and European military change*, Stanford, 2010.
- Fiott, D., 'A revolution too far? US defence innovation, Europe and NATO's military-technological gap', *Journal of strategic studies*, 2016, online, pp. 1-21.
- Galeotti, M., 'Will the populist wave wash away NATO and the European Union?', *NATO review*, januari 2017.
- Gordon, P., Shapiro, J., 'How Trump killed the Atlantic Alliance', *Foreign Affairs*, 26 februari 2019.
- High Representative, *From shared vision to common action. Implementing the EU global strategy. Year 1*, Brussel, 2017.
- Kagan, R., 'The strongmen strike back', *The Washington Post*, 14 March 2019.
- Koster, T., 'Reinforcement of NATO forces and military mobility', *Atlantisch Perspectief*, 2018, nr. 4, pp. 15-18.
- Louth, J., Taylor, T., 'The US third offset strategy', *The RUSI Journal*, 2016, vol. 161, nr. 3, pp. 66-71.
- Luce, E., *The Retreat of Western Liberalism*, New York, 2017.
- Mauro, F., *Strategic autonomy under the spotlight. The new holy grail of European defence*, Brussel, 2018.
- Mills, C., 'European defence. Where is it heading?', *House of Commons Briefing paper*, nr. 8216, London, 2018.
- Olsen, J.A., *NATO and the North Atlantic. Revitalising Collective Defence*, 2017, URL: <https://rusi.org/publication/whitehall-papers/nato-and-north-atlantic-revitalising-collective-defence>, geraadpleegd op 29 april 2019.
- Pothier, F., 'An area-access strategy for NATO', *Survival*, 2017, vol. 59, nr. 3, pp. 73-80.
- Ringsmose, J., Rynning, S., 'Now for the hard part. NATO's strategic adaption to Russia', *Survival*, 2017, vol. 59, nr. 3, pp. 129-146.
- Schmitt, B., *Food for thought. Cooperative programmes*, Brussel, 2017.
- Shea, J., 'NATO post-2014: Preserving the essentials' in: Biscop, S., Fiott, D. (red.), *The State of Defence in Europe. State of Emergency?*, Brussel, 2013, pp. 27-32.
- Stoltenberg, J., Speech by the NATO Secretary-General at the Munich Security Conference, 16 februari 2018.
- Sweijts, T., Pronk, D., *Interregnum. Strategische Monitor 2018-2019*, Den Haag, 2019.

-
- Tardy, T., 'European Defence. What impact for NATO?', *NDC Policy Brief*, 2018, nr. 5.
 - Tardy, T., 'The internal nature of the Alliance's cohesion', *NDC Policy Brief*, Nr. 1, September 2018.
 - Wallander, C., 'NATO's enemies within. How democratic decline could destroy the Alliance', *Foreign Affairs*, 2018, Vol. 79, Nr. 4.
 - Zapfe, M., 'Deterrence from the ground up: understanding NATO's enhanced forward presence', *Survival*, 2017, vol. 59, nr. 3, pp. 147-160.

1. Voor een forse kritiek richting Trump wat dit betreft, zie bijvoorbeeld Gordon en Shapiro (2019) of de analyses van Cohen (2019).

De helpende hand op militaire missie

Boudewijn Bouckaert

De professorale belevenissen van Boudewijn Bouckaert

door Pieter de Jonge

Bespreking van Boudewijn Bouckaert, *Professorale belevenissen van Boudewijn Bouckaert. 50 jaar eigen kijk op Universiteit Gent*, uitgeverij Acco, Leuven, 2017
ISBN 978 94 6344 122 3, € 25,-.

Emeritus-hoogleraar rechten aan de Universiteit Gent Boudewijn Bouckaert is in Nederland weinig bekend, maar in Vlaanderen des te meer. Hij is samen met Mark van Hoecke auteur van een inleidend boek over het recht, geschreven voor niet-juristen. Academische juristen kennen hem als degene die in Nederland en België de rechtseconomie – wetenschappelijke economische begrippen toegepast op het recht –

als onderzoekdiscipline introduceerde. Het Vlaamse publiek kent hem als een professor die zijn politieke voorkeur niet onder stoelen of banken schuift. Hij is mogelijk de laatst overgebleven klassiek liberaal in Vlaanderen.

Ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Universiteit Gent zette hij zijn herinneringen op papier. In het boek

Professorale belevenissen van Boudewijn Bouckaert worden drie verschillende werken gebundeld. Het boek beschrijft de gebeurtenissen aan de Universiteit Gent van de afgelopen vijftig jaar, het toont inzicht in de werkzaamheden van een academisch jurist en het is tegelijk een politieke geschiedschrijving. Bouckaert was namelijk vanaf begin jaren tachtig verbonden aan de Vlaamse liberale partij, de *Partij voor Vrijheid en Vooruitgang* (PVV), in 1992 omgevormd tot Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD). Deze recensie gaat vooral over de politieke geschiedenis.

Student in de jaren zestig

In 1966 startte Bouckaert als rechtenstudent in Gent. Zoals veel studenten uit die tijd raakte hij gecharmeerd van de marxistisch-linkse idealen van de 'protestgeneratie' van de jaren zestig en zeventig. Halverwege de jaren zeventig stelde het socialisme hem echter teleur, zowel door internationale ontwikkelingen (de regimes die in 1975 gevestigd werden in Vietnam en door de Rode Khmer in Cambodja) als door interne verdeeldheid binnen de Belgische Socialistische Partij (BSP, de zusterpartij van de Nederlandse PvdA). Hij begon in die tijd aan een proefschrift, dus hij besloot zich voorlopig alleen te richten op wetenschap en niet op politiek. In 1976 genas het boek *The Poverty of Historicism* van Karl Popper hem definitief van de marxistische kijk op de geschiedenis en zou *Law, Legislation and Liberty – Volume I: Rules and Order* van Friedrich von Hayek hem op het spoor van het klassiek liberalisme zetten.

Met één voetje in de politiek

Na zijn promotie volgde in 1981 een vaste benoeming voor Bouckaert aan de Universiteit Gent. Nu kon hij zich ook meer uitspreken over politiek (ten tijde van zijn promotie was dat lastiger: zijn promotor was actief socialist). Eind jaren zeventig had hij kennis gemaakt met een jonge politicus die ook uit Gent kwam en eveneens tot het klassiek liberalisme bekeerd was: Guy Verhofstadt. Deze wist de liberale jongerenvereniging achter zijn standpunten te krijgen en begin jaren tachtig wilde Verhofstadt, als jonge partijvoorzitter, de PVV voorzien van een stevig ideologisch fundament.

Nederlandse lezers moeten in het achterhoofd houden dat de VVD een unieke weg heeft bewandeld. Onder Wiegel koos de partij ervoor om tegen de tijdgeest en het kabinet-Den Uyl (1973-1977) in te gaan, als electoraal alternatief voor de zwijgende meerderheid. In de buurlanden waren de liberalen vanaf eind jaren zestig juist meegegaan met de tijdgeest. Het sociaal-liberalisme werd omarmd, met nadruk op individuele vrijheden en bescherming tegen staatsmacht. Pas begin jaren tachtig zouden de Belgische en de Duitse liberalen als juniorpartners in coalities met christendemocraten weer inzetten op de vrije markt, een beperkte overheid en ruimte voor het bedrijfsleven.

Wiegel en de Duitse FDP-leider Hans-Dietrich Genscher deden dit uit praktische overwegingen, Verhofstadt uit ideologische overtuiging. Bouckaert en andere academici

die zich herkenden in de ‘nieuwe’ liberale ideeën van de Chicago School over marktwerking (waaronder econoom Paul De Grauwe, ook bekend in Nederland) leverden hiervoor een wetenschappelijke grondslag. Bouckaert werd daarnaast actief lid van de Mont Pèlerin Society, een internationale vereniging van liberale onderzoekers. Verhofstadt vroeg Bouckaert in 1984 een liberale denktank op te richten. Die kreeg de naam van Ludwig von Mises en werd zo het Von Mises Instituut. Tegenwoordig telt België drie liberale denktanks: het links-liberale *Liberales* (geconcentreerd rond Dirk Verhofstadt, jongere broer van Guy), het conservatief-liberale *Libera!* (waarvan Bouckaert voorzitter is; het trekt ook mensen van N-VA en rechtse confessionelen) en het niet aan een partij gebonden *Itinera*.

Scheiding der geesten na de millenniumwisseling

In 1999 werd Guy Verhofstadt premier van het eerste ‘Paarse’ kabinet van België, een coalitie van liberalen, socialisten en groenen. Als gevolg van de dioxinecrisis waren de Belgische christendemocraten voor het eerst in decennia in de oppositie beland. Bouckaert hoopte nu een actievere politieke rol te kunnen vervullen door zich als senator verkiesbaar te stellen. Ondanks 13.000 voorkeursstemmen op de senaatslijst, kwam hij niet in de Senaat, ook niet door coöptatie.¹ Wel werd hij bestuurslid.

Verhofstadt had zich tot halverwege de jaren negentig afgezet tegen de socialisten. Dat ging niet meer nu hij met hen regeerde. Volgens Bouckaert koos Verhofstadt nu voor een nieuwe tegenstander, waar alle coalitiepartners tegen gekant waren: het nationa-

Universiteit van Gent

lisme. Van 1991 tot 2006 zou het extreemrechtse Vlaams Blok, sinds 2004 Vlaams Belang, bij iedere verkiezing groter worden, ondanks het *cordon sanitaire*. Als klassiek liberaal en als jurist hield Bouckaert vast aan het principe dat zolang mensen zich aan de wet hielden, ieder standpunt in een democratie mag worden verkondigd en enkel met argumenten op de inhoud bestreden mag worden. In een land waar er geen politicus was zoals Frits Bolkestein of Paul Scheffer, die immigratie ter discussie hadden gesteld, en waar de Waalse socialisten vasthielden aan multiculturalisme en discriminatiebestrijding, was dit geen populair standpunt.

De groenen maakten geen deel uit van het tweede Belgische Paarse kabinet (2003-2007). De Paarse kabinetten lieten in Bouckaerts ogen de economische principes van het liberalisme vallen. Die ideologische verwijdering begon in 2004. De partijleiding nomineerde Bart Somers als partijvoorzitter. Somers had drie tegenkandidaten, alle drie uit de rechtervleugel. Toch won hij met een minieme 46 procent van de stemmen. De rechtse Jean-Marie Dedecker kreeg meer dan veertig procent van de stemmen.

De Lijst Dedecker

In oktober 2006 werd Dedecker uit de VLD gezet. De parallel met het conflict tussen Mark Rutte en Rita Verdonk, een jaar later, gaat slechts gedeeltelijk op. In Nederland zijn links- en rechts-liberalen feitelijk verdeeld over twee partijen, D66 en VVD. In onze buurlanden is er maar één liberale partij. Dat is op zichzelf genomen geen

probleem, zolang er instemming bestaat over de koers. De Britse Liberal Democrats zijn links-liberaal, de Duitse FDP is (sinds 1982) overwegend rechts-liberaal. In Vlaanderen was de PVV/VLD sinds begin jaren tachtig zeer uitgesproken klassiek liberaal, maar omhelsde omstreeks 1997 het sociaal-liberalisme. De scheuring in België was eerder een principiële scheiding der wegen dan een botsing van ego's. Bouckaert en econoom Lode Vereeck sloten zich aan bij de rechts-liberale Lijst Dedecker (LDD), die in 2007 vijf zetels behaalde in het federale parlement en van 2009 tot 2014 Derk Jan Eppink afvaardigde naar het Europese parlement.

Bouckaert zou van 2009 tot 2014 zetelen in het Vlaamse parlement. De centrumrecht-sen lijken vanaf 2010 overgestapt te zijn naar de N-VA, de rechts-conservatieve erfge-naam van de links-progressieve Volksunie. N-VA kon voortbouwen op de achterban en het partijkader van de Volksunie, terwijl LDD een nieuwe partij was. Bouckaert is niet overgestapt naar de N-VA, omdat die eerder uitgaat van de gemeenschap dan van het individu.

Leesbaarheid

Het boek is zeer leesbaar. Bouckaert richt zich op een breed publiek. Zelfs de hoofdstukken over zijn wetenschappelijke werk zijn begrijpelijk voor leken, al zullen sommige beschrijvingen van rechtsfilosofische begrippen lastig te volgen zijn voor niet-juristen. Soms zullen Nederlandse lezers een opmerking of bijzin niet meteen kunnen plaatsen, omdat de auteur schreef voor een Vlaams publiek dat verwijzingen naar de Vlaamse populaire cultuur wel snapt.

Na Bouckaerts studententijd gaat het boek hoofdzakelijk over zijn werkzame leven: zijn academische loopbaan en maatschappelijke en politieke nevenfuncties. Een uitzondering vormt het onverwachte overlijden van zijn tweede echtgenote in 2007.

Kanttekeningen

Memoires zijn persoonlijk en dus per definitie subjectief. De hoofdstukken over de jaren tachtig en negentig gaan hoofdzakelijk over zijn wetenschappelijke arbeid. Hierdoor blijven een aantal politiek-historische

aspecten onderbelicht, zoals de eerste keer dat Guy Verhofstadt minister werd (1985-1987), diens fanatieke oppositie en voorkeur voor Vlaamse autonomie (1987-1995) en de Belgische voorbereidingen op de invoering van de euro in de jaren negentig.

Bij mij bleven twee vragen onbeantwoord. Bouckaert en Verhofstadt kennen elkaar sinds eind jaren zeventig. Wat vond Bouckaert van de wijze waarop de jonge liberalen rond 1980 hun opvattingen opdroegen aan de PVV? Hun werkwijze was gelijk aan die van Nieuw Links twintig jaar daarvoor: bij de PvdA en de VPRO hielden studenten met procedurele vragen de vergaderingen net zolang op totdat werkende mensen naar huis moesten, waarna de fanatieke minderheid haar standpunten aangenomen kreeg. Procedureel goorloofd, maar was het ook in de geest democratisch? En waarom situeert de auteur de ‘verlinking’ van de VLD in de Paarse periode, terwijl Verhofstadt dat al in 1997 in zijn geschrift *De Belgische ziekte* deed. Diagnose en remedies zijn bewondering uitsprak voor Tony Blair en Wim Kok – zonder de namen van liberale politici als Bolkestein en Hans van Mierlo zelfs maar te noemen?

Het antwoord kan liggen in het biografische gegeven dat Bouckaert pas op de achtergrond actief werd bij de PVV toen de PVV-jongeren de ‘nieuwe’ liberale opvattingen al leidraad van de partij hadden gemaakt en pas tot het partijbestuur toetrad toen de overgang richting een D66-achtige koers al in gang was gezet.

Terwijl Bouckaert klassiek liberaal bleef, had Verhofstadt een tweede bekering meegeemaakt, nu in omgekeerde richting.

Waanse liberalen blijven buiten beschouwing. Begrijpelijk, omdat België tussen 1970 en 2012, via zes staatsvormingen evolueerde van eenheidsstaat naar federatie. In België zijn de gewesten (deelstaten) inmiddels zo belangrijk geworden dat Vlamingen nog wel de ontwikkelingen binnen het tweetalige Brussel volgen, maar niet langer die in Wallonië. Vanuit Bouckaerts oogpunt misschien jammer, want terwijl de Vlaamse liberalen de afgelopen twintig jaar meer naar links opschoven, werden de Waalse geestverwanten juist de rechtse uitdager van de almachtige Waalse socialist.

Om twee redenen is dit boek een aanrader. Het is allereerst een leesbare introductie in de geschiedenis van de Vlaamse liberalen sinds begin jaren tachtig. Ten tweede zet het tot denken over het belang van ideologie voor een partij. Bij een te sterke nadruk op ideologie is geen ruimte voor afwijkende meningen. Bij te weinig aandacht kan een partij juist kiezers verliezen.

Liet Open Vld, zoals de VLD heet sinds 2007, met de nieuwe linkse koers oorspronkelijke kiezers in de steek of was Bouckaert te inflexibel om zich neer te leggen bij de nieuwe situatie? Inflexibel of niet, Bouckaert maakt een goed punt. Onterecht vreesde de VLD geen verlies van centrumrechtse stemmen, want het enige alternatief was Vlaams Belang. Toen de liberalen rechts-liberalisme

inruilden voor links-liberalisme, bleken kiezers echter wel degelijk over te stappen naar LDD en N-VA. De LDD legde het weliswaar af tegen de N-VA. N-VA is sinds 2010 de grootste Vlaamse en Belgische partij. In de landelijke regering-Michel (sinds 2014) is Open Vld kleinste partij.

P. de Jonge is politiek historicus. Hij publiceert geregeld op www.historiek.net en www.jongehistorici.nl.

1. In België wordt een aantal Senaatszetels niet verdeeld via verkiezingen, maar kunnen partijen mensen op basis van geschiktheid benoemen, 'coöpteren'. Paul de Grauwe is gecoöpteerd senator geweest voor VLD.

2. Er is maar één Vlaamse liberale partij. De verschillende Waalse liberale partijen zijn sinds 2002 gefedereerd in de Mouvement Réformateur, MR.

'Ontvoering van Europa' - Peter Paul Rubens

Liberale Reflecties is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting.

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
prof.dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenber
H.N. Kok MSc (eindredacteur)

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian

drs. R. Fransman
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof.mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
prof.dr. M.L.L. Segers
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
drs. R. Timmer
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA
D. Yesilgöz-Zegerius

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: kok@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen.

U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn in de TeldersShop verkrijgbaar voor € 9,50.

Advertentietarieven

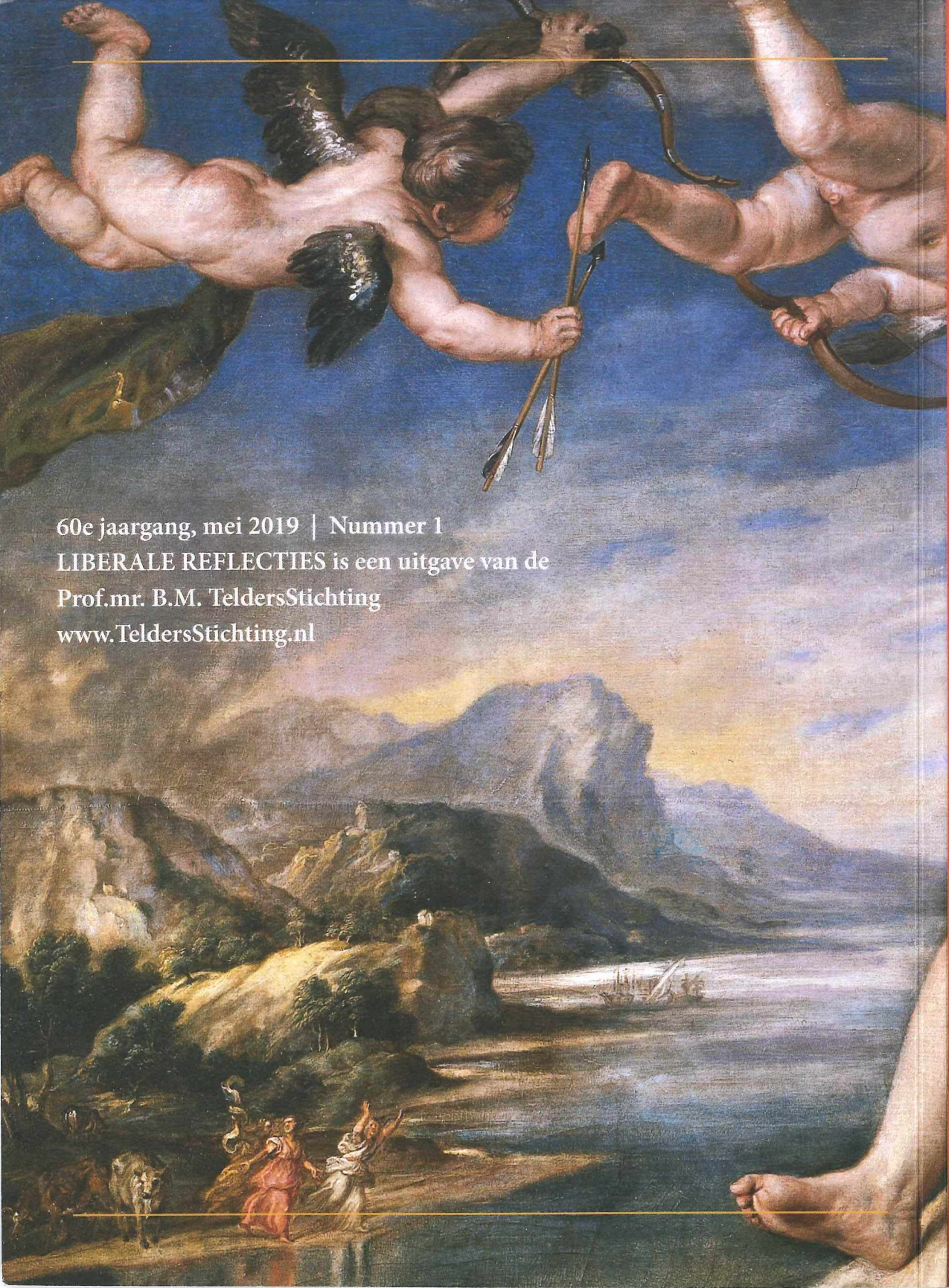
Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Schilderij omslag

'Ontvoering van Europa', Peter Paul Rubens (1577-1640)

Vormgeving: Eye & Image, Leusden.

Drukwerk: Woudenbergse Drukkerij

60e jaargang, mei 2019 | Nummer 1
LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de
Prof. mr. B.M. TeldersStichting
www.TeldersStichting.nl

DNPP

LIBERALE LR REFLECTIES

SEPTEMBER 2019

Reacties op Dijkhoff

Staatscommissie parlementair stelsel

In Memoriam: Johan Witteveen (1921- 2019)

Inhoud

Van de Redactie

Dankwoord aan Niek Kok	2
Digitaal Autoritarisme <i>door Wilbert Jan Derksen</i>	3

In Memoriam

H.J. Witteveen: professor, politicus, mens op zoek naar harmonie (1921-2019) <i>door Jan Middendorp</i>	6
--	---

Reacties op Dijkhoff

I. Voorwoord	14
II. Over doelen en middelen <i>door Marcel Wissenburg</i>	15
III. Discussiëren met Klaas <i>door Edwin van de Haar</i>	20
IV. Wederkerigheid <i>door Niek Kok en Reinout Woittiez</i>	26
V. Close reading van het VVD-discussiestuk van Klaas Dijkhoff <i>door Sid Lukkassen</i>	37
VI. Marktmacht en het gemis bij de middenklasse <i>door Roelof Salomons</i>	47

Staatscommissie parlementair stelsel

Voer geen kinderkiesrecht in <i>door Patrick van Schie</i>	52
--	----

Economie

Vervang belasting op arbeid door een belasting op grond <i>door Jard van Heerde</i>	60
---	----

Buitenland

Frankrijk en de EU. Een verstandshuwelijk? <i>door Pieter de Jonge</i>	70
--	----

Interview met Helena Rosenblatt

De verloren geschiedenis van het liberalisme <i>door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie</i>	83
---	----

Rectificatie	87
--------------	----

Colofon	88
---------	----

Van de Redactie

Dankwoord aan Niek Kok

door Marcel Wissenburg
namens de redactie

Met dit nummer neemt de redactie van *Liberale Reflecties* afscheid van haar vertrekkende eindredacteur, Niek Kok.

De eindredacteur is meer, veel meer, dan een corrector van idioom en huisstijl. Hij is de spil waarom dit blad draait, de kurk waarop het drijft: hij is de contactpersoon voor alle potentiële auteurs, de aanjager en spreekbuis van de redactie, de *postillon d'amour* tussen auteurs en reviewers, en de persoon die elke tekst tot op de website en in het gedrukte exemplaar begeleidt.

Toen Niek startte als eindredacteur was de voorloper, *Liberaal Reveil*, nog maar net ten grave gedragen en rolde de eerste editie van

het nieuw vormgegeven en nieuw genaamde *Liberale Reflecties* van de drukpersen. Vanaf de zomer van 2017 heeft Niek de ontwikkelingen rondom *Liberale Reflecties*, zowel online als op papier, verder (be)geleid – met zachte maar dwingende hand, met veel inzet, passie en deskundigheid. We danken hem daar oprecht voor, en wensen hem veel succes in zijn nieuwe werkkring als promovendus aan het Radboudumc in Nijmegen.

En met dit nummer verwelkomen we ook onze nieuwe eindredacteur, Wilbert Jan Derksen, die we veel succes wensen bij het vullen van de leegte die Niek Kok achterlaat.

Digitaal Autoritarisme

door Wilbert Jan Derksen

Het debat is een fundamenteel onderdeel van de liberale democratie. In deze editie van *Liberale Reflecties* zal een aantal reacties worden gegeven op het reeds verschenen discussiestuk van Klaas Dijkhoff. Daar waar verschillende auteurs het een en ander aan te merken hebben op het stuk van Dijkhoff, zullen zij het allen wel met elkaar eens zijn dat een dergelijke oproep tot discussie alleen maar toegejuicht kan worden. Volgens het liberale gedachtegoed moeten wij onze ideeën continu testen aan de hand van tegenargumenten, om zo dogmatisme te voorkomen.

Maar een zodanige gedachtewisseling is niet overal op de wereld even zo vanzelfsprekend. In autoritaire regimes is geen

plaats voor een dergelijk debat. Autoritarisme heeft door de geschiedenis heen vele manifestaties en gezichten gekend. En met het ontwaken van de slapende reus China is hier een 21e-eeuwse variant bij gekomen: het ‘digitaal autoritarisme’.

Digitaal autoritarisme (Engels: *digital authoritarianism*) kenmerkt zich door een uiterst effectief gebruik van hightech ter fundering van een autoritair machtsbestel. In dergelijke regimes wordt een politiestaat in stand gehouden met behulp van de nieuwste technologie. Met de opkomst van algoritmen, *big data* en kunstmatige intelligentie kunnen autoritaire regeringen nu het

gedrag van hun burgers continu controleren en sturen in de publieke ruimte en ook zelfs in de privé sfeer. Digitaal autoritarisme is in ieder opzicht dan ook de antithese van onze liberale democratie.

Daar waar China de grondlegger is van deze Orwelliaanse bestuursvorm, volgen andere ondemocratische landen zijn voorbeeld. China exporteert hierop technologie ter ondersteuning van deze autoritaire regeringen. Hiermee is een doos van Pandora geopend met vergaande consequenties. Zo vermoed ik dat de grote politiek-ideologische machtsstrijd van de 21e-eeuw zal zijn tussen de liberale democratie en het digitaal autoritarisme.

De Nederlandse regering zou er dan ook verstandig aan doen het Amerikaanse voorbeeld te volgen en serieus te overwegen om Chinese techbedrijven als Huawei (telecommunicatie) en Hikvision (camerabewaking) te weren van onze digitale infrastructuur. Wij moeten bereid zijn harde maatregelen te treffen. Een kortetermijnvisie gericht op mogelijk economisch gewin van Chinese goederen en investeringen zou namelijk op lange termijn een doodsteek kunnen zijn voor onze eigen democratie. Een IT-netwerk indirect beheerd door autoritaire mogelijkheden maakt ons chantabel en biedt ernstige risico's voor manipulatie van bijvoorbeeld ons internetverkeer.

Naast het gevaar dat het vormt voor onze eigen burgers, moet men ook beseffen dat wij op deze manier met onze data het digitaal autoritarisme in andere landen helpen te

versterken. De technologie in deze landen is vaak gebaseerd op *machine learning*, waarbij deze zichzelf verbetert aan de hand van nieuwe data die het verkrijgt. Zodoende voeden wij de vijand met onze data en zal deze alleen maar geraffineerder en omvangrijker worden.

Liberalen zijn van nature huiverig als het op interventie vanuit de staat komt, al helemaal wanneer het staatsinterventie op de vrije markt betreft. Toch ben ik van mening dat dit in dit geval geoorloofd, nee zelfs noodzakelijk is. Met het toelaten van bedrijven en investeringen in strategische sectoren die belangrijk zijn voor onze nationale veiligheid halen wij mijns inziens een Trojaans paard binnen dat onze democratie van binnen zal proberen uit te hollen. En het gaat hier echt om een kwestie van nationale veiligheid. Niet alleen burgers, maar ook onze overheids- en hulpdiensten maken gebruik van deze technologie. In een tijd waar oorlogsvoering, spionage en sabotage zich steeds meer naar *cyberspace* verplaatsen wil je niet afhankelijk zijn van buitenlandse mogelijkheden die we niet bepaald onder het kopje 'bondgenoten' kunnen plaatsen.

Maar daar waar technologie mogelijkheden biedt voor repressie vanuit de staat, geldt dit ook voor weerstand vanuit de burger. Dankzij een ware Twitterrevolutie heeft het autoritaire regime in Tunesië in 2011 het veld moeten ruimen voor een democratische regering (het enige succesverhaal van de Arabische Lente). Het internet is de nieuwe publieke ruimte geworden waar de *status quo* en de machthebbers ter discussie worden

gesteld. Het is dan ook niet voor niets dat in landen als Cuba en Noord-Korea het internet vrijwel volledig aan banden is gelegd.

In die zin spelen dictaturen als China – met hun uitgebreide hightech infrastructuur – met vuur. En waar dit vuur gebruikt wordt om een mechaniek van repressie te voeden, kan ditzelfde vuur gebruikt worden om dit mechaniek tot as te doen vergaan. Of minder pseudo-poëtisch verwoord; data en technologie zijn wapens die gebruikt kunnen worden ter versterking van niet alleen het autoritarisme, maar ook de democratie.

Dit gegeven biedt kansen indien wij ons proactief opstellen. In plaats van onszelf alleen passief te verdedigen tegen het digitaal autoritarisme, moeten wij ons daarnaast ook actief inzetten op internationaal niveau – met name voor een vrij en open internet. Vooral in landen waar nog geen definitieve *Great Firewall* zoals in China is opgezezen moeten wij ondersteuning bieden aan diegenen die misbruik van technologie proberen te voorkomen. Regeringen als in Egypte, Sri Lanka en Nigeria die langzaam afglijden richting digitaal autoritarisme moeten economisch onder druk worden gezet. Wij moeten ons niet schromen sancties in te zetten tegen overheden, bedrijven en individuen die technologieën ontwikkelen, gebruiken en verspreiden ten behoeve van ondemocratische doeleinden. Daarnaast moeten wij internetactivisten steunen en klokkenluiders in dergelijke landen bescherming bieden.

Economisch zullen deze maatregelen wellicht negatieve consequenties hebben en beperkingen op de vrije markt opleveren, maar een economische vrije markt mag nooit ten koste gaan van de vrije markt van ideeën. Zoals ik eerder stelde gaat het hier om onze nationale veiligheid en de bescherming van de internationale rechtsorde. Binnen het liberale gedachtegoed is de belangrijkste taak van de overheid het waarborgen van veiligheid. Eerst nachtwaker, dan pas marktmeeester. Indien deze rollen elkaar tegenspreken, zal de eerstgenoemde altijd zegevieren. Anders graven wij ons eigen graf, en wel met een cadeauegegeven schep “*made in China*”.

drs. W.J. Derksen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

H.J. Witteveen

H.J. Witteveen: professor, politicus, mens op zoek naar harmonie (1921-2019)

door Jan Middendorp¹
Professor, politicus, mens

Met Johannes Witteveen (1921-2019) is een inspirerend en respectvol mens heengegaan. Een econoom en liberaal politicus op zoek naar harmonie, waar hij als aanhanger van de soefi religie een voorkeur voor had. Witteveen was geparenteerd aan de schilder Van Gogh. Zijn vader was ingenieur, hoofd van de afdeling Stadsuitbreiding en Gebouwen in Rotterdam en later een van de oprichters van het ingenieursbureau Witteveen + Bos. Zijn grootvader via moederszijde, was de wethouder, sociaaldemocraat en economisch pamflettist F. Wibaut. Nadat hij eind jaren veertig hoogleraar in de economie

werd, was hij zo'n 75 jaar actief op het snijvlak van wetenschap en politiek. Met zijn werk als wetenschapper en politicus heeft hij grote invloed gehad op de Nederlandse economische politiek en de werkwijze van instituties als het Centraal Planbureau (CPB) en De Nederlandsche Bank (DNB).

Al in zijn jeugd, die hij doorbracht in Rotterdam, werd hij politiek actief. Zelf dacht hij dat hij vlak nadat de VVD was opgericht lid was geworden. Omdat de liberalen van het eerste uur geen centrale ledenadministratie bijhielden is dat niet meer met zeker-

heid vast te stellen. Zeker is dat Witteveen, al voordat de VVD werd opgericht actief was in de liberale politiek. Al in 1946 schreef hij in het liberale jongerenblad *Slaet op den Trommele* over maatschappelijke ordening en economie. Zijn grootmoeder vroeg hem dat jaar in een brief, in reactie op een opstel dat hij schreef over het werkloosheidsvraagstuk dat hij haar toestuurde: “zal men in de Partij van de Vrijheid voor grote perspectieven belangstelling hebben?” (Nationaal Archief 1946). Deze PvdV was een van de liberale partijen die in 1948 opging in de VVD.

Op het snijvlak van wetenschap en beleid

Van 1948 tot 1963, voordat hij minister van Financiën werd, was Witteveen al een beeldbepalend econoom. Hij was in Nederland een voorloper in de keynesiaanse macro-economie en het gebruik van de economische modellen van Jan Tinbergen, bij wie hij *cum laude* promoveerde. Naast de Engelse econoom John Maynard Keynes was de sociaaldemocraat Tinbergen, die 70 jaar geleden de eerste directeur van het CPB werd, een belangrijke inspiratiebron voor Witteveen. De band tussen Witteveen en Tinbergen weerspiegelt de open houding die hij voor ideeën van politiek andersdenkenden had. Wetenschappelijke analyse was voor Witteveen, naast andere overwegingen zoals ideologische of religieuze, een van de bouwstenen om de economische politiek vorm te geven. Witteveen was overtuigd van de waarde van wetenschap voor de economische politiek. Hij leverde in de jaren veertig en vijftig vanuit de wetenschap een

belangrijke bijdrage aan het economisch beleid. Daarbij overschreed hij regelmatig de grens tussen wetenschap en politiek. Tot hij definitief overstapte van wetenschap naar de politiek, was hij wat wel genoemd wordt een 'grenswerker'. Een wetenschapper die zijn ideeën niet binnen de ivoren toren hield maar actief naar buiten bracht. Nog voordat het CPB begin jaren zestig de Macro Economische Verkenningen publiceerde schreef Witteveen in *Economisch Statistische Berichten* (ESB) jaarlijks een analyse van de Rijksbegroting. Deze artikelen hadden grote invloed op het maatschappelijk en politiek debat, ook omdat zij, dankzij de nieuwe modelmatige economische benadering van Tinbergen, vaak zeer direct bruikbaar waren voor beleidsmakers. Hij was daarmee een voorloper in wat nu in de politiek het “doorrekenen van beleid” genoemd wordt.

Liberale economen van voor de oorlog zoals N.G. Pierson, E.C. van Dorp en C.A. Verrijn Stuart baseerden zich vooral op de Oostenrijkse School (Vermaat 1987). Witteveen sloeg een nieuwe koers in. “In het begin was de VVD nog vreselijk conservatief en ik ben na de oorlog begonnen te zeggen: ik ben voor een vrije economie maar met randvoorwaarden, dus geen *laissez-faire*” (Interview Witteveen 2015). De begrotingspolitiek viel nadrukkelijk onder die randvoorwaarden. Die was voor Witteveen voortbouwend op de ideeën van Keynes een krachtig instrument voor beleidsmakers om het onstuimig economisch leven te stabiliseren. Deze vernieuwende voorstellen ondervonden bij de VVD-volksvertegenwoordigers

op economisch en financiële onderwerpen weinig weerstand. Dat gold voor H.F. van Leeuwen, die van 1952 tot 1963 lid was van de Tweede Kamer en voor J. de Wilde, die van 1956 tot 1974 in de Eerste Kamer zat. Zij citeerden regelmatig in de Staten-Generaal Witteveens wetenschappelijke publicaties. Zowel Van Leeuwen als De Wilde waren van huis uit bankiers, geen wetenschappers. Dat gold niet voor S. Korteweg, die van 1959 tot 1963 voor de VVD in de Tweede Kamer zat. Deze voormalig hoogleraar uit Groningen had een zeer veelgebruikt leerboek voor economen op zijn naam staan. Daarin verwees hij naar de sluitende begroting en gouden standaard. Witteveen had in een recensie van Korteweg's boek eind jaren veertig al aangegeven dat dit vooroorlogs economisch denken voor Witteveen niet terug hoefde te komen. Keynes had immers een nieuwe weg gewezen.

In 1954 was Witteveen een van de oprichters van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme. Na de oprichting maakte hij 36 jaar deel uit van het curatorium en was hij lid van de redactie en redactieraad van *Liberaal Reveil*, het blad van de TeldersStichting. In de oprichtingsaankondiging schreef H.A. Korthals dat de TeldersStichting tot doel had “vraagstukken van maatschappelijk belang, in het bijzonder die van staatkundige, economisch of juridische aard te onderzoeken”. Zij wilde haar doelen bereiken “door de desbetreffende studiën, de vastlegging der uitkomsten ervan in de geschriften en de bekendmaking hiervan”. Dat klinkt

wetenschappelijk. Een minder academisch tintje gaf de toevoeging “dat de stichting om haar doelen te bereiken verder alle rechtens geoorloofde middelen wil gebruiken” (TeldersStichting 1954). De stichting was een vehikel waarmee wetenschappers zoals Witteveen ideeën konden overdragen aan de liberale politici. Dit soort “transmissie van ideeën van wetenschap naar beleid” was belangrijk voor de effectiviteit van dat beleid.

In de jaren vijftig brachten de liberale auteurs bij de TeldersStichting, opvallend genoeg, hun wetenschappelijke inzichten als collectief naar buiten. Het is daardoor niet altijd precies vast te stellen welke stukken Witteveen schreef. Het curatorium redigeerde en becommentarieerde, wederom opvallend voor liberalen, alle publicaties. Witteveen was zo als auteur of medeauteur bij veel van de publicaties van de stichting betrokken. Van het vierde geschrift *Conjunctuurpolitiek, het strategische punt voor een liberaal beleid* (1959), was Witteveen de hoofdauteur. 20 jaar wetenschappelijke vooruitgang, zo stelde Witteveen daarin, had de weg gewezen naar een nieuwe economische politiek. Een politiek waarmee een evenwichtige economische ontwikkeling bewerkstelligd kon worden. Om het doel van een vrije economie te bereiken moesten liberalen ook, van oudsher, en op het eerste gezicht niet-liberale middelen inzetten. Onder die niet-liberale middelen viel voor Witteveen nadrukkelijk het ingrijpen in het economisch leven met de begrotingspolitiek. Met deze, vanuit de vooroorlogse economiebeoefening bezien, radicale ideeën zette hij

via de TeldersStichting de toon in zijn partij op het gebied van de economische politiek.

Partijpoliticus

In 1961 stemde de VVD-fractievoorzitter in de Eerste Kamer Harm van Riel als enige in zijn fractie voor de Prijzenwet. Hij ging daarmee in tegen het advies van de VVD-woordvoerder Witteveen. In zijn stemverklaring benadrukte Van Riel dat hij op theoretische gronden tegen de wet was (Verheijen 2016, 88). Omdat Van Riel niet bekend stond als een theoretisch econoom had dit waarschijnlijk echter vooral politieke redenen.

Witteveen was een wetenschapper in de politiek maar zeker ook partijman. Gaandeweg de naoorlogse jaren werd hij een belangrijk en gewaardeerd figuur in de VVD. Ten eerste door de rol die hij als wetenschapper speelde bij het ontwikkelen van de liberale economische politiek. Ten tweede omdat hij zich als jonge talentvolle wetenschapper niet verhe-

ven voelde boven de partijpolitiek. Witteveen verzorgde de sessies over liberale economische politiek tijdens de 'algemene oriënteringscursus politiek' die Van Riel organiseerde voor jonge VVD-leden. Hij stak veel tijd in de VVD, een partij die weinig macht had in die tijd. Immers na het ministerschap van D. Stikker had de VVD geen minister geleverd voor de naoorlogse rooms-rode kabinetten. Hij viel in die tijd op in de top van de partij en al in 1948 citeerde partijoprichter P. Oud, Witteveen bij de algemene politieke beschouwingen in een betoog over de Nederlandse woningmarkt (Handelingen Tweede Kamer 1948, 177). Bij de formatie van het kabinet-De Quay in 1959 stond Witteveen op het lijstje van VVD-kandidaten voor een mogelijke ministerschap. De Katholieke Volkspartij (KVP) wilde echter J. Zijlstra van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) als minister van Financiën (Van den Berg 1999, 121). In aanloop naar de verkiezingen vier jaar later wilden de VVD-kamercentrales,

aangevoerd door Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, de partij vernieuwen. Partijvoorzitter en lijstrekker Oud besloot in dat proces plaats te maken. Witteveen was de beoogde nieuwe partijvoorzitter (Korthals Altes 2017, 46). Omdat hij na de verkiezingen minister van Financiën werd ging dat niet door.

Op partijbijeenkomsten was Witteveen zeer aanwezig. Eind jaren zestig pleitten enkele VVD-afdelingen voor een inflatiecorrectie op de inkomstenbelasting. Witteveen verzette zich hiertegen. Hij zag de inkomstenbelasting als een rem op inflatie in tijden van opgaande conjunctuur. Door een inflatiecorrectie zou deze worden weggenomen en daardoor *de facto* bij voorbaat de strijd tegen inflatie opgegeven worden. Nadat hij het partijcongres had toegesproken haalde het idee het verkiezingsprogramma van de VVD niet. Het werd een pyrrusoverwinning want hoewel Witteveen op basis van theoretische overwegingen zijn zaak in de partij succesvol wist te bepleiten, had de VVD politiek gezien het nakijken. De KVP was minder strikt in de leer en nam het idee op in haar verkiezingsprogramma. Niet lang daarna werd het in het kabinet-De Jong, door Witteveen zelf als minister van Financiën, ingevoerd. Een tweede voorbeeld is de tegenbegroting die de VVD in 1965 indiende. Deze werd door Th.H. Joekes ingediend maar was grotendeels van de hand van Witteveen (Vonhoff 1998). Die kon daarbij voortbouwen op de analyses die hij eerder als wetenschapper van de begroting maakte. Politiek gezien was de tegenbegroting een flinke stunt. Andere partijen begonnen ook tegenbegrotingen maken

en het CPB ging deze doorrekenen. Zo kreeg dit instituut haar unieke rol als economische scheidsrechter bij onze verkiezingen.

Ministerschappen en het IMF

Tijdens zijn ministerschappen op Financien kwam Witteveen soms hard in aanraking met de realiteit van de politiek en vooral met de verschillen in logica, taal en afwegingskader tussen economen en politici. Als Witteveen in 1960 in een strategisch beraad rondom de formatie voorstelt de ministerspost van Financiën te claimen in een tijd waarin de belastingen verlaagd kunnen worden, antwoordt fractievoorzitter Oud: “Ik merk nu, dat mijn jonge vriend Witteveen nog weinig politieke ervaring heeft. Een minister die de belastingen verhoogt wordt eerder populair dan een die ze verlaagt. Daarvan vindt men toch dat het te weinig is en dat een ander er veel meer profijt van heeft dan de klager” (Vonhoff 1998, 203). Witteveen zal vaker met dit soort politieke zienswijze geconfronteerd zijn tijdens zijn ministerschappen. Zijn tijd als minister van Financiën in het kabinet-Marijnen (1963 – 1965) duurde kort. Net lang genoeg om in 1964 een aantal belastingwetten tot stand te brengen. Toen het kabinet net een jaar op weg was sprak hij zijn zorgen uit over de toestand van de economie. Hij slaagde er echter niet in de vele financiële wensen van zijn collegaministers in te nemen waardoor de begroting snel verslechterde. Door de val van het kabinet in 1965 heeft hij daarna ook geen tijd gehad om zich te revancheren en de zaken financieel op orde te brengen. Het kabinet-De Jong (1967– 1971), waarin

hij weer optrad als minister van Financiën, was succesvoller. Dat zat zijn termijn wel uit. Witteveen bracht de Wet op de omzetbelasting waaronder de invoering van de BTW tot stand en introduceerde in 1971 de wiebeltax. De laatste is een neerslag van zijn wetenschappelijk werk omdat het, in lijn met de keynesiaanse theorie, beleidsmakers een krachtig conjunctuurinstrument gaf. In het kabinet-De Jong probeerde Witteveen ook een verschuiving in gebruik van auto naar fiets en openbaar vervoer, via tolheffing, te bewerkstelligen. Het werd hem door ambtenaren sterk afgeraden (Drees 2000, 134). Ook hier baseerde Witteveen zich op een Teldersgeschrift waaraan hij tussen zijn ministerschappen had meegewerkt: *Ruim baan, meer wegen en doelmatiger weggebruik door prijsmechanisch rijden en parkeren* (1967). Hierin werd de essentie van rekeningrijden besproken. Dat is dus niet alleen een recente discussie onder liberalen.

Tijdens de kabinetsformatie van het kabinet-Biesheuvel I bleek het begrotingstekort veel groter dan de laatste voorjaarsnota van Witteveen, die vlak voor de verkiezingen van 1971 naar de Tweede Kamer was gestuurd. De Tweede Kamer wilde onderzoeken of Witteveen, de zaken bewust te gunstig had voorgesteld. Dat werd een majeur politiek punt en natuurlijk zeer van belang voor Witteveen. Er werd op verzoek van de Tweede Kamer een commissie ingesteld onder leiding van A. Vondeling en Witteveen besteedde zelfs veel tijd aan het zuiveren van zijn naam. Hij organiseerde wat door de kranten omschreven werd als colleges

over de achtergronden van zijn omstrede voorjaarsnota aan de commissie-Vondeling, Tweede Kamer en journalisten (De Telegraaf 1971). De commissie-Vondeling concludeerde in juni 1972 dat Witteveen geen blaam trof. Zo was G.H. Veringa, de KVP-minister van Onderwijs en Wetenschappen, vroegtijdig gewezen op mogelijke begrotingsoverschrijdingen door de minister van Financiën. Deze had daar niet op gereageerd. Veringa had het, aldus het rapport, te druk gehad met de verkiezingsstrijd (NRC Handelsblad 1971). Een episode die illustreert hoe een collega-minister van Witteveen had gekozen voor politieke campagne in plaats van, zoals Witteveen zelf, tot het einde te werken aan het financieel beleid van het kabinet.

Snel na zijn tweede ministerschap werd Witteveen in 1973 directeur van het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Tot op de dag van vandaag is hij de enige Nederlander die deze functie bekleedde. Als wetenschapper, Eerste Kamerlid en minister van Financiën, had hij altijd op basis van analyse en theorie voorstellen gedaan voor concrete actie. Deze aanpak, waarmee hij bij problemen oplossingen zocht en vaak met inbegrip van de financiering ervan, paste bij het IMF. De relatie tussen theorie en praktijk was bij het Fonds directer dan in de Nederlandse politiek zo constateerde hij later. “Bij het IMF was de weg van economische analyse naar de praktijk eigenlijk veel korter en effectiever. Als landen bij tekorten problemen gingen geven kon met economische analyse worden gezegd, hoe je dat kon corrigeren” zei hij terugkijkend op die periode (Inter-

view Witteveen 2015). Witteveen speelde bij het Fonds een bepalende rol bij de financiële crisis in het Verenigd Koninkrijk in 1977 en de oliefaciliteit en Witteveen-faciliteit in 1974 en 1975. Met de olie- en Witteveen-faciliteit probeerde het IMF de wereldeconomie weer op gang te brengen. Deze was begin jaren zeventig gestokt door een aanbodschock vanuit de oliemarkt die monetaire onevenwichtigheden veroorzaakte en de inflatie versnelde. De twee oliefaciliteiten waren Witteveens economische theorie in actie. Zij werden grotendeels bedacht en aan IMF-landen verkocht door Witteveen zelf.

Slotopmerkingen

Witteveen was geen typische partijpoliticus en ook in zijn politiek handelen werd hij steeds door inhoudelijke overwegingen gedreven. De partijpolitiek was geen doel op zich maar een middel om zijn ideeën in de praktijk te brengen. Op basis van zijn wetenschappelijke werk wilde hij een maatschappelijke orde gebaseerd op de vrije ondernemingswijze productie, maar dat betekende geen *laissez-faire*. De overheid moest het economisch leven op strategische punten inkaderen, bijvoorbeeld met een activistische conjunctuurpolitiek. Zijn op Keynes en Tinbergen geïnspireerde aanpak was praktisch en gericht op 'aanpakken en aanpassen'. Tot het eind van zijn leven bleef hij met de ideeën die hij als wetenschapper ontwikkelde betrokken bij lands- en internationale politiek. In 2010 zou hij het gloednieuwe kabinet-Rutte I, hoewel geleid door de VVD'er, bekritisieren en een expansievere budgettaire politiek adviseren. Ook tijdens de eurocrisis schreef hij

in ESB en in de *Financial Times* over wat in zijn ogen de oplossing moest zijn en ging hij op bezoek bij het IMF om deze toe te lichten.

Zijn ideeën over de relatie tussen wetenschap en beleid zijn zeer actueel in een tijd waarin wetenschap en feiten vaak vermengd worden met de emotie van de politiek. De stabiliteit en betrouwbaarheid van de kanalen waarlangs ideeën uit de wetenschap naar beleid reisden waren cruciaal voor de werking van de democratie. Over het samenspel van analyse en normatieve overwegingen in de samenleving schreef hij: "Wetenschap en religie zijn dus in veel opzichten tegengesteld aan elkaar. Beide vervullen een bijzonder belangrijke rol. Als ze in conflict raken, wordt dat heel pijnlijk en gevaarlijk voor onze cultuur en ons geweten" (Witteveen 2001, 25). Hij heeft vanuit zijn zoektocht naar een zo goed mogelijke analyse van het economisch leven altijd gewerkt om dat laatste te voorkomen en bleef zijn energie en kennis tot op hoge leeftijd geven om waar conflicten dreigden harmonie te brengen.

J. Middendorp (e-mail: jan@janmiddendorp.nl) is lid van de Tweede Kamer voor de VVD (zie www.janmiddendorp.nl).

Literatuurlijst

- Van den Berg, J.J., *Deining: Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970*, Kampen, 1999.
- Boudrez, J.A., Oort, C.J., Witteveen, H.J., *Ruim baan. Meer wegen en doelmatiger weggebruik door prijsmechanisch rijden en parkeren*, Telders-geschrift 17, Den Haag, 1967.

- Drees, W.B., *Gespiegeld in de tijd; de nagelaten autobiografie*, Amsterdam, 2000.
- ‘Handelingen Tweede Kamer 1947-1948’, Den Haag, 1948.
- Interview met H.J. Witteveen, Wassenaar, gehouden op 29 september 2015.
- Korthals, H.A., ‘De Prof. Mr B.M. Telders-Stichting in het leven geroepen’, in: *Vrijheid en Democratie*, 1954, nr. 299.
- Korthals Altes, F., *Zeven politieke levens. Herinneringen in dossiers*, Amsterdam, 2017.
- Middendorp, J., ‘Opening namens de Pieter Hennipman Stichting’, in: *Het gesproken woord*, 2011, pp. 6-8.
- Nationaal Archief, Doos 59: *Brief M. Wibaaut-Berdenis van Berlekom aan Witteveen*, nr. 2.21.370, Den Haag, 1946.
- ‘Tekorten nauwelijks schuld van Witteveen’, *NRC Handelsblad*, 30 december 1971.
- Verheijen, M., *Harm van Riel: Een rechtse provo*, Amsterdam, 2016.
- Vonhoff, H.J.L., *Liberalen onder één dak*, Den Haag, 1998.
- Witteveen, H.J., *Conjunctuurpolitiek. Het strategische punt voor een liberaal beleid*, Teldersgeschrift 4, Den Haag, 1959.
- Witteveen, H.J., *Soefisme en Economie*, Deventer, 2001.
- ‘Witteveen treft geen blaam: commissie over supergroot “gat”’, *De Telegraaf*, 30 december 1971.
- Zuidema, J.R., ‘C.A. Verrijn Stuart: Vertegenwoordiger van de Oostenrijkse School in Nederland’ in: Klant, J.J., Vermaat, J., Zuidema, J.R., *Van liberalisten tot instrumentalisten: anderhalve eeuw economisch denken in Nederland*, Leiden, 1987, pp. 117-140.

I. De auteur dankt F. Korthals Altes en A. Szász† voor het delen van enkele inzichten over Witteveen in de VVD in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw.

Reacties op Dijkhoff

Klaas Dijkhoff

Voorwoord

door Wilbert Jan Derksen

Fractievoorzitter Klaas Dijkhoff publiceerde in april dit jaar zijn discussiestuk *Liberalisme dat werkt voor mensen*. In dit stuk bespiegelt Dijkhoff zijn visie op het liberalisme waarbij een aantal belangrijke principes en thema's aan de kaak wordt gesteld. Hij beoogt hiermee een serieuze discussie te starten.

Liberale Reflecties draagt graag bij aan deze oproep tot debat en biedt enkele auteurs een podium om hun reactie te geven. Wij hopen dat lezers zich geïnspireerd

voelen om ook deel te nemen aan deze discussie. Geïnteresseerden kunnen hiervoor contact opnemen met de redactie.

De volledige tekst van *Liberalisme dat werkt voor mensen* is te vinden via de website van de VVD.

Over doelen en middelen

door Marcel Wissenburg

Discussie binnen een partij is riskant in Nederland, en wordt daarom vaak strak geregisseerd of liever nog in het verborgene gehouden. We hebben een pers die (immers goed nieuws is geen nieuws) elke discussie binnen elke partij volautomatisch met termen als stammenstrijd, onenigheid, twist, ruzie, split, etc. karakteriseert. En dat gebeurt drie-maal zo hard als het om een regeringspartij gaat. En we leven in een land waar het op de een of andere manier na 100 jaar massademocratie en 450 jaar *res publica* nog steeds niet lukt burgers, die in hun private sfeer uitstekend kunnen debatteren en reflecteren zonder gelijk messen te trekken, aan het verstand te brengen dat dit ook in de publieke sfeer kan, dat flink debatteren niet een teken van zwakte, onmacht en onvermogen is,

maar juist wijst op eensgezinde, oprechte en diepe betrokkenheid bij de publieke zaak.

Tegen die achtergrond is het opmerkelijk dat Klaas Dijkhoffs *Liberalisme dat werkt voor mensen* zorgt voor een discussie die nu eens niet in de pers als stammenstrijd of schandaal wordt afgeschilderd. En het gaat ook nog eens ergens over: de grote lijn en de fundamenteën. Zo hoop ik dat mijn commentaar op een deel van deze tekst ook gelezen wordt: als een bijdrage aan de gezamenlijke projecten liberalisme en Nederlandse liberale democratie.

Een van de lastigst leesbare delen van *Liberalisme dat werkt voor mensen* is het korte, heel staccato geschreven tweede hoofdstuk, 'Middel vs. Doel' genoemd, waar Klaas

Dijkhoff ‘logisch liberalisme’ als beter alternatief voor ‘procesliberalisme’ presenteert. Het is niet zo makkelijk te achterhalen wat hij daar nu precies mee bedoelt. Maar hoe beter je de tekst leest, hoe helderder het wordt dat dit ‘logisch liberalisme’ een valse noot in een overigens fraaie compositie is, een idee dat (voorzichtig gezegd) op gespannen voet staat met de rest van het stuk.

Een eerste manier waarop Dijkhoff logisch en procesliberalisme probeert te verduidelijken is door ze te vergelijken met twee begrippen van Max Weber: ‘*Verantwortungsethik*’ en ‘*Gesinnungsethik*’, ofwel een houding van verantwoordelijkheid nemen en bereid zijn vuile handen te maken versus (met een goed Nederlands woord) ‘*Prinzipienreiterei*’ zodat de handen in onschuld worden gewassen. Een prima illustratie – al vraag je je wel af waarom we twee neologismen nodig hebben als we Webers breed ingeburgerde begrippenpaar al hebben.

Maar Dijkhoff raakt van de rails op het moment dat hij Verantwortungsethik met ‘consequentialisme’ en Gesinnungsethik met ‘deontologie’ gaat vergelijken. Voor de niet-ethicus: consequentialisme is het type ethiek waarin goed is wat tot het beste resultaat leidt (het meeste geluk, genot of welvaart, minder pijn, etc.) terwijl in de deontologie goed is wat een *intrinsiek* en universeel goede handeling is (of een universeel recht respecteert), zoals de waarheid spreken, de wet respecteren, niet moorden.

Nou is Dijkhoff niet de eerste die deze vergelijkingen maakt (ik heb het zelf ook een kwart

eeuw in eindelijk veel colleges gedaan) en hij zal ook niet de laatste zijn – maar het is wel volstrekt onjuist. Het is een fout die voortleeft omdat we allemaal onze leermeesters napraten, die op hun beurt hun leermeesters napraatten – en die dat doen omdat niemand de brontekst nog goed leest: Max Webers lezing van 28 januari 1919, *Politik als Beruf*, uitgesproken midden in de totale chaos van de Duitse Revolutie van 1918/19. We lezen die brontekst niet of nauwelijks omdat hij min of meer onleesbaar is: ongeorganiseerd, veel te zwaar, veel te theoretisch, en vol toen wel, maar nu nauwelijks herkenbare, dubbelzinnige verwijzingen naar actualiteiten.

Het is *gemakkelijk* Webers onleesbare maar o zo belangrijke tekst uit te leggen met behulp van de veel toegankelijker begrippen consequentialisme en deontologie – maar als gezegd, het is ook *fake news*, zoals ik merkte toen ik de tekst eindelijk eens nauwkeurig las. Verantwortungsethik en Gesinnungsethik duiden namelijk niet op filosofische fundamenteën van morele *oordelen* maar voor grondhoudingen in het *handelen*. Het is absoluut mogelijk een passieve, consequentialistische Prinzipienreiter te zijn – de SP in de tijd dat niets deugde, en niets ondersteund werd, wat de wereldrevolutie niet objectief dichterbij bracht is misschien een mooie illustratie. En, belangrijker, deontologie en Verantwortungsethiek zijn ook prima te verzoenen (zoals Weber in zijn tekst zelf suggereert): je kunt per definitie geen vuile handen maken als het begrip ‘vuil’ niet een intrinsiek negatieve betekenis heeft.

Max Weber

Waarom is het belangrijk dat een deontoloog de verantwoordelijkheidsethiek kan omarmen? Omdat de deontologische ethiek een hoeksteen van het liberalisme is; omdat liberalisme ondenkbaar is zonder denkers als Immanuel Kant, John Rawls, Robert Nozick. Omdat zelfs de grote consequentialist John Stuart Mill er niet omheen kon. Omdat Dijkhoff er zelf in gelooft: vrijheid, verantwoordelijkheid, wederkerigheid, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid zijn geen middelen tot een doel (welk doel dan?) maar doelen *op zich*, intrinsiek waardevol.

Logisch liberalisme, stelt Dijkhoff, maakt de keus voor de juiste middelen ondergeschikt aan het realiseren van liberale doelen. Dat kan maar één ding betekenen: Machiavelli's 'het doel heiligt de middelen'. En dat zegt Dijkhoff nu juist ook weer niet te willen: "Dat betekent niet dat we alle middelen accepteren of dat we daar geen liberale toets op loslaten". Waarop een raadselachtige frase

volgt: "...maar het is van tweede orde". Ofwel politieke middelen worden getoetst op hun verenigbaarheid met liberale idealen, en dan zijn doelen per definitie ondergeschikt aan middelen, of het liberale gehalte van middelen is 'van tweede orde', komt op de tweede plaats – en dan heiligt het doel de middelen. Dat is *logica*. Voor beginners.

Het is de ultieme uiting van Verantwoordelijkheidsethiek, van het tonen van verantwoordelijkheid, wanneer je je afvraagt of je *beleid* – je *middelen* – (pakweg) de vrijheid en integriteit van burgers nog wel respecteert. Als de morele kwaliteit van je middelen van de 'tweede orde' is, ondergeschikt aan de vraag of het werkt, ondergeschikt aan effectiviteit en efficiëntie, dan gooi je de baby met het badwater weg.

Een illustratie van het illiberale karakter dat het logisch liberalisme kenmerkt is Dijkhoffs poging het idee 'Cruyffiaans' te illustreren (terzijde: het is natuurlijk een gotspe

om iets dat *logisch* moet heten, Cruyffiaans te illustreren): “Als je mensen vrij laat om te kiezen voor het salafisme, worden het geen vrijheidsminnende, gelijkwaardigheidrespecterende, democratiekoesterende liberale Nederlanders. Da’s logisch”. Nee, dat is het dus niet. Geen zichzelf respecterend liberaal zal zich hierin herkennen – John Rawls niet, Robert Nozick niet, Immanuel Kant niet, maar ook consequentialisten als onze eigen Baruch Spinoza, Hans-Hermann Hoppe of John Stuart Mill niet. Voor al deze denkers, representatief voor de volle breedte van het liberalisme (van sociaalliberaal tot libertarisch) staat of valt de vrije samenleving met de vrijheid van meningsuiting, vrijheid van pers, woord en gedachte, en vrijheid van geloofsovertuiging. Die vrijheden zijn noodzakelijke voorwaarden (*‘conditio sine qua non’*, voor wie indruk wil maken op zijn gezelschap) om burgers in staat te stellen *zichzelf* te regeren – ten goede of ten kwade. Dat is het verschil tussen liberalisme en vermoedelijk *alle* andere politieke stromingen: het maakt mensen zelf verantwoordelijk voor hun individuele keuzen, en geeft ze de vrijheid daartoe – geen kwezel of betweter schrijft voor wat ze wel en vooral niet mogen lezen, denken of voelen.

Om het in de woorden van John Stuart Mill, en de hierin zeker liberale Karl Popper, te zeggen (zij sluiten kennelijk beter bij Dijkhoffs consequentialisme aan): *alleen wanneer je* burgers vrij laat alle mogelijke ideeën te denken, te proeven, te toetsen, alleen wanneer je ze *trial and error* toestaat, zullen ze vrije en autonome burgers worden. Je mag salafisten verbieden hun praktijken en ideeën aan anderen *op te leggen*, je mag ze

aanzetten mee te doen met een open, redelijk maatschappelijk debat (immers mensen verdienen respect, ideeën niet) – maar geestelijke dwang, indoctrinatie, is uit den boze.

De identificatie van logisch liberalisme met deontologie creëert alleen maar verwarring – en verwarde, hermetische taal: “Omdat de uitkomst van de keuzes die mensen maken niet altijd vrijheid en gelijkwaardigheid bevorderen, is procesliberalisme inmiddels getrouwd met cultuurrelativisme en zelfverwijt (‘weg met ons!’)”. Bronnen geeft Dijkhoff niet – eigenlijk zelfs geen uitleg. “Omdat” - dit moet waarschijnlijk ‘doordat’ zijn, tenzij procesliberalisme een persoonlijkheid heeft die vrije en autonome keuzes kan maken. Maar zelfs als er ‘doordat’ stond: een liberalisme dat principes voorrang geeft boven doelmatigheid kan per definitie niet relativistisch zijn.

Het opofferen van morele principes aan doelmatigheid, het Rotterdams-arbeideristische ‘geen woorden maar daden’, is misschien precies wat er in de VVD en bij VVD-politici steeds fout gaat: bij alle beschuldigingen van corruptie en machtsmisbruik gaat het zelden om egoïstische zakkenvullers en veel vaker om oprechte, gedreven politici die het foute middel voor het goede doel inzetten. Politici in een liberale democratie (liberaal én niet liberaal) hebben meer nodig dan efficiëntie en effectiviteit als leidraad voor hun gedrag en voor de keuze van politieke middelen. Reflectie op de intrinsieke morele kwaliteit van het handelen maakt het verschil tussen niet alleen de zakkenvuller en de politicus, maar ook, en misschien nog wel meer, tussen de liberaal en de populist,

tussen liberale democratie en tirannie van de meerderheid, tussen VVD en FvD, tussen de *Open Society* en een bananenrepubliek.

Dat gezegd hebbende... logisch liberalisme mag een valse noot zijn, ze wordt niet voor niets gespeeld. Als we alle verwarrend en onduidelijkheid wegstrepen houden we wel degelijk een aantal waardevolle gedachten over 'die werken':

(1) Verantwoordingsethiek, om te beginnen: de bereidheid verantwoordelijkheid te nemen voor de samenleving en daartoe vuile handen te maken is een logische implicatie van de liberale grondwaarde verantwoordelijkheid.

(2) Compromisloos vasthouden aan de intrinsieke waarde van de liberale idealen, ook waar ze niet gerealiseerd kunnen worden. Dat vrijzinnige partijen als de VVD al een decennium lang worden gegijzeld door een orthodox-christelijke minderheid is geen excuus om niet zelf pal te blijven staan voor een Verlichte ethische agenda die bescherming biedt aan zelfbeschikking over het eigen lichaam, gelijkberechtiging voor alternatieve relatievormen, vrij wetenschappelijk onderzoek.

(3) Erkennen dat vuile handen ook echt vuil zijn: in morele dilemma's het ene kwaad durven te verkiezen boven het andere, *zonder het kwaad te bagatelliseren* – ook dat is verantwoordelijkheid nemen. De consequentialist kan dat niet; in een consequentialistische moraal is geen ruimte voor intrinsieke motivatie of schuldbesef – in die moraal bestaat alleen een balans van

kosten en baten, en geldt de keus voor 'het minste kwaad' als een voldoende excuus.

De Amerikaanse politiek filosoof Michael Walzer stelde ooit (in aansluiting op Max Weber) dat politiek zonder morele dilemma's niet bestaat. Voor hem is de kunst van de politiek niet de kunst van het mogelijke of het haalbare of 'wat werkt', maar de bereidheid een keuze te maken waar je de rest van je leven slecht van blijft slapen. Politiek, net als ethiek (want het is ethiek), vraagt het uiterste – en dus niet een liberalisme dat alleen maar 'werkt', maar een liberalisme waarin bloed, zweet en tranen worden geïnvesteerd, waarin plaats is voor integriteit.

prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Reacties op Dijkhoff

Discussiëren met Klaas

door Edwin van de Haar

VVD-fractievoorzitters in de Tweede Kamer op zoek naar politiek profiel gebruiken regelmatig het middel van een discussie over de uitgangspunten. In 2005 zag onder leiding van Jozias van Aartsen een nieuw Liberaal Manifest het levenslicht, waarvan al snel niets meer werd vernomen, vooral wegens een gebrek aan originaliteit en kwaliteit (Van de Haar, 2005). Klaas Dijkhoff waagt een nieuwe poging, met zijn discussiestuk *Liberalisme dat werkt voor mensen*. In deze korte bespreking worden kritische kanttekeningen geplaatst bij het liberale gehalte en de interne consistentie van zijn verhaal. De vraag is of Dijkhoff pleit voor een liberaal wahlhalla, of dat hij dictatoriale neigingen heeft.

Gemankeerd verhaal

De titel van het stuk is op zijn minst curieus: ‘Liberalisme dat werkt voor mensen’. Dat doet vermoeden dat Dijkhoff vindt dat het liberalisme nu niet werkt voor mensen. Maar niets is minder waar. Dankzij liberalisme en kapitalisme (de twee zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden) leven mensen, zeker Nederlanders, in de grootste vrijheid, gezondheid en voorspoed die ooit in de wereldgeschiedenis heeft bestaan en is er geen enkele reden om te verwachten dat dit de komende decennia niet verder zal blijven verbeteren (Norberg 2017, Rosling 2019). Dat weet Dijkhoff best, want hij schrijft ook: “Nederland is een van de meest vrije en welvarende landen ter wereld. De mogelijkheden om het eigen levenspad te kiezen en een leven in welzijn te

delen met familie en vrienden zijn enorm”(-Dijkhoff 2019, 7). Wat er dus precies niet werkt aan het liberalisme blijft onduidelijk.

In de tweede alinea wordt de vanuit het oogpunt van een politicus terechte vraag gesteld hoe de vrijheid en het welzijn van alle Nederlanders kunnen worden bevorderd. Maar in de vierde alinea wordt er alvast vooruit gelopen op het antwoord. De middenklasse verdient volgens Dijkhoff “als eerste onze aandacht, wat we besluiten moet vooral hun vrijheid en welzijn vergroten” (Dijkhoff 2019, 2). Er zijn dus twee soorten vrijheid en welzijn in zijn denken: voor de middenklasse en voor de rest van de samenleving.

Het belang van deze ‘middenklasse’ komt een paar keer terug in het discussiestuk. Wie behoort dan tot de middenklasse, is de belangrijke vraag. Voor wie gaat Klaas Dijkhoff aan de slag? Het antwoord blijft opvallend genoeg echter uit. Een mogelijke definitie had het onderscheid kunnen zijn tussen de schijven van de inkomstenbelasting waarin mensen zitten, of een inkomensgrens met een boven- en onderkant, of een bepaald scholingsniveau. Maar dat blijft achterwege. Wel wordt duidelijk dat de middenklasse en MKB'ers verschillende groepen zijn (Dijkhoff 2019, 9), maar ook hier ontbreekt de argumentatie. Belangrijker: waarom die middenklasse, wie dat ook is, extra aandacht verdient blijft ook onvermeld. Nota bene begint hoofdstuk 4 ‘Voor wie zijn wij er?’ met de zin: “We zijn er voor alle Nederlanders die een positieve bijdrage leveren aan ons land”. Zo wordt het wel heel moeilijk om gezamenlijk be-

grip en focus in de discussie aan te brengen.

Het stuk staat vol met dergelijke tegenstellingen, soms zelfs op dezelfde pagina. Enerzijds stelt Dijkhoff in hetzelfde hoofdstuk 4 dat “Materieel gezien zijn we [de VVD, EvdH] er niet voor een deelgroep” om zonder omwegen een paar zinnen later te zeggen dat “Bij materiële keuzes past het dan ook eerst en vooral oog te hebben voor de middenklasse” (Dijkhoff 2019, 9). Hij omschrijft het liberalisme eerst als “ideaal gericht op de vrijheid en het welzijn van elk mens, zonder vastomlijnde blauwdruk van het leven of de maatschappij”. Daar is weinig mis mee. Maar wat dan te denken van zijn volgende eis: dat wat er ook gebeurt, de VVD niet verder naar rechts of links verschuift in het politieke spectrum (Dijkhoff 2019, 2)?

Kortom, Dijkhoff doet alsof hij een discussie wil over het liberalisme, maar dan wel alleen als de uitkomsten in zijn straatje passen. Geen vrije, maar een aan alle kanten beperkte discussie, waarbij zijn voorzet ook nog eens inconsistent en incoherent is.

Welk liberalisme?

Dat is jammer, want het stuk bevat ook punten die zich uitstekend lenen voor een discussie over het liberalisme. Zo roept Dijkhoff op tot een discussie over de herwaardering van de overheid als beschermer tegen privacy-schendingen, uitsluiting van de markt en discriminatie (Dijkhoff 2019, 4). Nu zijn dat juist traditionele liberale overheidstaken, waarvoor we onder andere de Autoriteit Persoonsgegevens, de Autoriteit Consument en

Markt, de Grondwet en diverse aanvullende wetten en regelingen hebben. Het zou interessant zijn geweest als Dijkhoff aan had gegeven waar deze tekort schieten vanuit zijn, of liberaal perspectief, maar dat laat hij achterwege. Verder dan een naar eigen zeggen onvolledige lijst met voorbeelden (Dijkhoff 2019, 11-13) komt hij niet, waarbij vooral het grote bedrijfsleven het moet ontgelden.

Ook pleit hij voor een herwaardering van de kernwaarde verantwoordelijkheid. Het nemen van verantwoordelijkheid voor het welbevinden van het eigen leven en de naaste omgeving vergroot de persoonlijke vrijheid, net als die van de samenleving in zijn geheel en dat maakt een samenleving van vrije mensen mogelijk (Dijkhoff 2019, 4). Daarmee schaart hij zich in een rijke liberale traditie – van onder meer Adam Smith en andere denkers uit de Schotse Verlichting; en tevens Friedrich Hayek, Ludwig von Mises en anderen uit de Oostenrijkse school – van tegenstanders van ongebreidelde persoonlijke vrijheid. Zij wijzen op het fragiele raamwerk van de beschaving, dat voor zijn behoud afhankelijk is van enige persoonlijke terughoudendheid (Dekker 2016, Berry 2015), bijvoorbeeld door een beroep te doen op de moraal (Groenveld e.a. 1995) en tradities te waarderen als vormen van spontane maatschappelijke orde (Hayek 1982). Een andere intrigerende zin stelt dat ‘we’ het ideaal moeten stimuleren dat iedereen de vraag moet stellen wat hij of zij voor de samenleving kan doen, in plaats van wat de samenleving voor hem of haar kan doen. In deze uitspraak van John F. Kennedy staat het

begrip wederkerigheid centraal, dat door Dijkhoff wordt gedefinieerd als “een sterk relationeel principe waarmee het ongeschreven sociaal contract, de voorwaarden voor lidmaatschap van onze samenleving, vorm krijgt” (Dijkhoff 2019, 4). Nu gaan we de andere kant op van het liberale spectrum, want het sociaal contract denken wordt gelieerd aan heel andere liberale denkers, zoals John Rawls (Kelly 2005, 34-49). De vraag wat er precies gedaan moet worden om dit ideaal te stimuleren wordt overigens niet beantwoord.

Teleurstellend is dat Dijkhoff volledig voorbijgaat aan de bestaande intraliberale discussie over dit soort punten. Deze wordt veelal vanuit drie liberale hoofdstromingen gevoerd, die intern wel consistent zijn en ruim voldoende aanknopingspunten bieden voor een debat binnen en over het liberalisme (Van de Haar 2015, Van de Haar 2011).

Onzinnig liberalisme

Dat gemis laat zich ook voelen in het hoofdstuk ‘Middel versus doel’. Volgens Dijkhoff is het niet genoeg om waarden vast te stellen, deze dienen ook te worden gefocust om ‘vastlopen’ te voorkomen. Bij de keuze van de inrichting van het land moet er prioriteit worden gegeven aan liberale doelen boven liberale middelen. Dat meent Dijkhoff te moeten verduidelijken door zijn eigen soort liberalisme te introduceren, namelijk het ‘logisch liberalisme’. Dit is het “gelukkig huwelijk tussen liberale waarden en gezond verstand. Het combineert de doelen (waarden) van het liberalisme (vrijheid, verantwoordelijkheid, wederkerigheid, gelijkwaardigheid,

verdraagzaamheid) met de middelen van het gezond boerenverstand” (Dijkhoff 2019, 6).

Geen woord verder over wat dat gezond verstand dan is, wie dat bepaalt, om welke middelen het precies gaat, en of Dijkhoffs interpretatie hiervan goed is voor de vrijheid en het welzijn van iedereen (of zelfs maar de middenklasse), etc. Ook geen uitleg over hoe dat ‘gelukkig huwelijk’ tot stand komt en wanneer het tijd wordt voor een scheiding, om in zijn terminologie te blijven. Dijkhoff doet alsof zijn idee vanzelfsprekend is, maar het roept juist veel vragen op.

Zijn omschrijving van de tegenhanger, het ‘procesliberalisme’, maakt niet veel duidelijker. Dat is namelijk de keuze voor ‘het meest liberale middel, en de gevolgen zijn dan wat ze zijn.’ Ter verduidelijking schrijft

hij: “Omdat de uitkomst van de keuzes die mensen maken niet altijd vrijheid en gelijkwaardigheid bevorderen [blijkbaar zijn dat de hoofdwaarden van het liberalisme geworden, EvdH] is procesliberalisme inmiddels getrouwd met cultuurrelativisme en zelfverwijt (‘weg met ons!’)”. Om vervolgens toe te voegen: “Voor wie het aan de filosofie wil koppelen: Procesliberalisme is Gesinnungsethik, logisch liberalisme is Verantwortungsethik”. Verder geen uitleg, niets. Net zo gemakkelijk bepleit Dijkhof een pagina verder het vergroten van de persoonlijke vrijheid (Dijkhoff 2019, 7). Dat is natuurlijk bij uitstek procesliberalisme, omdat je hiervan niet weet wat de uitkomsten zijn. Immers, eenieder zal zijn of haar persoonlijke vrijheid anders invullen en dat resulteert in een onvoorspelbare maatschappelijke dynamiek. De positieve waardering hiervan is een

onderscheidend kenmerk van het liberalisme in vergelijking met bijvoorbeeld socialisme.

Het hoofdstuk is slechts een half A4'tje, maar werpt genoeg vragen op om drie nummers van *Liberale Reflecties* mee te vullen. Daarom hier slechts een korte reactie. Een welwillende interpretatie van zijn woorden kan zijn: Dijkhoff staat een liberalisme voor dat zich sterk maakt voor vrijheid en gelijkwaardigheid in de maatschappij, eventueel aangevuld met zijn andere liberale waarden, maar 'het gezonde boerenverstand', waarover iedereen wel hetzelfde denkt, bepaalt uiteindelijk wat er gebeurt. Maar een negatieve, net zo goed mogelijke, interpretatie is: Dijkhoff heeft dictatoriale neigingen, omdat alleen zijn gezond verstand bepaalt wat liberalisme is, wat goed is voor mensen, hoeveel vrijheid zij mogen genieten, en hoe zij die invullen. Het valt hem als auteur te verwijten dat hij zoveel ruimte voor interpretatie laat, waardoor een zinvolle discussie bijna onmogelijk is.

De verwijzing naar de ethiek maakt niet veel duidelijker. Het door de socioloog Max Weber geïntroduceerde begrippenpaar 'Verantwortungsethik' versus 'Gesinnungsethik' stoelt op een aloude politiek-filosofische kwestie, namelijk de ethiek van het 'consequentialisme' (gevolgenethiek) versus 'deontologie' (plichtethiek). Verantwortungsethik hangt samen onder andere met het utilitarisme van Jeremy Bentham. Uitgangspunt voor de beoordeling van de rechtvaardigheid van beleid is daarbij 'the greatest happiness for the greatest number'. Hieraan zijn de natuur rechten (tegenwoordig: mensenrechten)

ondergeschikt. Deze vorm van ethiek kan dus al snel niet-liberale gevolgen hebben voor individuen (Smith 2013, 152-166; Barry 2000, 117-126). Het logisch liberalisme van Dijkhoff heeft in het verlengde hiervan dan ook al snel niets met het liberalisme te maken. Pragmatisme en opportunisten liggen op de loer. Overigens bepleitte Weber dat politici een voortdurende afweging tussen de twee soorten ethiek maken, niet dat zij er eentje uitkiezen (De Valk 2003).

Conclusie

Met een stuk dat zoveel basisvragen oproept, consistentie ontbeert en onvoldragen ideeën bevat is het moeilijk, zo niet onmogelijk, om een zinvolle discussie te voeren. Los nog van de eisen die van tevoren aan die discussie worden gesteld. Het is moeilijk te begrijpen hoe het in deze vorm het levenslicht heeft kunnen zien.

dr. E.R. van de Haar is lid van de redactie-raad van Liberale Reflecties. Hij is auteur van diverse artikelen en boeken over het liberalisme, zie: www.edwinvandehaar.com

Literatuurlijst

- Barry, N., *An Introduction to Modern Political Theory*, New York, 2000.
- Berry, C.J., *The Idea of Commercial Society in the Scottish Enlightenment*, Edinburgh, 2015.
- Cliteur, P.B., Groenveld, K., Kinneging, A.A.M., Van der List, G.A., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, Geschrift 82 van de Prof.mr. B.M. TeldersStich-

ting, Den Haag, 1995.

- Dekker, E., *The Viennese Students of Civilization. The Meaning and Context of Austrian Economics Reconsidered*, Cambridge, 2016.
- Dijkhoff, K., *Liberalisme dat werkt voor mensen*, Den Haag, 2019.
- Van de Haar, E., 'Het manifest van de gemiste kansen', *De Volkskrant*, 2 maart 2005.
- Van de Haar, E., *Bemind, maar onbekend. De politieke filosofie van het liberalisme*, Soesterberg, 2011.
- Van de Haar, E., *Degrees of Freedom. Liberal Political Philosophy and Ideology*, London, 2015.
- Hayek, F.A., *Law, Legislation, Liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*, London, 1982.
- Kelly, P., *Liberalism*, Cambridge, 2005.
- Norberg, J., *Progress: Ten Reasons to Look Forward to the Future*, London, 2017.
- Rosling, H., Rosling O., Rosling Rönnlund, A., *Factfulness. Ten reasons we're wrong about the world – and why things are better than you think*, London, 2019.
- Smith, G.H., *The System of Liberty. Themes in the history of classical liberalism*, Cambridge, 2013.
- De Valk, K., 'Max Weber en het ethisch dilemma', in: *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2003, pp. 157-161.

Reacties op Dijkhoff

Wederkerigheid

door Niek Kok en Reinout Woittiez

In zijn recente discussiestuk *Liberalisme dat werkt voor mensen* heeft Klaas Dijkhoff het begrip *wederkerigheid* geïntroduceerd in het waardenvocabulaire van de VVD. Dijkhoff ruilt daarmee de traditionele waarde sociale rechtvaardigheid in voor wederkerigheid als partijbeginsel. In wat volgt doen we eerst een poging om wederkerigheid van *sociale rechtvaardigheid* te onderscheiden en geven we weer hoe beide begrippen worden gehanteerd: wederkerigheid door Dijkhoff en sociale rechtvaardigheid in eerdere VVD-beginselverklaringen. Vervolgens zullen we onderdelen van het begrip wederkerigheid onder de loep nemen.

Introductie

Wederkerigheid speelt een rol in het samenleven van mensen en speelt dus zowel in het publieke domein als in het private domein. De politiek gaat over de inrichting van het publieke domein en laat het private domein – wat liberalen betreft – zoveel mogelijk ongemoeid (thuis mag je een *niqab* dragen als je dat graag wilt). Wederkerigheid in het publieke domein raakt in de kern de relatie tussen overheid en burgers en kent altijd een mate van verticaliteit. Wederkerigheid in het private domein raakt de wijze waarop leden van samenlevingsverbanden (gezin, vereniging, dorpsgemeenschap, etc.) onderling zich tot elkaar verhouden en samenleven, en kent een hogere mate van horizon-

taliteit. Het zou welkom zijn als Dijkhoff in zijn notitie onderstreept dat hij inzoomt op de betekenis van wederkerigheid in het publieke domein en daarmee in de meer verticale relatie tussen overheid en burgers, en dat hij wegblijft van het private domein, zonder het belang van wederkerigheid in het private domein tekort te doen. Het is overigens aannemelijk dat wederkerigheidsopvattingen van burgers over hun relatie tot hun overheid en hun maatschappij in het verlengde zullen liggen van hun opvattingen over hun onderlinge wederkerigheid.

De Van Dale uit 1999 definieert wederkerig als “heen en weer gaand tussen twee personen, van weerskanten uitgaand” en een wederkerige overeenkomst als een “tweezijdige overeenkomst, welke voor beide partijen verbintenissen scheidt” (Den Boon en Geerts 1999). Voor zover samenleven ook betekent dat je met elkaar samenlevingsafspraken overeenkomt scheidt dat onderlinge verbintenissen, zo valt af te leiden uit deze definitie. Wederkerigheid is een *modus operandi* in het samenleven van mensen en regelt de wijze waarop mensen met elkaar interacteren: deze interactie heeft voor beide partijen consequenties.

In de VVD-beginselverklaringen van zowel 1980 als die van 2008 wordt sociale rechtvaardigheid genoemd, waar Dijkhoff inmiddels wederkerigheid gebruikt. In de verklaring van 1980 staat: “Voor verwezenlijking van de vrijheid in materieel opzicht is een maatschappij vereist waarin een ieder uit overwegingen van sociale rechtvaardigheid bereid

is offers te brengen ten behoeve van hen die deze vrijheid nog niet deelachtig zijn... Uit een oogpunt van sociale rechtvaardigheid behoort te worden bevorderd dat eenieder die kan werken, de gelegenheid krijgt menswaardige en zinvolle arbeid te verrichten, die zo dicht mogelijk aansluit bij zijn wensen alsmede zijn verworven kennis en vaardigheden” (VVD Beginselverklaring 1980, Artikel 5 en 8). De verklaring van 2008 voegt hier aan toe: “Belangrijk lijkt hier de focus op het brengen van offers voor wie niet mee kan komen” (VVD Beginselverklaring 2008).

Dijkhoff legt iets andere accenten in zijn discussiestuk dan die in de voornoemde beginselverklaringen. Zo schrijft Dijkhoff onder meer dat wederkerigheid geen transactioneel principe is waaruit voortvloeit dat je altijd direct iets moet doen, om iets te krijgen. Het is juist een sterk relationeel principe waarin het ongeschreven sociaal contract, de voorwaarden van lidmaatschap van onze samenleving, vorm krijgt. Het is de notie te beseffen dat niets zomaar vanzelf gaat. Dijkhoff slaat hier de spijker op zijn kop. Wederkerigheid ligt als het ware aan de basis van iedere vorm van duurzame samenleving. Dat geldt overigens zowel voor de relationele component als voor de (in de tijd gezette) transactionele component van wederkerigheid (zoals het op termijn terugbetalen van de studiebeurs aan de overheid). Wederkerigheid is zo bezien een moreel principe dat zeker door de tijd een bezien ook een transactionele materialisatie kent. Dijkhoff geeft ook voorbeelden hoe wederkerigheid wat hem betreft dan haar uit-

werking heeft: “Wie wel kan werken, maar door tegenslag of eigen toedoen afhankelijk is van de betaling van het levensonderhoud door anderen kan dit niet alleen zien als een recht te doen gelden op de overheid. Dat recht bestaat bij de bereidheid van anderen om een deel van hun tijd te werken voor de bekostiging van een dergelijk arrangement. Het is dan ook gepast dat, naast het ontvangen van hulp en bijstand, men zich inspant deze periode zo kort mogelijk te laten duren en ondertussen energie steekt in scholing en maatschappelijk nuttige activiteiten. Naarmate iemands inspanningen naar vermogen hiertoe groter zijn, kan de hulp en bijstand ook groter zijn, op grond van het principe van wederkerigheid”. Ronald Reagan schijnt ooit de uitspraak gedaan te hebben: “Een overheid die iedereen alles geeft wat ze willen hebben, is een overheid die eerst iedereen alles afneemt wat ze hadden”. Om rechten (voor zichzelf en voor anderen) te doen materialiseren via de overheid rust de plicht op burgers om veel af te staan aan de overheid. Robert Nozick, een anarcho-liberaal, beschrijft deze op democratische wijze bindend opgelegde plicht om medeburgers te ondersteunen als een nieuwe vorm van slavernij (Nozick 1974, 290), en geeft daarmee kleur aan het gegeven dat het allerminst vanzelfsprekend is dat medeburgers steeds maar weer andere burgers willen ondersteunen, en dat nogal eens voelen als inperking van hun eigen (economische) vrijheid. Met andere woorden, in afwezigheid van voldoende wederkeer kent de offerbereidheid, waarop in de Beginselverklaring van 2008 wordt bedoeld, grenzen.

Wederkerigheid telt ook op immaterieel vlak zwaar, aldus Dijkhoff. Hij schrijft: “Iemand die onze gekoesterde vrijheden zelf benut, maar deze anderen niet gunt of diezelfde vrijheden zelfs ondermijnt, kan niet meer ten volle een beroep doen op die vrijheden”. Hiermee stelt Dijkhoff min of meer dat wederkerigheid een oplossing biedt in de ‘tolerantieparadox’: wie niet op zijn beurt tolerant kan zijn, hoeft vanuit wederkerigheid niet getolereerd te worden. Dijkhoff staat met deze uitspraak op de schouders van John Rawls die expliciet beschrijft dat vrijheid van intolerante sectes ingeperkt moet worden wanneer het tolerante deel van de samenleving overtuigende redenen heeft om aan te nemen dat de veiligheid van de maatschappij en haar democratische instituties in het geding zijn (Rawls 1971, 220).

Dijkhoff gaat ook in op *multinational corporations* (MNCs). Hij stelt heel helder aan de kaak dat MNCs hun *fair share* aan belastingen moeten betalen. Er is in principe niets kwalijks aan het behalen van grote winsten door MNCs zoals Starbucks of Microsoft. Die winsten worden echter wel gemaakt met gebruikmaking van de door ons allen met belastingcenten bekostigde en onderhouden Nederlandse infrastructuur. Als MNCs wel de lusten van de Nederlandse infrastructuur genieten, laat ze dan ook bijdragen aan de lasten van die infrastructuur, dus hun *fair share* betalen. Bij wederkerigheid past net zo min oneigenlijk gebruik van belastingwetgeving als van sociale wetgeving.

Wederkerigheid treft als liberale waarde

meer doel dan de voorheen gebezigde waarde sociale rechtvaardigheid, om twee redenen: i) Wederkerigheid volgt als waarde uit de liberale kernwaarde gelijkwaardigheid van ieder individu en ziet vandaaruit op gelijkwaardige behandeling over en weer als voorwaarde om samen te leven . ii) Wederkerigheid doet een sterker beroep op ieders actieve inzet: maatschappij en overheid (alle andere burgers) vangen jou op wanneer dat nodig is, maar draag dan ook van jouw kant actief jouw steentje bij aan jouw maatschappij en overheid. En die actieve inzet van ieder individu raakt de kern van het liberalisme.

De Gulden Regel

De Van Dale wijdt nog verder uit over wederkerigheid als “het behandelen van een ander op dezelfde voet als men door hem behandeld wordt” (Den Boon en Geerts 1999).

Daarmee lijkt wederkerigheid de grondslag te vormen voor wat de Gulden Regel is genoemd: een oude en wijdverbreide ethische stelregel die negatief verwoord luidt: ‘Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook de ander niet’, of in positieve zin uitgedrukt: ‘Behandel anderen zoals je door hen behandeld wilt worden’. De kracht van die Gulden Regel zit hem erin dat deze regel verwachtingen scheidt tussen morele actoren, namelijk dat zij elkaars handelingen zullen echoën, er ontstaat een zich repeterende vorm van samenleven tussen de actoren. Een kritische noot past hierbij: wederkerigheid tussen de actoren kan ook verkeren in elkaar opvolgende negatieve bejegeningen (eerwraak; genoegdoening en straf in het strafrecht).

De Gulden Regel beheerst de structuur van allerlei denksystemen. Hammurabi’s regel

“oog om oog, tand om tand” is een eerste vastlegging ervan. Ook het Oude Testament incorporeert de Gulden Regel. “Heb je naaste lief als jezelf,” zo staat in Leviticus 19:18. In het Nieuwe Testament vinden we de Gulden Regel onder andere terug in Mattheus 7:12; “Alle [dingen] dan, die gij wilt, dat u de mensen zouden doen, doet gij hun ook also” en in Lukas 6:31; “En gelijk gij wilt, dat u de mensen doen zullen, doet gij hun ook desgelijks.”

Het is geen toeval dat we de Gulden Regel en de wederkerigheidsgedachte al in zulke oude geschriften aantreffen. Sociologen als Talcott Parsons (Parsons 1991, 179) en Alvin Gouldner (Gouldner 1960, 167-168) zien wederkerigheid als een welhaast noodzakelijke procesvoorwaarde voor samenlevingen als stabiele sociale systemen, waarbinnen een verscheidenheid aan mensen kan samenleven. Vanuit de politicologie en de speltheorie toonde Robert Axelrod aan dat wederkerigheid interacties tussen actoren als van nature vormgeeft. Hij noemde dit het ‘echo-principe’, want volgens hem is het veroorzaken van ongemak bij een ander slechts een omweg naar het veroorzaken van ongemak bij jezelf (Axelrod 1984, p 84). Axelrod verbindt hier de inhoud van het oeroude ‘geen schade beginsel’, in liberale context vooral naar voren gebracht via John Stuart Mill (Mill 1998, 14), aan het procesverloop volgens het wederkerigheidsbeginsel. In een samenleving die stoelt op wederkerigheid ligt al met al de potentie voor vrijwillige en constructieve samenwerking tussen burgers, of in meer liberale termen uitgedrukt, ligt in een dergelijke samenleving ‘de potentie voor

het vrije spel der maatschappelijke krachten.

Wederkerigheid in tijden van het ontstaan van hedendaagse democratieën

”We whose names are underwritten ...do enact, constitute and frame such just and equal laws ... as shall be thought most meet and convenient for the general good of the colony” zegt de *Nathaniel Morton Act* uit 1620, als eerste daad van zelforganisatie van de net gelande immigranten in New England (Tocqueville 1969, 38-39). Alexis de Tocqueville beschrijft niet alleen het maatschappelijk en politiek functioneren in het Amerika van de eerste decennia van de 19e eeuw, hij geeft uiterst heldere verklaringen voor hoe hij ziet dat het functioneert. Kort en bondig beschrijft hij al in het begin van zijn boek “Vanuit welbegrepen eigen belang hechten burgers aan volle ondersteuning van de maatschappij omdat dat hen voordelen biedt” (Tocqueville 1969, 14). De immigranten zijn in de eerste decennia van de 19e eeuw nog volop bezig Amerika op te bouwen en een land opbouwen doe je samen. Wederkerigheid is dan kennelijk vanzelfsprekend, dat kennen we ook wel van Nederland in de wederopbouwtijd na de Tweede Wereldoorlog. De Amerikanen kenden volgens Tocqueville de betekenis en gevaren van wetteloosheid en gebrek aan autoriteit en nemen daarom voluit deel aan hun maatschappij en de daaraan ontleende overheid omdat “een set afspraken met zijn medeburgers hem gewoonweg ten goede komt en alleen een overheid kan een dergelijke set afspraken duurzaam borgen” (Tocqueville 1969, 66). Bovendien kenden

de immigranten, aldus Tocqueville, in hun barre voorgeschiedenis hun kwetsbaarheid en vatbaarheid voor gevaren die altijd om de hoek lagen en dat nodigde niet alleen uit tot wederzijdse sympathie, steun en verbinding maar ook tot codes van onderlinge hulpvaardigheid wanneer daar noodzaak toe was (Tocqueville 1969, 572). De wederkerigheid tussen de Amerikanen onderling en tussen de Amerikanen en hun overheid valt Tocqueville in positieve zin op, de Amerikanen zijn zich – in Tocqueville’s tijd – zeer bewust van de noodzaak de schouders onder hun overheid te zetten, zodat diezelfde overheid hun vrijheid en veiligheid kan waarborgen. Misschien speelt ook wel mee dat in de USA toen en nu nog de stapeling van collectieve lasten aanzienlijk lager ligt dan in Nederland. *Tax Freedom Day* (de dag in het jaar waarop je alle collectieve lasten afgedragen hebt en voor jezelf gaat verdienen) ligt voor te veel Nederlanders te ver in de tweede helft van het jaar, terwijl deze dag voor Amerikanen ook nu nog voor de zomer ligt. Toen al, in 1835, merkte Tocqueville op dat de grootindustrielen “veel meer bezig zijn met de vraag hoe ze de beroepsbevolking kunnen gebruiken dan met hun wel en wee” (Tocqueville 1969, 557). Het is dit gevoel van misbruik en afwezigheid van iedere wederkerigheid die ook anno 2019 grote weerstand oproept tegen het belastingontwijkend gedrag van MNCs.

Wederkerigheid in de ogen van moderne denkers

Het principe van wederkerigheid komt uitvoerig terug in Rawls’ *A Theory of Justice*. Rawls stelt expliciet dat zijn rechtvaardig-

heidstheorie is gebaseerd op het wederkerigheidsprincipe, een principe dat uitgaat van de morele gelijkwaardigheid van de personen op wie het principe van toepassing is: “...het inzicht dat wederkerigheid de gezichtspunten van jezelf en van de ander verbindt en verzoent want je erkent elkaar als moreel gelijkwaardige individuen. En met die erkenning krijgen beider perspectieven, morele opvattingen en gedachten ruwweg een gelijk gewicht” (Rawls 1999, 424). Rawls benadrukt dus – net als de Van Dale in zijn definitie - dat het gevolg van wederkerigheid is dat personen in de wederkerigheidsrelatie elkaar ruwweg een gelijkwaardig belang (*roughly even measure*) toedichten, wat ertoe leidt dat men elkaar op dezelfde voet behandelt. Het liberale beginsel gelijkwaardigheid vormt daarmee de basis voor wederkerigheid.

Rawls beschrijft in *A Theory of Justice* dat wederkerigheid en gelijkwaardigheid de basis vormen voor een duurzaam samenlevingsarrangement en hij koppelt daaraan ook het begrip *fairness*. Wederkerigheid definieert hij in de kern als “billijke wederdienst (*fair return to the other*)” (Rawls 1999, 290). En meer sociologisch kleurt hij wederkerigheid als volgt in: “actieve gevoelens van liefde, vriendschap en rechtvaardigheid ... We herkennen dat mensen om ons heen zich om ons bekommeren en dat maakt dat wij ons ook om hun belang gaan bekommeren. We hebben de neiging op gelijke wijze te antwoorden, er is in de kern altijd het idee van wederkerigheid (*to answer in kind*)” (Rawls 1999, 494). Rawls meent dat het wederkerigheidsprincipe een diep in mensen geworteld, psycho-

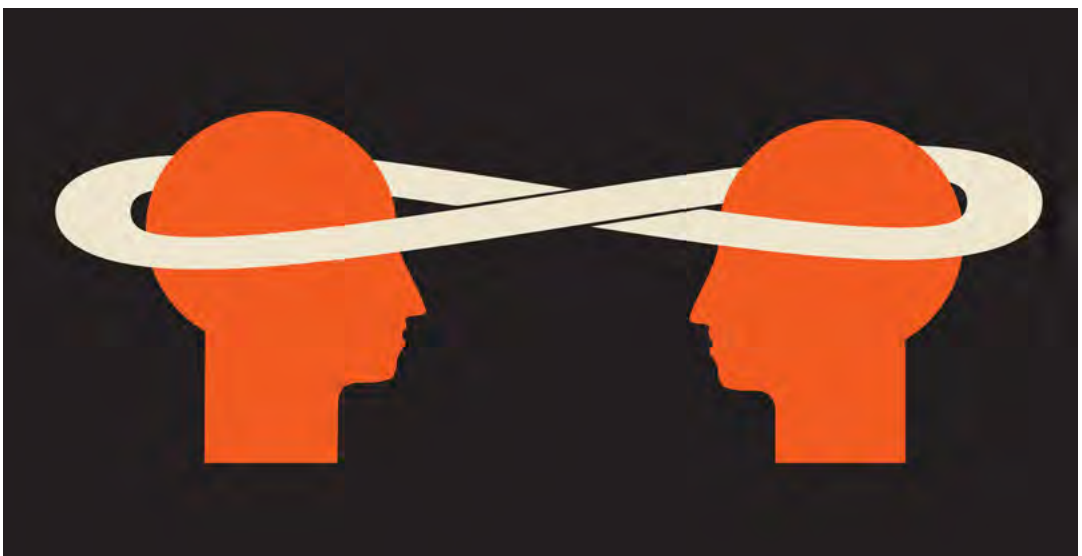

logisch imperatief is. Hij fundeert zijn theorie van rechtvaardigheid op het idee dat uit dankbaarheid een plicht tot wederkeer vloeit. De socioloog Gouldner steunt Rawls in de benadering dat dankbaarheid en rechtvaardigheid via wederkerigheid aan elkaar gekoppeld zijn: “Als anderen hun plichten naar jou vervuld hebben voel jij de – tweede orde – verplichting om jouw plichten naar de ander te vervullen. Gevoelens van dankbaarheid en rechtschapenheid vormen hier samen in de kern het stevige cement van maatschappelijke conformiteit” (Gouldner 1960, 161-178).

De hedendaagse liberale filosoof Richard Dagger benadrukt het belang van wederkerigheid voor het goed functioneren van een maatschappij en kwalificeert daarom in zijn gelijknamige boek *wederkerigheid als een publieke deugd (civic virtue)* (Dagger 1997). Richard Dagger geeft bovendien aan dat een overmaat aan specifieke rechten afbreuk doet aan wederkerigheid en samenlevings-

zin en daarmee het goed functioneren van een maatschappij in de weg staat en hij pleit daarom sterk voor het gebruik van generieke rechten. Immers, generieke rechten gelden voor alle burgers in gelijke mate en van daaruit versterken dergelijke generieke rechten de burgerlijke en politieke verbanden. Vertaald naar vandaag de dag is het duidelijk dat er minder ruimte voor algemeen belang overblijft naar mate dat meer specifieke rechten de opdeling van de maatschappij in allerlei groeps- en deelbelangen en bubbels verder versterkt. De VVD is mede om die reden ook een voorstander van generieke wetgeving, wij zien meer in individuen en hun vrijheden dan in groeps- en deelbelangen.

Volgens Dagger maken schaalgrootte, technologie en complexiteit van de moderne staat het voor de burger moeilijk om de verplichtingen voor elkaar nog doorleefd waar te nemen (een en ander is anoniem weg geïnstitutionaliseerd) en daarmee staan deze

ontwikkelingen wederkerigheid en samenlevingszin in de weg (Dagger 1997, 5-6). We zeggen als liberalen om die reden dat de overheid maar het best zo dicht mogelijk bij de burger georganiseerd kan worden. Tenslotte maakt Dagger duidelijk dat samenleven in een staat ook politieke deelname vereist, om met elkaar de rechten en de plichten af te spreken, zodat binnen dat arrangement ieder zijn persoonlijke vrijheid kan genieten. Dagger heeft dat ‘Republikeins Liberalisme’ genoemd, wellicht dat in Nederland de vertaling in de richting gaat van ‘Statelijk Liberalisme’: “Statelijk Liberalisme bindt individuele rechten aan burgerplichten door middel van wederkerigheid en *fair play*. Degenen voor wie de staat ... voordelen biedt zoals rechten waarop gerekend kan worden moeten ook hun aandeel in de lasten van de staat dragen” (Dagger 1997, 98). Dagger komt op voor een sterke en een sterk gedragen staat. Eerder pleitte een van ons in *Liberaal Reveil* al voor een sterkere staat (Woittiez 2008, 128–131). Waar Dagger en Rawls dergelijke wederkerigheid verbinden aan sociale rechtvaardigheid spreekt Friedrich Hayek aan de andere kant van het spectrum erover dat de oproep tot sociale rechtvaardigheid een vernietigend effect heeft op ons moreel kompas want wederkerigheid zet volgens Hayek de deur wagenwijd open naar socialisme en vergaande herverdeling van inkomen (Hayek 1976, 97-98). Kim Putters roept in zijn ‘Dreeslezing’ als directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau juist heel expliciet op tot sociale herijking en het beter delen van de welvaart. Onze samenleving heeft volgens hem een vernieuwd sociaal contract nodig, als over-

eengekomen manier van samenleven tussen rijk en arm, jong en oud, sterk en kwetsbaar (Putters 2016). Putters snijdt in dat verband het punt aan dat vooral de werkende en betalende middengroepen (een term die wij prefereren boven Dijkhoffs middenklasse) ieder gevoel van wederkerigheid bij de collectieve voorzieningen kwijtraakt. Zij betalen er ruim voor en profiteren er nauwelijks van, zo stelt Putters, en zonder die wederkerigheid in collectieve arrangementen vervalt op den duur het draagvlak voor een verzorgingsstaat of participatiesamenleving. Dit punt is door Dijkhoff goed geadresseerd in zijn notitie, hij spreekt expliciet over de noodzaak om meer aandacht aan de middengroepen te geven!

Maar Putters noemt in zijn Dreeslezing expliciet een tweede punt dat onlosmakelijk bij wederkerigheid hoort en onlangs ook door Herman Tjeenk Willink in zijn boek benoemd is (Tjeenk Willink 2019). “De privatisering van publieke diensten heeft van burgers klanten gemaakt, die hun individuele rechten opeisen... Weinig mensen voelen daartegenover nog een plicht naar de gemeenschap. ... De beleidstheorie was gericht op het runnen van de BV-Nederland. Daarmee houd je de samenleving niet bij elkaar, het heeft de wederkerigheid tussen burgers ontmanteld” (Putters 2016). *Public-value* hoogleraar Mark Moore van Harvard zegt het nog wat stelliger: “Het gaat er niet om dat burgers blij zijn met wat de overheid hen als individu biedt, maar dat ze eerlijk en billijk behandeld worden en dat ze krijgen wat rechtmatig is. Het doel van de overheid is niet om een individu blij te maken maar om

via een democratisch proces toegevoegde waarde voor de maatschappij te creëren: aan welke sociaal gewenste uitkomsten hebben we allemaal wat?” (Moore 2019, 8-9). Liberalen mogen in het verlengde van het opvoeren van het begrip wederkerigheid weer explicie-ter de positie gaan innemen dat de staat er niet is om het je naar de zin te maken, dat de burger geen klant is, dat Nederland geen bedrijf is en dat de staat er wel is voor strik-te maatschappelijke spelregels, waarbinnen jou vrijheid gegeven wordt en je zelf invul-ling kunt geven aan je leven op de wijze die je blij maakt. Putters, Moore, Tjeenk Willink en vele anderen geven aan dat in het verleng-de van wederkerigheid tussen burger (die geen klant is) en overheid eigenlijk het punt van goed burgerschap aan de orde komt.

Wederkerigheid, de slotsom

Er is in de media en politiek volop aan-dacht voor *fair share* en wederkerigheid. Marieke Stellinga merkt op 5 juli in de *NRC* op: “Kamerleden van links tot rechts waren verontwaardigd dat Shell en Philips in Ne-derland geen winstbelasting betalen vanwege aftrekposten”. En ook op het vlak van privacy merkt Stellinga op dat we als overheid grote bedrijven tot de orde moeten roepen, waarbij ze Dijkhoff aanhaalt: “Vroeger had je als li-beraal vooral de overheid koest te houden als het ging om vrijheid van het individu, om de privacy. Nu moet je de techbedrijven bij de les houden” (Stellinga 2019). En als de MNC’s niet eigener beweging hun *fair share* afdragen, dan zijn er al Europese landen zoals Frankrijk die op zoek gaan naar mogelijkheden om dat af te dwingen (Beunderman en Kalse 2019).

Opvallend in dat licht is het initiatief van de Amerikaanse superrijken, die meer be-lasting willen betalen en hun *fair share* aldus willen bijdragen, in lijn met de ‘va-derlandsliefde’ die Tocqueville 200 jaar eer-der al zag in de USA. De superrijken zelf zeggen erover: “We’ll be fine - taking on this tax is the least we can do to strengthen the country we love” (Wouda 2019).

En het idee van de passende tegenprestatie als kern van wederkerigheid is door de VVD in de gemeente Utrechtse Heuvelrug in een motie geïntroduceerd als vast onderdeel voor een ieder die een beroep doet op de participa-tiewet. VVD-raadslid Tim Rooijackers ver-woordde het aldus: “Bovendien vinden we het eerlijk dat als mensen een beroep doen op de samenleving, de samenleving ook een be-roep mag doen op hen” (Rooijackers 2019).

In het geschrift *Bezielend verband* van de TeldersStichting wordt wederkerigheid tus-sen burger en overheid als basis beschreven voor goed burgerschap voor alle Nederlan-ders, ongeacht hun afkomst. De Nederlan-der kiest er dagelijks actief (en min of meer bewust) voor om gebruik te maken van zijn Nederlands burgerschap, en diezelfde Ne-derland zal er zich dus ook voor moeten inzetten om die rechten te doen verwezenlij-ken en mede te dragen. In *Bezielend verband* wordt dat als volgt verwoord, met referte aan wat genoemd wordt het ‘Dagelijks Ple-bisciet van Renan’: “Elke dag opnieuw ver-richt iedere burger bewust of onbewust een handeling waaruit blijkt dat hij die dag weer deel uit wil blijven maken van zijn samen-

levingsverband.... Elke dag maakt iedere burger immers wel gebruik van een recht of veronderstelt hij een recht: het recht om een mening te uiten, het recht om eigendom te bezitten ... ” (Ellian e.a. 2018, 54-55). In het begin van het geschrift wordt het begrip burgerschap verder uitgewerkt met duidelijke referentie aan het evenwicht rechten-plichten: “Burgerschap-als-rechten impliceert bovendien ook dat burgers plichten hebben ten opzichte van elkaar – namelijk de plicht om andere burgers in hun rechten te erkennen. Burgerschap-als-rechten impliceert dus tegelijkertijd burgerschap-als-plichten” (Ellian e.a. 2018, 10-11). Het moge duidelijk zijn dat het zaak is nieuwe Nederlanders goed mee te nemen in de betekenis van het aangaan van het samenlevingscontract met de Nederlandse maatschappij. Als zij wensen te immigreren en JA zeggen tegen het Nederlanderschap, dan zeggen ze JA tegen de rechten en vrijheden (ook voor andere Nederlanders) en JA tegen de plichten en verantwoordelijkheden die hier gelden. Misschien is het voor een deel van de reeds ingezetenen Nederlanders ook wel een goed idee om nogmaals hun burgerschap bewust te laten bevestigen, zoals ook de herbevestiging van de huwelijksbelofte inmiddels opgang maakt.

De introductie van het begrip wederkerigheid als vervanging van het begrip sociale rechtvaardigheid is liberaal betekenisvol en verdedigbaar. Wederkerigheid gaat uit van de gelijkwaardigheid van individuen. Wederkerigheid onderstreept dat onze keuze als burger (en bedrijf) voor het Nederlandse samenlevingsverband geen vrijblijvende

keuze is: aan de rechten zitten voor iedereen plichten vast, de vele vrijheden brengen evenzoveel verantwoordelijkheden met zich mee, ieder heeft zijn *fair share* aan het overeind houden van de samenleving bij te dragen. Immers, samenleven is een werkwoord dus daar moet je wel wat voor doen.

Met de introductie van het begrip wederkerigheid schuift de VVD naar ‘Staatelijk Liberalisme, waarbij de burger niet langer klant is maar aangesproken wordt op zijn burgerschap en waarbij de staat niet langer een onderneming is, maar aangesproken wordt op zijn betekenisgeving voor het algemeen belang. De burger, de overheid en de politiek worden een beetje opnieuw uitgevonden met de eigen actieve publieke rol die ze nu eenmaal ook te spelen hebben naast hun rol als klant, onderneming en markt. Het strekt Dijkhoff en de zijnen tot lof dat ze de tekenen des tijds aangevoeld hebben en met deze nuancerings in het klant-, onderneming-, en marktdenken teruggaan naar de basis waarvoor het liberalisme bedoeld was: zoveel mogelijk vrijheid voor de individuele mens.

H.N. Kok MSc is promovendus medische ethiek bij het Radboudumc in Nijmegen.

dr. ir. Reinout D. Woittiez is Senior Adviseur en Procesbegeleider voor overheden.

Literatuurlijst

- Axelrod, R., *The Evolution of Cooperation*, New York, 1984.
- Beunderman, N., Kalse, E., ‘Franse techtaks

zet debat over bedrijfsbelasting op scherp', *NRC Handelsblad*, 16 juli 2019.

- Den Boon, C.A., Geerts, G., *Grote Van Dale*, Utrecht, 1999.
- Dagger, R., *Civic Virtues*, Oxford, 1997.
- Ellian, A., Kok, N., e.a., *Bezielend verband. Basisgrammatica van het Nederlands burgerschap*, P.S.4 van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2018.
- Gouldner, A.W., 'The Norm of Reciprocity. A Preliminary Statement', in: *American Sociological Review*, 1960, vol. 25, nr. 2, 1960, pp. 161-178.
- Hayek, F.A., *The Road to Serfdom*, Abingdon, 1976.
- Mill, J.S., *On Liberty*, Oxford, 1998.
- Moore, M., 'Publieke waarde creëren, de burger is je klant niet', in: *ABD Blad*, 2019, nr. 2, pp. 8-9.
- Nozick, R., *Anarchy, the State and Utopia*, New York, 1974.
- Parsons, T., *The Social System*, Londen, 1991.
- Putters, L. 'Dreeslezing', *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2016.
- Rawls J., *A Theory of Justice*, Oxford, 1999.
- Rooijackers, T., 'Een passende tegenprestatie voor iedereen!', *VVD Utrechtse Heuvelrug*, 25 juni 2019, URL: <https://utrechtseheuvelrug.vvd.nl/nieuws/36152/een-passende-tegenprestatie-voor-iedereen>.
- Stellinga, M., 'Het kapitalisme is kapot, leve het kapitalisme', *NRC Handelsblad*, 5 juli 2019.

- Tjeenk Willink, H., *Groter denken, kleiner doen*, Amsterdam, 2019.
- De Tocqueville, A., *Democracy in America*, New York, 1969.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1980.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring*, Rotterdam, 2008.
- Woittiez, R., 'Sterk individu in een sterke staat', in: *Liberaal Reveil*, oktober 2008, pp. 22-25.
- Wouda, T., 'Amerikaanse superrijken willen meer belasting betalen', *NRC Handelsblad*, 24 juni 2019.

Close reading van het VVD-discussiestuk van Klaas Dijkhoff

door Sid Lukkassen

Het liberalisme is voortgekomen uit de burgerij die economisch en geestelijk niet gehinderd wilde worden door monarchen en kerkelijke autoriteiten. De emancipatie van de burgerij heeft geresulteerd in de parlementaire constitutionele democratie: de middenklasse wordt gezien als de ruggengraat daarvan.

Achter deze algemene begrippen gaan wel verschillende visies, interpretaties en ervaringen van zowel kiezers als gekozenen schuil. De woorden ‘middenklasse’ en ‘democratie’ zijn containerbegrippen die in zowel hun definitie als beleving van persoon

tot persoon verschillen. In de praktijk hoeft dat geen probleem te zijn omdat in rustige tijden een democratie ‘stationair’ kan functioneren. Dat verandert als er maatschappelijke onvrede ontstaat door in elkaar grijpende en elkaar versterkende ontwikkelingen.

Het lijkt er sterk op dat dit tijdsgewricht verschillende dreigingen kent:

“... Steeds grotere groepen mensen geven, ondanks ons hoge welzijn en grote welvaart, via de stembus aan dat zij het gevoel hebben dat

‘het systeem’ niet meer voor hen werkt. In landen om ons heen hebben we kunnen zien waartoe dit leidt, van de Brexit tot de politieke chaos in Italië ...” (Dijkhoff 2019, 8)

Bovenstaande waarschuwing komt uit het discussiestuk *Liberalisme dat werkt voor mensen* van Klaas Dijkhoff (oftewel het ‘Klaasverhaal’ van ‘Klaas’). Het is een doordacht stuk dat VVD-leden de mogelijkheid biedt om praktische liberale antwoorden te formuleren op dit maatschappelijk onbehagen en om vooruit te denken naar een liberaal Nederland in 2050:

“... Het doel van dit discussiestuk is een basis leggen waarop we later met concrete standpunten ons verkiezingsprogramma bouwen. Alsgenoeg Nederlanders ons hun vertrouwen schenken, dan bewegen we ons mooie land de goede kant op. Dan bereiken we vooruitgang ...” (Dijkhoff 2019, 8)

Bij dit punt wil ik direct een kanttekening maken. Deze formulering refereert namelijk niet aan een doel maar is een procesbeschrijving. Wat is het doel? Indien het doel “vooruitgang” is, veronderstelt dat een gewenst ‘punt aan de horizon’: welke maatschappij-inrichting verkies je? En slaag je erin de maatschappij dichter naar de gewenste toestand te bewegen? Wat dat gewenste maatschappijbeeld is, zou dan de uitkomst van een discussie moeten zijn, met liberale waarden en uitgangspunten die vooraf worden onderschreven.

Indien het doel “vertrouwen” winnen is, dan is het achterliggende doel ‘een grote VVD’. Men kan deze twee doelen in elkaar schuiven: ‘vooruitgang door een grote VVD’. Maar juist omdat er binnen de VVD uiteenlopende ideeën zijn over het pad naar 2050, is het wenselijk om concepten, aannames en analyses in dit discussiestuk duidelijker te definiëren. Dat biedt de VVD-leden de mogelijkheid om hun wensen op weg naar 2050 helderder voor ogen te krijgen. Anders vrees ik dat in deze vorm dit vertrouwen ook binnen de VVD onvoldoende zal worden gewonnen.

Wat is de middenklasse

Het discussiestuk wijst op het belang van de middenklasse als basis van een functionerende democratie:

“... Daarbij is het vooral van belang om oog te hebben voor de brede middenklasse. Hun dromen en zorgen moeten het uitgangspunt zijn voor onze politieke antwoorden ...” (Dijkhoff 2019, 8)

Maar wat is de middenklasse? En wie behoort daartoe? Er is geen sluitende definitie van wat de middenklasse is, met het risico dat er langs elkaar heen gesproken wordt in de komende discussies. Of iemand zichzelf tot de middenklasse rekent, heeft te maken met bezit en inkomen, maar ook met zelfbeeld en identiteit (De Waard 2015, RTL Nieuws 2019). Er is een aanzienlijk verschil in opleidingsniveau, inkomen, bezit en vermogen tussen een chirurg (hoge middenklasse) en een postbode (lage middenklasse): maar beiden zien zich

zelf als middenklasse. Als zelfs een chirurg nog tot de middenklasse behoort, moet de hogere klasse in Nederland bijzonder klein zijn.

De term ‘brede middenklasse’ lijkt op een compromis om hogere en lagere middenklasse onder één noemer te brengen, maar kan ook de potentiële groep VVD-kiezers dusdanig oprekken dat praktisch de gehele Nederlandse bevolking eronder valt.

Indien dit daadwerkelijk wenselijk is, kan ‘een grote VVD’ de uitkomst zijn. Maar tegen welke prijs? Als het inderdaad de bedoeling is dat de VVD een ‘*catch-all party*’ wordt, moet men overdenken waarom het CDA van de grootste partij van Nederland in de periode 1980-1994 en in mindere mate in 2002-2010, nu een middelgrote partij is geworden. De belangrijkste reden hiervoor is – in mijn analyse – een praktijk waarin het dagelijkse bestuur belangrijker wordt dan de ideologische basis van een partij. In dat proces is het voor ambitieuze leden steeds minder de moeite waard om nieuwe ideeën te ontwikkelen of bestaande ideeën te herijken, en in toenemende mate belangrijk om vooral geen foutjes te maken: het moet wel gezellig blijven! De hofcultuur die ontstaat rond een bestuurderspartij overwoekert dan de levensbeschouwelijke grondtonen.

Zogenaamde “trends” van buitenaf

De hierboven genoemde naar binnen gerichtheid is vanuit partij-oogpunt onwenselijk. Daarom is het een goede zaak dat het ‘Klaasverhaal’ aan de partijleden wordt voorgelegd. Maar direct onder de zin over ‘de dromen van de brede midden-

klasse’ staan twee zinnen die eerder diezelfde inwaartse gerichtheid uitdragen:

“... Een samenleving zonder sterke en stabiele middenklasse zal nooit stabiel zijn. En het is diezelfde middenklasse, die, wanneer we niet de juiste dingen doen, vooral onder druk komt te staan door de trends van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering ...” (Dijkhoff 2019, 8)

De frase “trends van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering” suggereert dat het hier om vier recente fenomenen gaat. Deze “trends” zijn echter voldongen feiten. De migratie naar Nederland kwam in de jaren zeventig goed op stoom. De globalisering en technologisering maakten de eerste stappen in de jaren tachtig, en kregen vleugels in de jaren negentig. Flexibilisering volgde in de voetsporen. Hierdoor neemt de inkomens- en bezitsongelijkheid al sinds de jaren negentig toe, vooral *binnen* de middenklasse.¹

In samenloop hiermee heeft sinds 9/11 een anti-elitair en anti-politiek-correct geluid zich gevestigd binnen de Nederlandse politiek, vaak aangeduid als ‘populisme’. De stemmers daarop worden weggezet als “oude boze blanke mannen” (NRC *Handelsblad* 2019). Het zijn echter dikwijls mensen uit de lagere middenklasse die al sinds de jaren tachtig “de trends van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering” niet als uitdagingen zien maar als feitelijke ontwikkelingen waarop ze geen vat hebben en waar alleen als *kans* over mag worden gesproken.

Klaas Dijkhoff onderkent dat de middenklasse, hoog en laag, niet de indruk heeft dat zij meeprofiteert van de baten van deze trends. Later in het discussiestuk wordt de financiële druk op de middenklasse aangegeven: de geldelijke kosten van beleidskeuzes belanden hoofdzakelijk bij de middenklasse: “Zij komt in toenemende mate in de knel” (Dijkhoff 2019, 9). Deze beleidskeuzes zijn echter opgedrongen door diezelfde “globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering”. Migratie en flexibilisering draaien in de praktijk uit op hogere collectieve lasten. Migranten en flexwerkers komen maar beperkt aan het werk – het opbouwen van vermogen lukt zelden (DNB 2016). Het ontbrekende of lage inkomen wordt aangevuld met subsidies op de woning, huur en zorg en met vrijstellingen van lokale belastingen, terwijl er niet tot nauwelijks wordt meebetaald aan de sociale zekerheid.

Voor de Nederlandse lagere middenklasse is ook het beleid van de Europese Centrale Bank (ECB) ongunstig. Door de lage rente blijven economische hervormingen in Frankrijk en Italië uit. Het gevolg is een welvaartstransfer van Noord- naar Zuid-Europa, die betaald wordt door een middenklasse die geen rente op het spaargeld krijgt en waarvan de pensioenen gekort worden.

Dat is extra zuur omdat voor de lagere middenklasse werken al nauwelijks loont in vergelijking met de toeslagen die beschikbaar zijn voor het inkomenssegment daaronder. Niet sparen maar risicovol lenen wordt aangemoedigd! Risicovol omgaan met geld ondermijnt de stabiele patronen waarop een midden-

klasse-samenleving drijft en gedijt. Door de snel stijgende huizenprijzen is het ideaal van een eigen huis voor de lagere middenklasse nauwelijks nog bereikbaar. Op 7 juli 2019 bedroeg de gemiddelde prijs van een koopwoning volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een recordstand van 309.689 euro (TPO 2019a). De Hypotheker berekende dat van het totale woningaanbod slechts zes procent betaalbaar is met een modaal inkomen van 36.000 euro bruto (TPO 2019b).

Zwarte wijken (pardon: ‘prachtwijken’) worden als onwenselijk gezien: toch zullen veel middenklassers er moeten wonen. Waar blanke arbeiders er alles aan doen om hun sociale cohesie en identiteit te behouden, wordt er op hen neergekeken door de progressief-‘verlichte’ instituties (Kleijwegt 2017). Toen Femke Halsema (GroenLinks) haar kroost van een zwarte school haalde omdat die omgeving te dogmatisch islamitisch werd, was er sprake van een ware ‘*glitch in the Matrix*’. De harde realiteit die de stemmers op realistische partijen dagelijks meemaken, drong per ongeluk door tot de deftige burelen van de progressieve elite.

Samenvattend, de term middenklasse wordt niet gedefinieerd. De immateriële kosten van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering worden in zijn geheel niet genoemd in het discussiestuk. Succesvol liberalisme is niet alleen een economische optelsom: het is ook *immateriële zekerheid* die geworteld is in sociale cohesie en identiteit. Liberalen hebben de afgelopen 40 jaar veel bereikt en in die tijd was de VVD, uitgezonderd twee gevallen CDA-kabinetten en het kabinet-Lub-

bers III, altijd een regeringspartij. Liberalen kijken graag positief naar de toekomst. De problemen waarmee de middenklasse kampt zouden voor de VVD niet nieuw mogen zijn.

Vrijheid: het schadebeginsel en gelijkwaardigheid versus onverantwoordelijkheid

Het discussiestuk opent met een verwijzing naar het schadebeginsel:

“... De vrijheid van elk mens staat voor ons voorop. Meteen merken we daarbij op dat deze vrijheid niet onbegrensd is. Ze houdt op waar de vrijheid van anderen wordt geraakt. Een botsing van vrijheden levert nog geen oplossing op. Daarom hebben wij liberalen ook andere normen en waarden om een vrijheidsconflict te beslechten. Veelal ligt de oplossing in het toepassen

van ‘de kernwaarden verantwoordelijkheid, wederkerigheid en verdraagzaamheid ...’ (Dijkhoff 2019, 1)

Dit is een referentie aan het ‘schadebeginsel’ zoals uitgelegd door de liberale filosoof John Stuart Mill in *On Liberty* (1859). Zowel de woorden van Klaas Dijkhoff als die van Mill getuigen van inspirerende positiviteit. Maar wat te doen met groepen in de samenleving die niet willen meedoen omdat zij geen boodschap hebben aan “de kernwaarden verantwoordelijkheid, wederkerigheid en verdraagzaamheid”? Of anders gezegd: wat te doen met mensen die geloven dat regels niet voor hen gelden, en daarmee *moedwillig onverantwoordelijk* zijn? Dat geldt voor niet alleen voor criminelen en voor mensen die hun geloof of ideologie boven de wet plaatsen en daar naar handelen, maar ook voor mensen die illegaal naar Nederland komen.

Het klinkt logisch dat “liberale vrijheden niet gelden voor individuen die niet naar deze vrijheden handelen” (Dijkhoff 2019, 5). Maar in de praktijk heeft een onwillig individu nog altijd zoveel rechten dat wie zijn verantwoordelijkheid wél neemt, dikwijls aan het kortste eind trekt, omdat de bijkomende plichten geen gelijke tred hebben gehouden met de toenemende rechten (Lukkassen 2014). Criminelen worden beter beschermd dan slachtoffers dankzij privacywetgeving (NPO Radio 1, 2019). ‘Social justice warriors’ komen weg met activiteiten waarvoor een gewone burger in aanraking zou komen met justitie. Illegalen worden als ‘klimaat-slachtoffers’ dan wel als ‘migranten’ omgelabeld door politiek-correcten. Illegale immigratie heet voortaan ‘irreguliere immigratie’ - in EU-verband hebben zelfs liberale partijen dit woordgebruik overgenomen (Lukkassen 2015a).

Het ondertekenen van het pact van Marrakesh was alleen daarom al een slechte zaak, omdat het wederom voeding geeft aan de misvatting dat migratie een individueel recht is. Als VVD-gemeenteraadslid is mij acht jaar lang op het hart gedrukt: steun geen symboolpolitiek want dat verzwakt de status van de wetgevende macht. De VVD kan dan wel stellen dat het pact geen consequenties zal hebben, maar kiezers voelen heel goed aan dat er een moment komt dat een rechter zijn oordeel er (mede) op zal baseren.

“... [Gelijkwaardigheid] is geen vrijbrief voor culturrelativisme of acceptatie van onvrijheid en ongelijkwaardigheid in eigen kring binnen de

vrije Nederlandse samenleving. Men mag een religieuze opvatting hebben over een ongelijkwaardige positie van man en vrouw, maar die opvatting zelf acht een liberaal minder goed dan uitgaan van de gelijkwaardigheid van man en vrouw ...” (Dijkhoff 2019, 5)

Het is een goede zaak dat Klaas Dijkhoff zich uitspreekt tegen het culturrelativisme – de islam expliciet noemen is kennelijk nog een brug te ver. *Het Liberaal Manifest* van 15 jaar terug was daar wel duidelijk over, net zoals overigens de *Burgermanifesten* van medeliberaal Guy Verhofstadt uit de jaren negentig.

Onlangs beriep de Partij van de Eenheid zich op de bevolkingsverandering om te pleiten voor halalstranden: “De demografische samenstelling van de gemeente Den Haag is de afgelopen decennia structureel veranderd. Inmiddels is 57 procent van de inwoners van een niet-Westerse allochtone afkomst waarvan ruim 70 procent islamitisch is” (GeenStijl 2019).

Dit geeft aanleiding om een oude discussie te heropenen (Lukkassen 2015b). Aan wie of wat behoort de publieke ruimte toe? Mensen dragen de opvattingen in zich van de culturen en regimes waarin zij in opgroeien. Het komt veelvuldig voor dat zij die leefwijze op Nederlands grondgebied doorgeven aan volgende generaties. Betogen over individuele vrijheden hebben in deze enclaves maar zeer beperkte doordringingskracht: de ‘haatimams’ zul je daarom buiten de Schengenzone moeten zetten en hun volgelingen het liefst ook.

Let wel: dit is géén nationaal-conservatisme waarin de natiestaat het doel op zich is. Het is een erkenning dat afgeschermd buitengrenzen veiligheid, orde en overzicht scheppen. Als een beschermend membraam omsluiten ze het geheel van samenwerkingsverbanden die burgers zélf vormgeven.

“... In een minder liberale samenleving hebben mensen geen kennis van onze gedeelde taal. Zij hebben een groter dan wenselijke afstand tot deelnemen in de maatschappij ...” (Dijkhoff 2019, 11)

Nee. Deze mensen participeren wel degelijk maar in een parallelle ‘wat minder liberale’ samenleving. Dit is geen toekomstbeeld en ook geen theoretische trend – dit is reeds het geval. Ondertussen stond DENK in een peiling onder jongeren in Schiedam op 20,77 procent van de stemmen en werd er binnen een paar uur 100.400 euro ingezameld voor een haatimam (Lukassen 2018, 212, GeenStijl 2018). Die “brede middenklasse” wiens “dromen en zorgen” volgens Klaas Dijkhoff “het uitgangspunt [moeten] zijn voor onze politieke antwoorden” zie ik alles in het werk stellen om deze prachtscholen en prachtige mengculturen vooral te ontvluchten.

“... Maar uiteindelijk wil een liberaal af van de verzuiling, zodat mensen uit elke voormalige zuil hun eigen pad kunnen kiezen ...” (Dijkhoff 2019, 11)

In de praktijk heeft de klassieke verticale verzuiling (twee geloven op een kussen,

daar slaapt de duivel tussen) grotendeels plaatsgemaakt voor een horizontale verzuiling gebaseerd op opleidingsniveau (*dating* voor hoger opgeleiden) (De Hond 2018, Lukassen 2019). Het gevolg hiervan is *lifestyle politics*. Bovendien kun je wel roepen: ‘Geen verzuiling!’, maar in de meeste instituties is de dominante zuil een kosmopolitisch-postmodern utopisme dat wegkijkt van een andere zuil in de parallelle niet-liberale samenleving (Van den Noort 2016).

Dit krachtenveld heeft tot gevolg dat als er burgers met klassiek- c.q. ‘rechts’-liberale of realistische overtuigingen actief zijn in belangrijke maatschappelijke instituties, zal worden verondersteld dat zij hun ware denkbeelden verborgen houden. Ook dit raakt de immateriële zekerheden van de middenklasse in die zin dat het ethos van de *civil society* sterk is verbonden met de vrijheid om eigen ideeën politiek te kunnen vertegenwoordigen. Het is ernstig dat mensen zich geremd voelen om te participeren in onze democratie uit angst voor represailles op het werk.

Zie daarom het artikel *The Scruton tapes: an anatomy of a modern hit job* door de Britse publicist Douglas Murray. Deze studie bewijst onomstotelijk dat vrije denkers niet kunnen overleven zonder steun van een nieuwe, realistische zuil. Daarmee bedoel ik een sociaal en financieel ecosysteem dat beschermt tegen relationele uitsluiting en sabotage in de loopbaan. Voor een overzicht van dit vraagstuk verwijs ik naar mijn boek *Kerkgangers en Zuilenbouwers* (2018). Het bevat naast wetenschappelijke studies ook

inzendingen uit alle lagen van de samenleving. Ze zijn afkomstig van hardwerkende mensen die in het dagelijkse leven te maken krijgen met beknutting en beperking van hun meningsvorming.

Tot slot benoemt Klaas Dijkhoff precies dit punt: de waarde die liberalen hechten aan brede politieke participatie:

“... Als de polder, lobbygroep en belanghebbenden meer invloed dan draagvlak hebben, dan is het goed om een directere invloed van Nederlanders in het proces van besluitvorming in te brengen...” (Dijkhoff 2019, 13)

Vroeger wilden progressieve mensen de burger mondig maken. Nu zijn ze mondig en heet het ‘populisme’. Zodoende kun je niet tegen dit voorstel zijn. Immers, als groepen zich langdurig buiten de politieke invloed gesteld voelen dan duurt het niet lang of een democratie destabiliseert. Maar het raadplegend referendum is recent nog afgeschaft omdat er steeds ‘populistische’ resultaten uitkwamen. Heeft Klaas Dijkhoff enig idee hoe die ‘directere invloed’ dan wél vorm te geven? Of ontbreken hier de strikte kaders waarbinnen de discussie mag plaatsvinden? In dat geval lijkt dit onderwerp te vallen in ‘de vrije ruimte’ van het debat.

Wij concluderen dat vrijheid enerzijds betekent dat de mensen die hun vrijheid misbruiken daarvoor moeten worden aangepakt, en dat anderzijds de vrijheid om politiek te participeren tastbaar en gewaarborgd moet

zijn. Stellen dat liberale vrijheden niet gelden voor individuen die niet naar deze vrijheden handelen is één, maar dan moet ook benoemd worden wat de consequenties zijn voor hen. Anders blijft het op dit punt slechts bij stoere slogans in verkiezingstijd.

dr. Sid Lukkassen (1987) is onafhankelijk publicist en was acht jaar VVD-gemeenteraadslid in Duiven (zie <https://sidlukkassen.backme.org/>).

Literatuurlijst

- ‘Aanhangers van populistten verdienen ons begrip’, *NRC Handelsblad*, 1 februari 2019, URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/02/01/aanhangers-van-populisten-verdienen-ons-begrip-a3652656>, geraadpleegd op 4 augustus 2019.
- ‘Haagse islampartij wil halalstrand’, *GeenStijl*, 19 april 2019, URL: <https://www.geenstijl.nl/5147270/the-summer-of-stof/>, geraadpleegd op 4 augustus 2019.
- ‘Huizenprijzen stijgen weer: 7% duurder dan jaar eerder’, *ThePostOnline*, 21 augustus 2019a, URL: <https://tpo.nl/2019/08/21/huizenprijzen-stijgen-weer-7-duurder-dan-jaar-eerder/>, geraadpleegd op 2 september 2019.
- ‘Inspirerend. Moslimsgemeenschap haalt in paar uur 100K+ op voor haatimam Tarik Ibn Ali’, *GeenStijl*, 5 juni 2018, URL: https://www.geenstijl.nl/cookie-consent/?target_url=%2F5142339%2Fkoop-er-iets-moois-van-vent%2F%253E, geraadpleegd op 7 augustus 2019.
- ‘Ook Nederlanders met modaal inkomen worstelen om rond te komen’, *RTL Nieuws*,

12 juni 2019, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4740341/modale-inkomsten-worstelen-om-rondkomen-armoede,geraadpleegd-op-4-augustus-2019>.

- ‘Volkert van der Graaf doet aangifte na uitspraken Ten Broeke en Van Toorenburg’, *NPO Radio 1*, 28 mei 2019, URL: <https://www.nporadio1.nl/politiek/16737-volkert-van-der-graaf-doet-aangifte-na-uitspraken-ten-broeke-en-van-toorenburg,geraadpleegd-op-2-september-2019>.

- ‘Woning vinden vrijwel onmogelijk voor koper met modaal’, *ThePostOnline*, 23 augustus 2019b, URL: <https://tpo.nl/2019/08/23/woning-vinden-vrijwel-onmogelijk-voor-koper-met-modaal-inkomen/,geraadpleegd-op-2-september-2019>.

- De Nederlandsche Bank, ‘Alternatieve arbeidsinkomensquote is momenteel relatief laag’, *DNBulletin*, 28 april 2016, URL: <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/dn-bulletin-2016/dnb340720.jsp#,geraadpleegd-op-2-september-2019>.

- Dekker, F., Van der Veen, R., *Het midden weg? Technologische ontwikkelingen, globalisering, bedrijfsbeleid en kansen op de arbeidsmarkt*, Delft, 2017.

- Dijkhoff, K., *Liberalisme dat werkt voor mensen*, Den Haag, 2019.

- De Hond, M., ‘Den Haag is niet in staat tot een aanpak te komen die in het belang is van ons allen’, *ThePostOnline*, 30 december 2018, URL: <https://tpo.nl/2018/12/30/maurice-de-hond-den-haag-is-niet-in-staat-tot-een-aanpak-te-komen-die-in-het-belang-is-van-ons-allen/,geraadpleegd-op-4-augustus-2019>.

- Kleijwegt, M., ‘Alsof wij er slonzig uitzien’, *De Groene Amsterdammer*, 5 juli 2017.

- Lukkassen, S., ‘De filosofische fundamenten van de participatiesamenleving’, in: *Liberaal Reveil*, maart 2014, pp. 61-63.

- Lukkassen, S., ‘Nederland zal in 2019 nóg verder uiteendrijven’, *ThePostOnline*, 6 januari 2019, URL: <https://tpo.nl/2019/01/06/sid-lukkassen-nederland-zal-in-2019-nog-verder-uiteendrijven/,geraadpleegd-op-4-augustus-2019>.

- Lukkassen, S., ‘VVD-stemmers zitten niet op boerka-straatbeeld te wachten’, *ThePostOnline*, 19 augustus 2015a, URL: <https://politiek.tpo.nl/2015/08/19/aan-de-liberale-stemmer/,geraadpleegd-op-2-september-2019>.

- Lukkassen, S., ‘Waarover men niet spreekt’, *Doorbraak.be*, 11 november 2015b, URL: <https://doorbraak.be/waarover-men-niet-spreekt/,geraadpleegd-op-4-augustus-2019>.

- Lukkassen, S., *Kerkgangers en Zuilenbouwers*, 2018.

- Van den Noort, R., ‘PVV-stemmende ambtenaren, het grote taboe’, *OpinieZ*, 25 november 2016, URL: <https://opinieZ.com/2016/11/25/pvv-stemmende-ambtenaren-het-grote-taboe/,geraadpleegd-op-7-augustus-2019>.

- De Waard, P., ‘Middenklasse dreigt te verdwijnen’, *De Volkskrant*, 20 juni 2015.

1. “Vooral voor het middensegment van de arbeidsmarkt dreigt als gevolg van nieuwe uitingen van technologische ontwikkeling ‘het spook van de overbodigheid’. Ook wordt er soms al gesproken van een zogenaamde ‘zandloper-economie’. Daarbij raken middelbaaropleiden hun werk kwijt: ‘the squeezed middle’” (Dekker en Van der Veen 2017, 11).

Reacties op Dijkhoff

Marktmacht en het gemis bij de middenklasse

door Roelof Salomons

Een nieuw verhaal

Verfrissing. Ruimte voor herijken. Een nieuw verhaal. Met deze woorden trapte Klaas Dijkhoff vorig jaar af. Er was behoefte aan. Het liberalisme was sleets geworden. De VVD was weliswaar nog steeds de grootste partij en verkiezingen werden gewonnen. Maar als je goed luisterde hoorde je gemor. Er broeide iets. Een veenbrandje.

Is het tegengeluid onlogisch? Voor de buitenwacht heb je nu eenmaal minder kleur op de wangen als je als verantwoordelijke partij compromissen sluit om het land te regeren. En laten we er niet omheen draaien. Ook binnen liberale kringen was het

zoeken naar het geluid als antwoord op de veranderende wereld. Goed dat het debat er nu is. De wereld verandert. Snel. Met het discussiestuk laat Dijkhoff zien waar hij vindt dat de VVD staat, welke kant hij op wil en waar hij discussie over wil (Dijkhoff 2019). Dat laatste lijkt mij een oproep. En die handschoen pak ik met liefde op. Als econoom blijf ik dicht bij huis. *The Economist* had vorig jaar een heel epistel over wat er mis is met het liberalisme, een essay getiteld *Reinventing liberalism for the 21st century* (The Economist 2018). Daarin werden suggesties gedaan om het liberalisme *up-to-date* te brengen. En om het nog dichter bij

huis te houden ga ik schaamteloos plagieren uit eigen werk (Salomons). Laat ik positief beginnen. De keuze voor de middenklasse is uitmuntend! Maar ook uitdagend.

Jeuk van de middenklasse

Nederlanders hebben nog nooit zoveel welvaart gekend. Nog nooit was er sprake van zo weinig armoede. Toch is er onvrede. En ook bij mij jeukt er iets. Globalisering en technologische ontwikkeling hebben de gemiddelde welvaart fors verhoogd. Ik zie echter ook de keerzijde van globalisering. En ik ken ook de nadelige herverdelingseffecten van technologische ontwikkelingen. Stel je een normale verdeling voor. Het gemiddelde schuift naar rechts, ofwel als land word je er beter van. Maar bij het verschuiven wordt de verdeling schever en worden de staarten dikker. Zo werkt een economie. Deze herverdelingseffecten zijn vaak minder zichtbaar.

Branko Milanovic laat dit helder zien. In zijn 'olifantengrafiek' hebben de afgelopen twee decennia vooral de middenklasse in ontwikkelingslanden en de *global elite* de inkomensgroei voor rekening genomen en niet de middenklasse in de Westerse wereld (Lakner en Milanovic 2013). Het ligt met toenemende ongelijkheid genuanceerd. Binnen landen neemt die toe, maar wereldwijd neemt die af. Vervelend voor onze middenklasse, maar goed voor de wereld.

De keuze voor de missende middenklasse is helder, maar dus ook uitdagend. Het is te makkelijk om alleen te wijzen naar globalisering en technologische ontwikkelingen. Die zijn niet simpel en pijnvrij terug te draaien.

Nee, er speelt meer (OECD 2019). Toen de *babyboomers* tussen de 20 en 30 jaar oud waren, behoorde een grote meerderheid meteen tot de middenklasse. Bij *millennials* is dat geen gegeven. Niet alleen is de ongelijkheid tussen generaties toegenomen: ook de frustraties zijn opgelopen. Huizen zijn te duur, banen te onzeker en financiën fragiel. Nederland heeft meer middenklasse dan de rest van de wereld, maar ook in ons land stokt de doorstroom. Het werpt de vraag op of kapitalisme nog werkt voor de middenklasse.

Macht van de marktmeester

Het steekt als ongelijkheid in uitkomsten binnen een land het gevolg is van ongelijkheid in kansen. In ongelijke kansen tot ontplooiing. Als ongelijkheid in kansen het gevolg is van ongelijkheid in inkomen en vermogen dan werkt liberalisme niet zoals het zou moeten werken. Dat is in Nederland nog niet het geval. Maar dit is wel het punt waar het bij alle liberalen moet gaan jeuken. Meer en betere kansen omdat je meer vermogen of inkomen hebt? Alsjeblieft niet!

Het is lastig om te zien wanneer de verdeling tussen arbeid en kapitaal ongezond scheef is. In een goed functionerende markt is dat ook meestal geen zorg. Ik denk echter dat de verdeling nu wel scheef is en dat we moeten erkennen dat winstmaximalisatie geen *race to the bottom* moet zijn, met als inzet lage lonen en zo min mogelijk belasting betalen. Is dat een links geluid? Nee, dat is de typisch liberale reactie op het wantrouwen van macht. Dat is de geschiedenis van het liberalisme. En dat is tevens zijn toekomst. We moeten

ervoor zorgen dat kapitalisme weer werkt voor de middenklasse. Er zijn namelijk signalen dat de markt niet goed functioneert.

Als belegger vind ik het fijn dat het bedrijfsleven macht heeft. Als econoom niet: in die rol wil ik meer balans en meer aandacht voor de middenklasse. Maakt u zich geen zorgen: ik roep niet op tot socialisme. Dat werkt niet. Ons belang ligt bij een overheid die vertrouwen in de markt uitstraalt. Een overheid die voor concurrentie is. Dat is iets anders dan een overheid die *pro-business* is. Het wordt vaak te eng en verkeerd uitgelegd.

Wilt u bewijs? Kijk dan naar de concentratie in sectoren en de winstgevendheid. Ofwel de relatie tussen concurrentie en economische macht (Gutiérrez en Philippon 2018). Meer concurrentie is goed voor de consument, dus goed voor de middenklasse! Maar wat als bedrijven een monopolie (enige producent) of monopsonie (enige werkgever) worden en zo controle hebben over prijzen? Liberalen hebben een groot geloof in de markt, maar in deze gevallen werkt de markt niet en heb je een marktmeester nodig. Een kartelpolitie en een strenge toezichthouder om misbruik van een dominante marktpositie door bedrijven tegen te houden. Let hierbij ook eens op de uitgaven aan lobbyisten. De explosieve toename daarvan houdt gelijke tred met de geringere concurrentie. De gevolgen zijn zorgwekkend, want het gebrek aan concurrentie houdt loonkosten laag en zorgt ervoor dat de investeringen achterblijven. Daar is op lange termijn niemand bij gebaat (Tepper 2018).

Belastinghervorming is hoognodig

Ik ben blij om te lezen dat Dijkhoff logisch liberalisme voorstaat. Belastinghervorming is een goed instrument om in te zetten. Maar we moeten wel realistisch blijven. In een globaliserende wereld wordt het steeds lastiger voor nationale overheden om belastingen te heffen. Je kan meer gebruiksbelasting heffen, maar BTW werkt vaak denivellerend. Het artikel in *The Economist* deed enkele andere suggesties waar de middenklasse zeker iets aan heeft. Hervorming van erfbelasting en vermogensbelasting zal reuring geven, maar stel je eens een belasting voor die geen onderscheid maakt tussen de herkomst van inkomsten? Inkomsten uit loon, (gerealiseerd) rendement op kapitaal of een erfenis? Alles tegen hetzelfde tarief. Extreem? Wellicht. Maar wel simpel. En liberaal.

Een van de belastingen die erg controversieel is en ook liberalen verdeelt, maar waarover economen (deze inclusief) het over eens zijn is de CO₂-heffing. Die is uitermate geschikt om aan de ene kant goed gedrag te stimuleren en externaliteiten te beprijzen. En ja, ik weet ook dat we als Nederland niet te ver voorop moeten lopen omdat we anders onze industrie op achterstand zetten. Maar meer kleur bekennen mag wat mij betreft wel. De vervuiler en de gebruiker laten betalen.

De immigratie uitdaging

Naast de uitdaging op het gebied van klimaat is immigratie het andere zwaar beladen onderwerp. Ook hier zijn scherpe keuzes nodig. Liberale voorgangers agendeerden dit al eerder. Het is overduidelijk tijd voor een nieuwe politiek. Dijkhoff doet een goede aanzet. Laat

ik ook meteen mijn kaarten op tafel leggen. Ik ben voor open grenzen. Maar ik zie de uitdagingen die een opengrenzenbeleid in Nederland met zich meebrengt. Het is dus tijd voor een herwaardering. Maar een ander type beleid doet idealiter niet de voordelen van immigratie teniet. Groei van de beroepsbevolking is een van de drijvende krachten achter economische groei. Daarnaast correleert een hoog percentage van immigratie met een grote mate van ondernemerschap, wat de andere factor achter groei, productiviteit, aanjaagt. Ook moeten we groothartig ruimte blijven bieden aan vluchtelingen. Dat brengt ons meteen bij de echte uitdaging: hoe kunnen we migranten en vluchtelingen écht goed van elkaar onderscheiden? Dit is broodnodig omdat er de komende jaren waarschijnlijk meer druk zal komen op onze grenzen. We ontberen een goed systeem om migratie te managen. De oplossing kan alleen binnen Europa gevonden worden. Een Europees systeem met visa, zoals in andere

landen gehanteerd wordt, kan wellicht werken. *The Economist* doet hier opnieuw veel prikkelende suggesties voor, zoals het maken van onderscheid in rechten, het veilen van visa of zelfs het sponsoren van migranten.

Het grote gemis

Op drie voorname thema's mis ik een visie. Europa en gezondheidszorg staan ook op dit lijstje, maar die laat ik voor nu even rusten. Het grootste gemis is een visie op de sociale voorzieningen. Voor liberalen is het helder. Het stelsel is een vangnet voor wie echt niet in zijn eigen inkomsten kan voorzien. Het is een trampoline voor wie tijdelijk buiten de boot valt. De betaalbaarheid is altijd een uitdaging en eentje die almaar groter wordt.

Met het pensioenakkoord lijkt in ieder geval een horde te zijn genomen. Eindelijk. Het punt blijft staan dat we ouder worden dan we voor mogelijk hebben gehouden. Dat is goed nieuws, maar het betekent

ook dat het duur is om gedane beloften gestand te doen. Het verder verhogen van de AOW-leeftijd is onontkoombaar.

Over verdere hervormingen blijft het stil. Terwijl er voldoende suggesties zijn die zowel sociaal rechtvaardig als financieel solide zijn. Typisch liberale beginselen. Het universeel basisinkomen is daarvan een van de meest veelbelovende. En een waar traditioneel links en rechts elkaar kunnen vinden. De *incentive* om te werken blijft. Je wordt immers niet gekort. Het reduceert bureaucratie, vermindert het rondpompen van geld en het verstoort minder. Daarnaast is het wenselijk om te blijven investeren in de weerbaarheid van mensen en onbenut arbeidspotentieel. Andere landen experimenteren met een *lifelong credit* om de kosten van onderwijs betaalbaar te houden. Al met al mooie suggesties om iets mee te doen.

Een grote taart bakken

We hebben uitdagingen. We hebben een nieuw verhaal. En we hebben discussie. Dat is goed. Daarbij worden heilige huisjes niet geschuwd. Dat is nog beter. En zeker niet sleets. Ik heb echter nog een uitsmijter tot slot. Nog even terug naar die normale verdeling. Een van de redenen waarom er zo'n focus is op de herverdelingseffecten is omdat we de laatste decennia slechts beperkte groei realiseren. De grootste uitdaging en noodzaak is om de economie harder te laten groeien. Als economen hebben we het ook vaak over het verdelen van de taart. Terwijl het groeien van de taart veel belangrijker is.

En als we dan toch heilige huisjes omschop-

pen, dan doe ik er een bij. Naast marktmeeester kan de overheid ook een rol spelen bij deze groei. Ook hier is het doel belangrijker dan de middelen. Wanneer mag de overheid een grotere rol spelen? Als zij de markt niet in de weg zit. Dus als de private sector op de rem staat, of als een marktoplossing (nog) niet voorhanden is. Dan kan de overheid tijdelijk een extra duwtje geven. Alleen al om de grote maatschappelijke problemen te adresseren. Kom maar door met dat investeringsfonds!

Een vergelijking met de periode 1930 – 1960, toen de neergang in groei en ongelijkheid van de Depressie bestreden werden, is goed mogelijk. Toen gaf de overheid aanzet tot grote infrastructuurprojecten, innovatie, educatie en de sociale verzorgingsstaat. Net als toen, zit de markt – de financiële markt – met de huidige kapitaalmarktrente in ieder geval niet in de weg. We sparen ons suf en geld is gratis. De parallel naar uitdagingen heden ten dage rondom de energietransitie, vergrijzing, permanente educatie en infrastructuur is dus niet moeilijk te trekken. Daarin investeren levert een grotere taart op om gezamenlijk te verdelen. Nu en in de toekomst. En dat is pas echt goed voor de middenklasse.

prof.dr. R.M. Salomons is hoogleraar Beleggingstheorie en Vermogensbeheer aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoofdstrateeg bij Van Lanschot Kempen.

Literatuurlijst

- Dijkhoff, K., *Liberalisme dat werkt voor mensen*, Den Haag, 2019.

-
- Gutiérrez, G., Phillipon, T., *How EU Markets Become More Competitive Than US Markets: A Study of Institutional Drift*, 2018, URL: <https://www.nber.org/papers/w24700>.
 - Lakner, C., Milanovic, B., *Global Income Distribution: From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession*, rapport van The World Bank Group, 2013, URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/914431468162277879/pdf/WPS6719.pdf>.
 - Organisation for Economic Co-operation and Development, *Governments must act to help struggling middle class*, 2019, URL: <http://www.oecd.org/social/governments-must-act-to-help-struggling-middle-class.htm>
 - 'Reinventing liberalism for the 21st century', in: *The Economist*, 2018, URL: <https://www.economist.com/essay/2018/09/13/the-economist-at-175>.
 - Salomons, R., *Selectie verschillende columns*, URL: <https://www.linkedin.com/in/roelof-salomons/detail/recent-activity/posts/>.
 - Tepper, J., *The Myth of Capitalism: Monopolies and the Death of Competition*, New York, 2018.

Staatscommissie parlementair stelsel

Voer geen kinderkiesrecht in

door Patrick van Schie

Staatscommissies die zich buigen over staatkundige hervormingen wacht vaak een droevig lot. Als het erop aankomt verwelkomen politici hun voorstellen allerminst; er komt dan ook nogal eens weinig tot niets van terecht. Eind vorig jaar bracht de recentste staatscommissie, onder leiding van Johan Remkes, haar rapport uit. Zij was zich van het lot van haar voorgangers bewust maar is toch grondig te werk gegaan, met medewerking van tal van deskundigen. Haar rapport sluit af met een lange lijst aanbevelingen. Sommige aanbevelingen betreffen kleine wijzigingen, andere zijn ingrijpender.

De meeste aandacht is uitgegaan naar het

voorstel om een bindend correctief referendum in te voeren. Het kabinet neemt deze aanbeveling in zijn voor de zomervakantie gepubliceerde reactie op de staatscommissie-Remkes niet over, maar schaart haar in een rubriek waarover het kabinet later een standpunt zal innemen. “In de wetenschap dat hierover zeer verschillend wordt gedacht, wil het kabinet hier uiterst zorgvuldig opereren”, schrijft minister van BZK Ollongren (Kabinetsstandpunt 2019, 20).

Tegen zorgvuldigheid kan natuurlijk geen bezwaar worden gemaakt, maar heel politiek geïnteresseerd Nederland verwacht dat de uitkomst allang vaststaat: een kabinet dat het

bestaande raadplegend referendum zojuist heeft afgeschaft zal niet een verdergaande variant invoeren. Drie van de coalitiepartijen hebben zich meer dan eens openlijk en tamelijk gedecideerd tegen het referendum uitgesproken, en bij de vierde (D66) is het enthousiasme danig gedaald sinds in de eerste twee 21e-eeuwse referenda¹ – die van 2005 (Europese grondwet) en 2016 (associatieverdrag met Oekraïne) – bleek dat de kiezers er heel andere ideeën op nahouden dan deze partij.

De instrumentele benadering van het kabinet

Verrassender is dat in dezelfde rubriek van nadere studie door het kabinet een voorstel is gestopt dat door de staatscommissie wordt ontraden: verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd. De staatscommissie-Remkes stelt: “Twijfels blijven. Het is uiteindelijk vooral een normatieve, politieke vraag. In het licht van die twijfels ziet de staatscommissie ervan af om te adviseren tot het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd van 18 naar 16 jaar” (Staatscommissie 2018, 131). Indien de rubriek ‘kabinetsstandpunt komt later’ een eufemisme zou zijn voor van uitstel komt afstel, konden we het thema laten rusten. Maar het opmerkelijke is dat het kabinet juist nu reeds enthousiasme voor verlaging laat doorschemeren, met name vanwege “het mogelijke positieve effect op de politieke betrokkenheid en kennis bij jongere burgers”. Bovendien meent het kabinet dat jongeren aldus beter vertegenwoordigd zouden worden (Kabinetsstandpunt 2019, 21). Het is niet nieuw dat bij de vraag of een nieuwe categorie burgers tot de stembus moet

worden toegelaten het aspect aan de orde komt of in die categorie voldoende politieke belangstelling bestaat. Dit was bijvoorbeeld te zien bij de discussies in het begin van de twintigste eeuw over de vraag of vrouwen tot de stembus konden worden toegelaten. Voorstanders van vrouwenkiesrecht beweerden indertijd dat de (vermeende) geringe interesse van vrouwen voor de politiek vanzelf zou stijgen indien zij eenmaal het kiesrecht zouden verwerven. Die bewering diende ter weerlegging van een argument van tegenstanders: vrouwen hebben geen belangstelling voor de politiek, dus moeten zij geen kiesrecht krijgen. De bewering van de voorstanders destijds vormde geen zelfstandig argument voor vrouwenkiesrecht; daarvoor werden tal van andere motieven aangedragen (De Beaufort en Van Schie 2019, 194-196).² Het kabinet hanteert nu ten aanzien van 16- en 17-jarigen een fundamenteel ander betoog. Kennelijk ziet het kabinet kiesrecht als een instrument niet om te komen tot een zo goed mogelijke volksvertegenwoordiging, maar tot meer politieke bewustwording onder jongeren. Die bewustwording is in de groei naar volwaardig burgerschap zeker belangrijk, maar indien het kabinet haar echt wil bevorderen had het beter de aanbeveling van de staatscommissie-Remkes kunnen overnemen om de vakken geschiedenis/staatsinrichting en maatschappijleer voor het hele voortgezet onderwijs verplicht te stellen en het aantal lessen voor die vakken uit te breiden (Staatscommissie 2018, 249-254).³ Het kabinet legt die aanbeveling echter zonder enige motivering naast zich neer (Kabinetsstandpunt 2019, 12-13).

In plaats daarvan moet dus het jongerenkiesrecht volgens het kabinet worden ingezet om politieke bewustwording te kweken. Dat is een verkeerd instrument met mogelijk kwalijke gevolgen. Het idee kan wellicht worden gezien als het – doorgeschoten – voorlopige eindpunt van een ontwikkeling om de overwegingen bij toelating tot de stembus te verschuiven van geschiktheid naar (grond)rechten. *Tot en met* de invoering het algemeen kiesrecht, voor mannen in 1917 en voor vrouwen twee jaar later, werd door voorstanders van uitbreiding altijd benadrukt dat nieuw toegelaten kiezers zouden zorgen voor een beter parlement. Daarom wensten *alle* politieke stromingen óók nog bij de overgang naar het algemeen kiesrecht, enkele niet-geschikt geachte groepen burgers uit te sluiten: zoals burgers die onder curatele waren gesteld en personen die tot een gevangenisstraf waren veroordeeld. Dat tot uitgangspunt werd genomen dat iedere burger boven een bepaalde leeftijdsgrens geschikt was, nam derhalve niet weg dat tevens werd gevonden dat er op die algemene regel evidente uitzonderingsgevallen waren (De Beaufort e.a. 2018, 228-230). Pas in 1983 en in 2008 werden zulke uitzonderingsgevallen geschrapt, waarmee de gedachte dat sommige burgers aantoonbaar ongeschikt zijn grotendeels werd losgelaten (De Beaufort e.a. 2018, 235-239).⁴

Een arbitraire grens, en toch ook niet

De leeftijdsgrens verschilt van andere voorheen uitgesloten categorieën alleen al door het feit dat *iedere* burger voor het bereiken van de gekozen leeftijd geen kiesrecht heeft

en aan iedereen die deze leeftijd haalt automatisch het kiesrecht toekomt. Iedere burger is volkomen gelijk voor wat betreft de periode dat hij of zij nog geen kiesrecht geniet. Tegelijkertijd is het de laatste band die is overgebleven tussen hetgeen iemand (mede) kenmerkt – in dit geval leeftijd – en de vraag of de persoon in kwestie in staat is het kiesrecht enigszins doordacht uit te oefenen. Bij eerdere discussies in het parlement over een verlaging van de leeftijdsgrens – in de 20e eeuw is de leeftijd in 1946 verlaagd van 25 naar 23 jaar, in 1965 naar 21 jaar en in 1972 naar 18 jaar – werd steevast opgemerkt dat elke grens in zekere zin willekeurig is. Er wordt een generieke grens vastgesteld zonder acht te slaan op verschillen tussen de ene en de andere burger. Er zijn jongeren die misschien op hun 14e al in staat zijn met kennis van zaken een weloverwogen stem uit te brengen, terwijl anderen nooit een leeftijd bereiken waarop zij verder komen dan louter te doen wat hun gemoed hen ingeeft.

Ten tijde van de parlementaire debatten over de vorige verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, begin jaren zeventig van 21 naar 18 jaar, was GPV'er Piet Jongeling een van de Tweede Kamerleden die opmerkten dat de leeftijdsgrens “altijd een arbitraire zaak” is maar hij voegde er terecht aan toe dat niemand elk verband met het onderscheidend vermogen zou willen loslaten. “Niemand zal zeggen dat bijvoorbeeld een kind van één jaar al stemrecht moet hebben” (Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1971, 2307).⁵ Het stellen van een leeftijdsgrens is dus weliswaar willekeurig maar tevens onvermijdelijk, indien

men de uitoefening van het kiesrecht als een serieuze zaak wenst te blijven beschouwen.

Kamerleden uit verschillende fracties gaven in 1971 aan een koppeling aan de leeftijd dat iemand meerderjarig wordt logisch te vinden. Een van de Kamerleden die deze koppeling voorstond was toenmalig VVD-woordvoerder Hans Wiegel. Destijds was ongeveer gelijktijdig een verlaging van de leeftijd voor burgerrechtelijke meerderjarigheid van 21 naar 18 jaar aan de orde. Wiegel zag de leeftijd van 18 jaar niet per se als een eindpunt: “Ik zou mij best kunnen voorstellen, dat over enige tijd – hoelang dat duurt is niet te zeggen, – iedereen het erover eens is, dat wij best naar 16 jaar terug zouden kunnen gaan. Als dat zou gebeuren, zitten wij overigens altijd nog een jaar boven de meerderjarigheidsleeftijd van 15 jaar, die een tijd lang in ons oud-vaderlandse recht heeft gegolden (HTK 1971, 2302)”.

Een merkwaardige schaar

Is de tijd die Wiegel bijna een halve eeuw geleden voorzag nu dan aangebroken? Pleidooien om de leeftijd van wettelijke meerderjarigheid te verlagen (naar 16 jaar) zijn echter tegenwoordig niet te horen. Voor het kopen van een huis, het aanvragen van een lening of het zelfstandig besturen van een auto geldt nog altijd de leeftijd van 18 jaar als de ondergrens. Voor sommige handelingen is de minimale leeftijdsgrens inmiddels juist verhoogd van 16 naar 18 jaar. Nog maar enkele decennia geleden konden meisjes al vanaf 16 jaar in het huwelijk treden; tegenwoordig moeten zij (net als jongens) ten minste 18 jaar oud zijn. Ook de leeftijd om zelf alcoholische dranken te kunnen kopen is in 2014 *verhoogd* naar 18 jaar (voordien gold die leeftijd uitsluitend voor sterke drank). Als *volledig* financieel zelfstandig geldt iemand pas vanaf 21 jaar; voor iemand onder de 18 jaar hebben ouders recht op *kinderbijslag*.

Het jeugdstrafrecht geldt tot 16 jaar doch voor 16- en 17-jarigen is toepassing van het jeugdstrafrecht het 'uitgangspunt'; zelfs in de categorie tussen 18 en 23 jaar kan een rechter tot toepassing van het jeugdrecht overgaan.

Geregeld valt te horen dat zelfs ernstige misdadigers van 16 of 17 jaar 'nog maar kinderen' zijn en dus niet de volle verantwoording voor hun misdrijven hoeven te dragen die (terecht) wel geldt voor schuldig verklaarde volwassen misdadigers. De verontwaardiging is groot, of in ieder geval luidruchtig, indien iemand het eens waagt te opperen dat wie een 'volwassen' misdrijf pleegt de gevolgen dient te ondergaan die voor een volwassene gelden, oftewel dat de leeftijd voor volwassenenstrafrecht omlaag moet.

De ontwikkelingen overziend valt een merkwaardige schaarbeweging op: terwijl voor de kiesgerechtigde leeftijd een immer voortdurende en verdergaande drang omlaag blijft bestaan, gaat voor het vol verantwoordelijk houden van burgers in andere opzichten de tendens omhoog. De vraag is dan hoe logisch het is om iemand de verantwoordelijkheid te geven mee te bepalen hoe het algemeen belang eruit dient te zien, als hij of zij nog niet in staat wordt geacht het eigen leven volledig verantwoordelijk vorm te kunnen geven. Die vraag stellen is hem beantwoorden. Wie niet geacht wordt autonoom over zichzelf te kunnen oordelen, kan dat zeker niet over de bredere samenleving en de inrichting en taken van de staat .

Een koude of een warme geest?

Wiegel noemde in 1971 verschillende argumenten die mede door hem voorgestane verlagings van de kiesgerechtigde leeftijd dienden te ondersteunen. Een ervan luidde: "Jonge mensen zijn nu veel eerder zelfstandig dan vroeger. Dat betreft de relatie tot hun ouders, tot degenen die onderwijs geven en dat geldt ook voor hun economische positie" (HTK 1971, 2302). Destijds was dat waarschijnlijk waar, maar sindsdien is de trend de andere kant opgegaan: jongeren wonen langer bij hun ouders en staan financieel gemiddeld ook later geheel op eigen benen. Dat zou eerder tot verhoging dan tot verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd aanleiding moeten geven.

Ditzelfde geldt des te meer voor de algemene in het Kamerdebat van 1971 door Wiegel naar voren gebrachte overweging: "Ik vind dat de jeugd veel eerder volwassen is dan vroeger. Dat geldt in biologisch opzicht, maar ook uit een psychisch en sociaal oogpunt" (HTK 1971, 2302). Wat Wiegel toen nog niet kon weten, is dat uit hersenonderzoek inmiddels is gebleken dat het puberbrein op 16-jarige leeftijd nog allerminst is uitontwikkeld. Integendeel, in veel opzichten gaat die ontwikkeling door tot iemands 21^e of zelfs 23^e jaar. Kortom, eigenlijk zijn jongeren op hun 18^e nog niet volwassen, dus eerder dan de kiesgerechtigde leeftijd te verlagen zou een verhoging te overwegen zijn.

De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) merkt naar aanleiding van zulk psychologisch onderzoek op dat het van belang is een onderscheid te maken "tussen zogenaamde koude cognitieve vermogens en hete cogni-

tieve vermogens. Koude cognitieve vermogens gebruiken we in situaties waarin we relatief rustig zijn, tijd hebben om overwegingen te maken, en feiten en standpunten kunnen afwegen. Hete cognitieve vermogens hebben we nodig in situaties wanneer we emotioneel of uitgeput zijn, of in groepsinteractie. In deze situaties is het voor het nemen van goede besluiten van belang om de eigen emoties te kunnen reguleren, en groepsdruk en verleidingen te kunnen weerstaan” (Raad voor het Openbaar Bestuur 2019, 29).

De ROB meent dat stemmen primair een beroep doet op de koude cognitieve vermogens en “dat 16-jarigen gemiddeld goed complexe afwegingen kunnen maken tussen voor- en nadelen in situaties die geen acuut beroep doen op de controle van impulsiviteit, zoals een mening over politieke vraagstukken vormen en een stem uitbrengen”. Wel ziet de Raad verschillen tussen 16- en 18-jarigen voor situaties “die acuut sterke emoties oproepen, of groepsdruk kennen”. Hij voegt daaraan nog de opmerking toe dat jongeren vanaf 16 jaar “graag betekenis [willen] hebben voor anderen”(Raad voor het Openbaar Bestuur 2019, 30).

Het is een raar pleidooi voor verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, want politiek is een deels emotionele en (of we dat nu waarderen of juist niet) impulsieve zaak, waarin groepsdruk wel degelijk een rol speelt. Jongeren laten zich bovengemiddeld leiden door wat anderen van hen denken – wat je ook kunt omschrijven als graag betekenis hebben voor anderen – wat allerm minst een ‘kou-

de’ afweging van voor- en nadelen van een kwestie is. Een van de veelgehoorde klachten over het hedendaagse politieke klimaat, of de ‘debatcultuur’ in brede zin, is dat veel mensen vooral via *social media* ongeremd uitdrukking geven aan hun eerste impulsen in plaats van nauwgezet af te wegen wat de voor- en nadelen van een standpunt zijn, en daarbij tegenargumenten serieus in ogenschouw te nemen. Toelating van een leeftijdscategorie die meer dan welke andere ook onderhevig is aan impulsen en beïnvloedbaar door groepsdruk, zal de kwaliteit van de besluitvorming zeker niet ten goede komen.

Het slinkse ROB-advies

De ROB adviseert niet om direct tot verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd over te gaan, maar de Raad wil experimenten en de kiesgerechtigde leeftijd ‘deconstitucionaliseren’, oftewel de leeftijdsvereiste van 18 jaar uit de Grondwet halen zodat in het parlement slechts een gewone meerderheid nodig is om de kiesgerechtigde leeftijd te wijzigen (Raad voor het Openbaar Bestuur 2019, 35). De samenstelling van een volksvertegenwoordiging is echter niet iets om mee te experimenteren, zoals de Raad wil met gemeenten en provincies die daarvoor voelen. Democratie is geen speeltuin; dat is bij uitstek iets dat jongeren erover zouden moeten leren. De aanbeveling is des te ondoordachter omdat op die manier de Eerste Kamer, die immers door de Provinciale Staten wordt gekozen, een per provincie verschillende grondslag zou krijgen: in sommige provincies zouden 16- en 17-jarigen wel de samenstelling van de Eerste Kamer

mede kunnen bepalen, in andere niet. Dat zou een onmogelijke situatie zijn, en een die flagrant in strijd is met de rechtsgelijkheid.

Het advies om de kiesgerechtigde leeftijd te ‘deconstitutionaliseren’ is een slinkse poging om verlaging van die leeftijd zo eenvoudig mogelijk door te drukken. In het verleden werd ‘deconstitutionalisering’ van het kiesrecht – het ‘blanco artikel’ in 1905 – of van de burgemeestersbenoeming – waarnaar de ROB verwijst – steeds bepleit door partijen die niet door de Grondwet wilden worden gehinderd om hun zin te krijgen. Maar de vraag waar de grens tussen wel- en niet-kiesgerechtigde burgers dient te worden getrokken, is te fundamenteel om door een toevallige meerderheid in het parlement te laten bepalen, laat staan door afzonderlijke Provinciale Staten of gemeenteraden. De kiesgerechtigde leeftijd moet niet afhangen van politieke impulsen en (Binnenhofse) groepsdruk, maar moet geschieden na zorgvuldige afweging van voor- en nadelen voor

de kwaliteit van het representatieve orgaan.

Conclusie

Krijgen we met kiesrecht voor 16- en 17-jarigen een betere volksvertegenwoordiging? Indien deze vraag niet zonder aarzeling bevestigend kan worden beantwoord, moeten we er niet toe overgaan. Dat is misschien jammer voor de enkele jongere die er al wel aan toe zou zijn, maar die kan wellicht een wijze les ter harte nemen die al in het Kamerdebat in 1971 werd voorgehouden door Hette Abma (SGP): “dat het in het leven ook wel eens zijn nut heeft, dat iemands verlangen niet terstond wordt bevredigd”(HTK 1971, 2302). Zelfbeheersing is een goede voorbereiding op de uitoefening van een uiterst belangrijke taak die men later als burger krijgt. Dat is verre te verkiezen boven een (verdere) vergroting van de impulsieve neigingen in het parlement.

Patrick van Schie is historicus en directeur van de TeldersStichting. Hij was co-auteur van De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht (onlangs verschenen bij Boom) en van Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795 (in 2018 verschenen bij de Amsterdam University Press).

Literatuurlijst

- De Beaufort, F., Van den Berg, P.A.J., De Jong, R., Van der Kolk, H., Van Schie, P., *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795*, Amsterdam, 2018.
- De Beaufort, F., Van Schie, P., *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht*, Amsterdam, 2019.
- ‘Handelingen Tweede Kamer 1970-1971’, Den Haag, 1971.
- Kabinet-Rutte III, *Kabinetsstandpunt over het advies van de staatscommissie parlementair stelsel*, 2019.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Jong geleerd, oud gedaan. Pleidooi voor experimenten met het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd*, Den Haag, 2019.
- Staatscommissie parlementair stelsel, *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans*, Amsterdam, 2018.

1. Eerder zijn rond 1800 zijn enkele referenda in Nederland (dat wil zeggen de Bataafse Republiek) gehouden.

2. Kort na de wettelijke invoering van vrouwenkiesrecht in Nederland bleek uit een enquête – gehouden in 1920 – dat vrouwen inderdaad veel

minder belangstelling voor de politiek hadden dan mannen; maar de onderzoeksters dachten dat die belangstelling vanzelf zou toenemen nu vrouwen het kiesrecht hadden verworven.

3. Vergelijk de eerdere aanbeveling van een werkgroep van de TeldersStichting: Afshin Ellian e.a., Bezielend verband. Basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap (P.S.4; Den Haag, 2018) pp. 58 en 64.

4. Het geldt nog slechts indien de rechter bij de veroordeling van een misdadiger hem of haar eveneens specifiek het kiesrecht ontnemt, hetgeen zeer uitzonderlijk is.

5. Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) is een van de twee voorlopers van de ChristenUnie, destijds nog geschaard onder ‘klein rechts’.

Vervang belasting op arbeid door een belasting op grond

door Jard van Heerde

Binnen ons huidige belastingstelsel vormt arbeid de grootste inkomstenbron: meer dan de helft van de totale inkomsten van de overheid komt van belasting op arbeid (CPB 2017). Dit lijkt vreemd, meestal ontmoedigt een belasting om iets te doen: een accijns op sigaretten ontmoedigt roken en een accijns op benzine ontmoedigt het gebruik van (vervuilende) auto's. Het lijkt dus alsof de overheid arbeid ook probeert te ontmoedigen, terwijl het werkelijke doel van de overheid juist is om arbeid te stimuleren: toeslagen op kinderopvang, subsidies voor omscholing, en *coaches* om mensen zonder baan weer aan het werk te krijgen zijn slechts een greep uit het beleid. Waarom wordt arbeid dan toch zo zwaar be-

last, als belasting hier eigenlijk contraproductief werkt?

Een reden hiervoor kan zijn dat arbeid simpelweg het makkelijkst is om te belasten. Een belasting op kapitaal werkt nauwelijks omdat kapitaal extreem vluchtig is: vermogende particulieren en bedrijven verplaatsen hun vermogens simpelweg naar het buitenland. Hetzelfde geldt deels voor consumptie. Ook een belasting op ondernemerschap lijkt averechts te werken: ondernemerschap en innovatie is juist iets wat wij als liberalen sterk willen aanmoedigen. Arbeid belasten is simpelweg makkelijk en lucratief: het levert veel op en kan moeilijker worden ontweken.

Echter, van de vier productiefactoren die we kennen binnen de economie wordt er één dikwijls vergeten: grond.¹ Het dichtst in de buurt van het belasten van grond komt de huidige onroerendezaakbelasting. Echter, deze is beperkt in omvang en neemt ook de opstal mee in de belasting, hetgeen onder kapitaal valt. In dit artikel wordt gekeken naar een belasting puur op grond. Dit onderwerp is voor het eerst geïntroduceerd door Thomas Paine, David Ricardo en Adam Smith; 18e-eeuwse liberale denkers die zich tegen de monopolies op land keerden (Ricardo 1817). Later heeft Henry George, een 19e-eeuwse Amerikaans schrijver, hierop zijn voorstel voor een grondwaardebelasting gebaseerd (George 1882). Deze belasting zou alle andere belastingen, waaronder op arbeid, vervangen. Zowel economisch als moreel gezien is zo'n grondwaardebelasting de minst slechte belasting, aldus Smith.

Achtergrond

In december 2018 betaalde ProRail 18 miljoen euro aan een grondhandelaar voor een aantal stukken grond gelegen pal naast bestaande spoorlijnen. Deze grondhandelaar had de stukken grond een aantal jaren eerder slim overgenomen van de NS voor het symbolische bedrag van één euro (nadat deze eerder waren aangeboden aan ProRail) (Trouw 2018). Los van de vraag hoe het mogelijk is dat een overheidsorganisatie zulke dure strategische fouten kan maken met belastinggeld, rijst de vraag hoe het kan dat grond binnen zo'n korte tijd 18 miljoen keer meer waard kan worden. Is er in de tussentijd iets wezenlijks veranderd

aan de hoedanigheid van de grond? Is deze 18 miljoen keer productiever geworden? Is er opeens een drastisch tekort aan grond?

Het antwoord ligt in de unieke karakteristiek van grond als economische productiefactor in combinatie met ons systeem van eigendom. Net als bij ieder ander goed geeft het eigendomsrecht bijzondere rechten aan de eigenaar van een goed, waaronder het recht tot gebruik en het recht tot uitsluiten van anderen. Deze rechten en de bijbehorende instituties vormen een belangrijk fundament van onze kapitalistische en liberale samenleving: ze zorgen ervoor dat iedereen toekomt wat hem toebehoort. Daarmee worden oneerlijke situaties zoals beschreven in George Orwells *Animal Farm*, en economische dilemma's zoals de *tragedy of the commons* voorkomen.

Echter, in het geval van grond kunnen deze eigendomsrechten tot problemen leiden doordat ze monopolievorming teweegbrengen. Dat werkt zo: de grondhandelaar is de enige die recht heeft op die specifieke stukken grond langs het spoor. Hij is dus ook de enige die deze stukken kan aanbieden aan ProRail, die ze nodig heeft voor een (toekomstige) uitbreiding van het spoor. Daarmee bezit de grondhandelaar monopolie-macht. ProRail zou een ander verderop gelegen stuk grond kunnen kopen maar heeft daar niets aan: alleen dat specifieke stuk grond kan aan de vraag van ProRail voldoen. Grond is in dit geval dus extreem heterogeen.

Grond is wezenlijk anders dan kapitaal

Een omvorming van de huidige onroerendzaakbelasting naar een belasting op grond heeft alleen zin indien kan worden gesteld dat grond wezenlijk anders is dan kapitaal. Momenteel wordt het als een en hetzelfde gezien: grond wordt belast als kapitaal. Ofwel als onroerend goed (dat ook de gebouwen op de grond omvat, hetgeen kapitaal is), ofwel als beleggingsobject. Grond is echter wezenlijk anders dan kapitaal.

Ten eerste is grond voor haar waarde sterk afhankelijk van haar locatie, terwijl kapitaal sterk afhankelijk is van haar functie. Grond is gebonden aan een geografische ligging en kan niet zomaar opgetild en verplaatst worden. De locatie bepaalt veelal de economische waarde van grond, zoals in het geval van ProRail. Dit ten opzichte van een machine, waarvan de volledige waarde afhankelijk is van de productie. Grond is echter niet altijd afhankelijk van zijn locatie: voor een boer die aardappelen teelt is een stuk grond dat productiever is maar iets verder weg ligt vaak beter dan een stuk dat dichterbij ligt maar minder productief is. Desalniettemin onderscheidt grond zich met het belang van locatie wel degelijk van kapitaal.

Ten tweede is het totale aanbod van grond gegeven en is het daarmee volledig inelastisch. Waar bij toenemende vraag naar machines simpelweg nieuwe machines gefabriceerd kunnen worden, is dit bij grond niet het geval. De hoeveelheid grond is gegeven door de natuur. In uitzonderlijke gevallen kunnen wij

als mens weliswaar nieuwe grond creëren (zie bijvoorbeeld de luchthaven van Hongkong), maar dit is dusdanig marginaal en kostbaar dat dit beter als kapitaal gezien kan worden. Omdat de hoeveelheid grond vaststaat leidt toenemende vraag automatisch tot een hogere prijs, in plaats van dat het aanbod op termijn toeneemt en de evenwichtsprijs zich herstelt, zoals het geval is bij kapitaalgoederen.

Ten derde is grond oneindig in zijn duurzaamheid. Waar een machine in de loop der tijd haar functie en daarmee haar waarde verliest, ofwel door slijtage ofwel door innovatie, blijft grond in principe altijd bestaan zonder menselijk handelen, uitzonderingen zoals polderlandschap niet meegerekend. Sterker nog, door het vaste aanbod en de toenemende vraag zal een stuk grond in de loop der tijd alleen maar in waarde toenemen, waar het kapitaalgoed haar waarde verliest.

Kort samengevat, grond is wezenlijk anders dan kapitaal. Echter, het feit dat grond en kapitaal gesplitst kunnen worden rechtvaardigt nog niet het heffen van een belasting op zichzelf.

Waardevermeerdering van grond komt niet toe aan de eigenaar

In een kapitalistische samenleving zijn goederen constant aan waardeverandering onderhevig. Een fiets verliest waarde als gevolg van slijtage door gebruik: het verliest productiviteit. Een aandeel van een bedrijf daarentegen zal in de loop der tijd in waarde stijgen als gevolg van toenemende winst, waar het aandeel recht op geeft. In beide gevallen

is de onderliggende waarde van het eigendom veranderd: de fiets werkt minder goed en het aandeel geeft recht op meer winst. Op dezelfde manier verandert de grondprijs ook naarmate de tijd voortduurt. Echter, de onderliggende waarde van grond verandert nauwelijks door de tijd heen. Een stuk braakliggende grond in Amsterdam-Noord is nog steeds hetzelfde braakliggende stuk grond als 100 jaar geleden. Desalniettemin is de waarde van deze grond flink gestegen. Niet doordat de grond zelf veel is veranderd: de grond is nog altijd braakliggend en ook de omvang en locatie zijn hetzelfde. Echter doordat de vraag naar grond toeneemt en het aanbod gelijk blijft, stijgt de prijs. De toegenomen vraag wordt gedreven door bevolkings- en inkomensgroei. Anders gezegd, dezelfde hoeveelheid grond moet gedeeld worden met meer en welvarende mensen. De afgelopen jaren zijn huizenprijzen in

Amsterdam-Noord relatief sneller gestegen dan in de rest van Amsterdam. Zou het komen doordat de panden kwalitatief meer verbeterd zijn? Of omdat de grond onder de panden opeens veel vruchtbaarder is geworden? Geen van beide. Door de aanleg van de Noord/Zuidlijn zijn grote delen van Amsterdam-Noord plots ontsloten door de stad en is dit deel van Amsterdam als locatie opeens meer waard geworden. De panden zijn hetzelfde gebleven, maar de locatie, en dus de grond eronder, is meer waard geworden. Leuk als je er een huis of stuk grond bezit, echter rijst de vraag of deze waardevermeerdering aan jouw inspanningen te danken is. Het antwoord is nee: de waardevermeerdering is het gevolg van investeringen van de gemeenschap, in de vorm van de Noord/Zuidlijn. Dit noemt Henry George de 'onverdiende waardevermeerdering van grond'², een waardevermeerdering waar jij als individu niet direct oorzaak van bent en dus

ook geen recht op hebt. Toen in de jaren zeventig voor 7,2 miljard euro de metro in Washington D.C. werd aangelegd resulteerde dit in een grondwaardestijging rond de metrostations van tussen de 2 en 3,5 miljard dollar, hetgeen volledig toekwam aan de grondeigenaren, die niets met deze aanleg te maken hadden (Foldvary 2006). Iets soortgelijks is nu ook gebeurd in Amsterdam.

Wanneer er een snelweg langs een huis wordt gebouwd vinden we het niet meer dan logisch dat de grondeigenaar door de gemeenschap wordt gecompenseerd voor het waardeverlies, echter wanneer er een ondergrondse metrohalte voor je deur komt hoeft de gemeenschap niet te compenseren voor de waardevermeerdering. Dit schuurt. De compensatie zou twee kanten op moeten werken.

Daarom is een belasting op de waardevermeerdering van grond moreel goed te verdedigen: zo'n belasting roomt simpelweg het onverdiende surplus af. De grondeigenaar staat iets af waarop hij toch geen recht had. Dit in tegenstelling tot een belasting op inkomsten uit arbeid: daarmee staat een persoon iets af wat rechtstreeks het gevolg is van iemands inzet en energie. Belasting op arbeid is dan moreel ook veel moeilijker te verdedigen. Natuurlijk zijn er ook situaties denkbaar waarbij de waardevermeerdering van de grond wel (deels) toekomt aan de eigenaar: bijvoorbeeld wanneer grond sterk is verontreinigd en deze wordt hersteld, of wanneer landbouwgrond toeneemt in productiviteit doordat er een betere drainage wordt aangelegd. Dit soort kapitaalinvesteringen moet

een overheid nooit en te nimmer ontmoedigen, waardoor het dus belangrijk is om een onderscheid te maken tussen verdienende en onverdiende waardevermeerdering.

Een belasting op grond is efficiënt

Niet alleen moreel gezien zijn er goede argumenten te bedenken voor het invoeren van een belasting op grond te bedenken, ook in economisch opzicht kan zo'n belasting zinvol zijn. Doordat de totale hoeveelheid grond gegeven is staat hiermee het totale aanbod van grond ook vast: er kan dus geen aanbod teruggetrokken worden noch kan er extra aanbod worden gecreëerd. Dit betekent dat het heffen van een belasting op het bezit van grond geen negatieve gevolgen heeft op de aangeboden hoeveelheid van grond: grond blijft bestaan. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld een belasting op arbeid, waarbij de belasting zorgt voor een lager aanbod van arbeid doordat werken wordt ontmoedigd. Dit effect is ook bevestigd door Milton Friedman, die George's grondwaardebelasting zag als de minst slechte belasting (YouTube 2014).

Een ander economisch voordeel is dat een grondwaardebelasting niet kan worden ontduken. Waar arbeid en kapitaal vluchtig en daardoor kwetsbaar voor belastingontduiking zijn, kan grond niet verscholen worden. Belasting heffen op grond is dus ook vanuit dit perspectief veel makkelijker en eerlijker.

Voorstel: belasting op de waarde van grond

De vraag is hoe zo'n grondbelasting eruit dient te zien. Het oorspronkelijke voorstel

van George omvatte een significante jaarlijkse belasting op grond, rond de 10% van de totale waarde. Stel dat een persoon een woning bezit ter waarde van 300.000 euro: 60% hiervan is toe te schrijven aan het huis zelf (de stenen) en 40% aan de grond eronder. Dat zou betekenen dat de grond 120.000 euro waard is. Onder het voorstel van George resulteert dit dan in een te betalen jaarlijkse belasting van 12.000 euro. Een significant bedrag, maar niet onmogelijk wanneer het de huidige belasting op arbeid vervangt.

Belangrijk hierbij is dat, in tegenstelling tot de huidige onroerendezaakbelasting, de waarde van de grond wordt gescheiden van de waarde van de opstal. Hierdoor worden kapitaalinvesteringen in opstallen niet meer ontmoedigd, hetgeen wel het geval is bij een significante onroerendgoedbelasting: het plaatsen van zonnepanelen op een huis leidt momenteel tot een hogere WOZ-waarde en daarmee een hogere belasting. Wanneer grond van opstal wordt gescheiden verandert het installeren van zonnepanelen niets meer aan de te betalen belasting, omdat zonnepanelen niets veranderen aan de waarde van de grond. Jaarlijks betaalt men dus een bedrag gebaseerd op de waarde van de grond die men in bezit heeft.

Wat levert het op?

De opbrengsten van een eventuele grondwaardebelasting is sterk afhankelijk van twee factoren: de waarde van alle grond in Nederland en het jaarlijks belastingpercentage. Grondprijzen worden niet apart bijgehouden in Nederland. Echter, verschillende

onderzoeken hebben wel pogingen gedaan de grondwaardes te benaderen. Zo wordt de totale waarde van alle grond in Nederland geschat op 1250 miljard euro, waarvan 1050 miljard euro woongrond (Burgman, Leykovich & Rouwendal 2016). Deze cijfers dateren echter uit 2013, en omdat de prijzen van koopwoningen vanaf dat moment tot mei 2019 verder zijn gestegen met 34% liggen de daadwerkelijke prijzen nu waarschijnlijk hoger (CBS website). Mocht een belasting van rond de 10% worden ingevoerd dan zou de totale opbrengst rond de 125 miljard euro liggen. Ter vergelijking: de totale inkomsten van belasting op arbeid waren in 2019 rond de 60 miljard euro.

Aan deze vorm van belasting kleven echter aan aantal forse bijeffecten. Ten eerste zal door de belasting de grondprijs flink dalen. Hoeveel precies is sterk afhankelijk van de verdisconteringsvoet en de hoogte van de belasting, maar ter illustratie; de waarde van grond kan tot 70% dalen wanneer ervan een belasting van 10% en een verdisconteringsvoet van 4% wordt uitgegaan. Hier dient bij opgemerkt te worden dat deze waardedaling deels wordt gecompenseerd door inkomenseffecten wanneer de opbrengsten van de belasting ten goede komen aan een verlaging van de inkomensbelasting. Ook kan deze prijsschok deels beperkt worden door het zeer langzaam invoeren van de belasting. Desalniettemin kleven er een aantal negatieve gevolgen aan deze situatie: de belastingopbrengst zal fors lager uitvallen en hypotheeklen zullen (flink) onderwater komen te staan. Daarentegen

zijn er ook voordelen: de belasting kan een halt toeroepen aan de forste stijging en het daarmee onbetaalbaar worden van huizenprijzen: de prijs van een woning is opgelopen tot gemiddeld acht tot negen keer het jaarincome, waar dit in de jaren negentig nog vier tot vijf keer was (Eg 2019). Een grondwaardebekasting kan deze trend stoppen.

Een ander nadeel aan deze vorm van belasting is de complexiteit van het taxeren van de grond. Omdat het een jaarlijkse belasting betreft dient ieder perceel elk jaar opnieuw getaxeed te worden. Dit is gecompliceerd, omdat de waarde van de opstal van de waarde van de grond gescheiden dient te worden. Het is mogelijk dat dit gemakkelijk kan met behulp van data, maar reeds bewezen is dit niet. Dit zou op twee manieren kunnen: de waarde van de woning zelf kan vrij gemakkelijk bepaald worden door te kijken naar de eigenschappen (vervangingswaarde, grootte, leeftijd, staat, wel of geen garage etc.). Door hier een bedrag aan te koppelen

en dit af te trekken van de waarde van het volledig onroerend goed kan de waarde van de grond bepaald worden. Een andere manier is om de waarde van de grond los te analyseren gebaseerd op een prijs per vierkante meter. Deze kan bijvoorbeeld bepaald worden door die te vergelijken met grond in de buurt, in combinatie met factoren als de afstand tot faciliteiten. Ondanks dit alles blijft het een moeilijk proces dat veel bureaucratische rompslomp met zich mee zal brengen: door het relatief hoge belastingpercentage zal ageren tegen een taxatie nog aantrekkelijker worden dan momenteel het geval is bij de onroerendzaakbelasting. Bovendien wordt er onder dit voorstel ook belasting betaald wanneer de grondwaarde daalt, zoals dat momenteel ook het geval is bij de vermogensbelasting. Beter zou het zijn om alleen de daadwerkelijke prijsstijging van grond te belasten. Daarmee wordt de belasting geen huur maar alleen een afroaming van het onverdiend rendement. Geen waardevermindering? Dan ook geen belasting.

Als laatste vergt dit voorstel ook veel liquiditeit van de grondbezitter: de verschuldigde belasting dient ieder jaar naar de belastingdienst te worden overgemaakt. Dit lijkt krom omdat de waardestijging vastzit in de grond en de verschuldigde belasting daar niet direct aan kan worden onttrokken.

Morele bezwaren

Ook zijn er een aantal bezwaren van morele aard tegen de invoering van een grondwaardebelasting. Ten eerste resulteert de invoering van de belasting, zoals eerder vermeld, mogelijk in een flinke prijsdaling van grond. Dit lijkt oneerlijk voor mensen die net met hard werken een eerste huis hebben gekocht en plots een deel van hun kapitaal in rook zien opgaan en kan mogelijk zelfs gezien worden als *de facto* gedeeltelijke onteigening van de grond.

Ten tweede is er een bezwaar uit voornamelijk libertarische hoek waarin wordt gesteld dat de waardestijging van grond wel degelijk verdiend is daar de stijging het gevolg is van vooruitziendheid, hetgeen een ondernemerskwaliteit is en daarom beloond dient te worden. De grondspeculant die 18 miljoen euro verdiende aan ProRail heeft het simpelweg slim gespeeld. Daarnaast is ook grondeigendom niet zonder risico, daar ook grondprijzen kunnen dalen wanneer een gebied minder populair wordt.

Ten derde roomt de belasting meer af dan de daadwerkelijke jaarlijkse grondwaardestijging. Daardoor wordt dus een stuk van het eigendom belast en niet alleen de onverdien-

de waardestijging afgeroomd. Bovendien is de grondwaardestijging niet overal gelijk. Grondprijzen in Amsterdam zijn harder gestegen dan grondprijzen in Groningen. Het lijkt daarmee oneerlijk om vervolgens wel alle grond met hetzelfde tarief te belasten.

Alternatief voorstel: belasting op de meerwaarde van grond

Al met al lijkt een grondwaardebelasting naar het model van Henry George niet erg aantrekkelijk. Gelukkig zijn er ook alternatieven. Zo heeft de Nederlandse liberaal Willem Treub, minister van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog, eind 19e eeuw als wethouder van Amsterdam het erfpachtsysteem ingevoerd. De redenen hiervoor waren vergelijkbaar met die van George: het tegengaan van speculatie en het afkomen van het onverdiende surplus. De nadelen van dit stelsel zijn echter reeds bekend: niet alleen kost het ontzettend veel geld om alle grond te onteigenen, ook leidt het systeem tot veel onzekerheid bij huizenbezitters wanneer de canon afloopt. Een landwaarde belasting gebaseerd op het voorstel van Henry George waar de scherpe randjes vanaf zijn gehaald lijkt daarom beter. Een voorbeeld hiervan zou een belasting zijn die alleen de daadwerkelijke waardestijging van grond deels belast, bijvoorbeeld met een tarief van 70%. Tevens zou deze belasting niet ieder jaar betaald moeten worden, maar zo min mogelijk; bijvoorbeeld op het moment dat de grond van eigenaar wisselt. Hiermee wordt de administratieve last beperkt.

Hoe ziet dit eruit in de praktijk? Stel persoon A verkoopt zijn huis voor 400.000

euro: 200.000 euro hiervan is de waarde van de grond en 200.000 euro de waarde van de stenen. Het huis is tien jaar geleden aangekocht voor 300.000 euro: 120.000 euro grond en 180.000 euro opstal. Na een kleine verbouwing is het huis zelf dus 20.000 euro meer waard geworden. De grond daarentegen is 80.000 euro meer waard geworden: de buurt waarin het huis staat is populairder geworden. Deze 80.000 euro is de onverdiende waardevermeerdering van de grond. Hiervan dient 70% afgedragen te worden aan de belastingdienst: 56.000 euro.

Naast het feit dat de grond slechts één keer getaxeerd dient te worden, lost dit ook het liquiditeitsprobleem op: een deel van de te ontvangen koopsom kan direct doorgestort worden naar de belastingdienst. Bovendien, doordat deze belasting alleen nieuw ontstane grondwaarde belast (vanaf het moment dat de belasting wordt ingevoerd) en geen oude waarde, zal de waardedaling van grond mogelijk meevallen.

De vraag is hoeveel belastinggeld hiermee opgehaald kan worden. Als we uitgaan van een jaarlijkse waardestijging van grond van 2%, ligt het totale jaarlijkse grondsurplus rond de 25 miljard euro. Dit is vergelijkbaar met wat eerder is geschat door andere auteurs (De Groot e.a. 2010, 60). Wanneer van dit surplus 70% wordt afgeroomd, resulteert dit in jaarlijkse inkomsten van om en nabij 17,5 miljard euro. Niet voldoende om de volledige belasting op arbeid te vervangen maar zeker ruim voldoende om deze significant te verlagen.

Wel zijn er nog een aantal onopgeloste praktische bezwaren. Ten eerste: hoe dient te worden omgegaan met mensen die geen grond in eigendom hebben? Betalen huurders onder dit stelsel geen belasting meer? Waarschijnlijk wel, maar indirect. De verhuurder (en grondeigenaar) zal de te betalen belasting en het verlies aan grondwaardestijging (deels) doorberekenen aan huurders in de vorm van hogere huurprijzen. Ten tweede rijst de vraag hoe omgegaan dient te worden met flatgebouwen en appartementen, welke relatief weinig grond innemen per woning. Mogen zij de grondwaardebelasting verdelen over alle eigenaren? Dit lijkt oneerlijk. Desalniettemin denk ik dat deze bezwaren niet onoverkomelijk zijn en een eerlijk en effectief belastingstelsel gebaseerd op grondeigendom mogelijk is.

Conclusie

Belasting is een lastig onderwerp voor liberalen. Het liefst betalen we zo min mogelijk belasting en geven we het individu meer vrijheid. Desalniettemin is het heffen van belasting nou eenmaal noodzakelijk voor het functioneren van onze samenleving. Het beste is om dan te kiezen voor een belasting die het minst slecht is. Dit artikel stelt dat een belasting op de waardestijging van grond hieraan voldoet. Vanuit moreel oogpunt is een belasting op de waardestijging van grond te verdedigen: deze behoort in de meeste gevallen niet toe aan de grondeigenaar. Ook economisch gezien lijkt zo'n belasting efficiënt. Bezwaren lijken daarmee vooral praktisch van aard: het ministerie van Financiën is nu aan zet om te kijken of een belasting op grond mogelijk is.

Jard van Heerde is masterstudent Philosophy and Economics aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Voordien studeerde hij Economie en Rechten aan University College Utrecht. Jard was stagiair bij de TeldersStichting.

Bovenstaand artikel is een beknopte versie van zijn masterscriptie. De volledige scriptie kan worden opgevraagd via info@teldersstichting.nl.

Literatuurlijst

- Burgman, L., Leykovich, O., Rouwendal, J., 'Spatial Planning and Segmentation of the Land Market', paper voor het *Tinbergen Institute*, nr. 16, Amsterdam, 2016.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Bestaan-de koopwoningen', URL: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/83906NED/table?ts=1563737240873>.
- Centraal Plan Bureau, 'Belastingdruk op arbeid internationaal niet uitzonderlijk', in: *Marco Economische Verkenningen 2017*, p. 54, URL: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/uploads/2016/9/mev-2017.pdf>.
- Eg, R., 'Woningdroom spat uiteen voor de middeninkomens', *De Telegraaf*, 19 juli 2019, URL: <https://www.telegraaf.nl/financieel/531528362/woningdroom-spat-uit-een-voor-de-middeninkomens>.
- De Groot, H.L., Marlet, G., Teulings, C.N., Vermeulen, W., *Stad en land*, Den Haag, 2010.
- Foldvary, F. E., 'The Ultimate Tax Reform: Public Revenue from Land Rent', in: *SSRN Electronic Journal*, 2006, URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1103586.
- George, H., *Progress and Poverty*, New York, 1882.
- 'Milton Friedman talks about property taxes', *You Tube*, 26 januari 2014, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yS7Jb58hcsc>.
- 'ProRail betaalt miljoenen voor grond die eerder voor weinig was aangeboden', *Trouw*, 15 december 2018, URL: <https://www.trouw.nl/nieuws/prorail-betaalt-miljoenen-voor-grond-die-eerder-voor-wenig-was-aangeboden~b8e1b3df/>
- Ricardo, D., *Principles of political economy and taxation*, London, 1817.

1. Economisch soms ook aangeduid als 'land'.

2. *Unearned value increment of land* (vrij vertaald)

Frankrijk en de EU. Een verstandshuwelijk?

door Pieter de Jonge

Historisch gezien telt Frankrijk als een uitgesproken pro-Europees land. In 1957 was het een van de zes staten die het Verdrag van Rome tekenden, het oprichtingsverdrag van de Europese Economische Gemeenschap (EEG).¹ Sindsdien zijn veel belangrijke veranderingen binnen het Europese bondgenootschap geïnitieerd door Frankrijk en Duitsland; de ‘Frans-Duitse as’. In 2017 werd Emmanuel Macron met een uitgesproken pro-Europees verkiezingsprogramma verkozen tot president van Frankrijk. Maandelijks vergadert het Europees Parlement een week in Straatsburg. Frankrijk lijkt een warm voorstander van de Europese Unie.

Het land hield twee keer een referendum over Europa. In 1992 werd het Verdrag van

Maastricht, ondanks steun van zowel president François Mitterand als oppositieleider Jacques Chirac, slechts nipt goedgekeurd. In 2005 werd de Europese Grondwet weggestemd. In beide gevallen liep de grens tussen voor- en tegenstanders dwars door de twee grote politieke blokken heen. Partijprominenten trotseerden hun partijleidingen door campagne tegen de verdragen te voeren. De praktische voordelen van Europa werden erkend, maar om daarvoor de Franse eigenheid en zelfstandigheid op te geven?

Dit artikel gaat over de gecompliceerde relatie van Frankrijk met de EU. Een relatie waarbij een verschil lijkt te bestaan tussen met de mond beleden liefde voor de Europese eenwording en pragmatisme in de praktijk. Voor

Frankrijk lijkt Europa vooral een middel om de eigen belangen veilig te stellen en de eigen internationale ambities te verwezenlijken.

Fransen bezwaren tegen ‘Europa’

Voor deze tweeslachtigheid bestaan tenminste twee oorzaken. Om te beginnen was het voor Frankrijk alles behalve vanzelfsprekend om in 1957 het Verdrag van Rome te tekenen. Frankrijk was vanaf de Middeleeuwen een Europese grootmacht. Ook was het een koloniale mogendheid geweest. Lid worden van de EEG was net als voor de Britten een stap terug: van wereldspeler naar lidstaat van een regionaal verbond (Cogan 2003, 196-197). Als Frankrijk niet langer wereldspeler kon zijn, dan moest het toch in ieder geval soeverein kunnen blijven. Regeringsbevoegdheden afstaan aan supranationale instanties voelde verkeerd.

Daarnaast heeft Frankrijk een unieke binnenlandse politieke situatie. In plaats van een tweepartijstelsel zoals in de Engelse landen, of een stelsel met twee volkspartijen die veel groter zijn dan eventuele andere partijen zoals in Duitsland, was in Frankrijk (tenminste, vanaf de Vijfde Republiek) sprake van een meerpartijstelsel, met daarbinnen een duidelijk links blok en rechts blok. Binnen links gaven de communisten lang de toon aan en binnen rechts de *gaullisten*, aanhangers van Charles de Gaulle en diens gedachtegoed (Drake 2011, 79).

In de *Assemblée Nationale* (Tweede Kamer) waren het deze twee - tegengestelde - groeperingen die in 1953 tegen de ratificatie van

het verdrag voor een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) stemden. Zij hadden ook moeite met de Europese Economische Gemeenschap. Communisten zijn tegen het kapitalisme – de Europese Economische Gemeenschap heeft vanaf haar oprichting vrijhandel hoog in het vaandel staan. Gaullisten hechtten aan een sterke staat en nationale soevereiniteit. Het overdragen van bevoegdheden aan Brussel was daar strijdig mee.

In Frankrijk vonden links en rechts elkaar in een gedeelde voorkeur voor een sterke staat. In andere Europese landen werd vanaf de jaren tachtig de overheid verkleind en werd er bezuinigd op de sociale zekerheid. Liever een zo onafhankelijk mogelijk Frankrijk, dan opgaan in een kapitalistische Europese Unie (Drake 2011, 78, 81 & 100). De richtlijn van Eurocommissaris Frits Bolkestein (1999-2004), die neerkwam op een gemeenschappelijke vrije markt voor de dienstensector, viel daarom totaal verkeerd in Frankrijk. Het maakte met name de jongeren sceptisch over Europa en droeg bij aan het ‘*non*’ in 2005 (Doornaert 2017, 212-214; Sutton 2007, 172). Anders dan in veel andere landen vindt in Frankrijk ook rechts sociale zekerheid belangrijk. De Gaulle stelde dat door de industriële revolutie de machtsbalans in het voordeel van de werkgevers was verschoven. Sociale zekerheid was nodig ter compensatie (Doornaert 2017, 137-138).

Indien alle EU-landen het Franse sociale zekerheidsmodel zouden overnemen, zou links geen bezwaar hebben tegen de EU. Zolang binnen de Europese besluitvorming het pri-

maat bleef liggen bij overleg tussen regeringen, ging rechts akkoord. Bij de invoering van het Verdrag van Maastricht leken meer bevoegdheden overgeheveld te worden naar de Europese Commissie en het Europees Parlement en zette de EU hoofdzakelijk in op een gemeenschappelijke vrije markt, zonder gemeenschappelijke sociale wetgeving. Daardoor bekoelde de liefde voor Europa bij Franse kiezers en bij een deel van de gevestigde politici (Drake 2011, 116-120; Sutton, 171-172).

Waarom in de Gemeenschap?

Het is bijzonder dat Frankrijk überhaupt een van de zes oprichterslanden van de Europese Economische Gemeenschap was. En dat twee eerdere initiatieven om Europa te verenigen allebei uit Frankrijk kwamen. Het *Schumanplan*, vernoemd naar de toenmalige buitenlandminister Robert Schuman, vormde de aanzet tot de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in 1952. Daarnaast kwam premier René Pleven met het plan voor een Europese Defensie Gemeenschap. Beide projecten waren bedacht door Jean Monnet, de ‘vader van Europa’, die zijn voorstellen had gepresenteerd als oplossing voor de toenmalige problemen.

Monnet had invloed achter de schermen, maar was hij doorslaggevend? Na de Tweede Wereldoorlog lag Duitsland in puin. Toch overtrof de Duitse staalproductie al in 1949 de Franse. De EGKS kon voorkomen dat Frankrijk economisch achter zou lopen op de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) (Sutton 2007, 38-40). De EDG leek noodzakelijk vanwege de Koreaanse Oorlog (1950-1953).

Om in de BRD gestationeerde Amerikaanse troepen vrij te maken voor inzet in Korea, wilde de VS West-Duitsland herbewapenen. Geen prettig vooruitzicht voor andere Europese landen zo kort na twee door Duitsland begonnen wereldoorlogen. Een defensiegemeenschap zou deze angst wegnemen, omdat het West-Duitse leger dan niet onder Duits bevel zou staan, maar onderdeel zou zijn van een groter geheel. Veel Franse politici, vooral conservatieve, hechtten echter belang aan nationale zeggenschap over het leger. In 1953 werden de vijandigheden in Korea beëindigd en overleed Stalin. Nu de wereld veiliger leek, stemde het Franse parlement tegen ratificatie van het EDG-verdrag.

Monnet concludeerde dat een volgend eenwordingsinitiatief beter uit een ander land kon komen. Hiervoor benaderde hij de Belgische en de Nederlandse buitenlandministers, de socialist Paul-Henri Spaak en de partijloze Johan Willem Beyen (Coolsaet 1998, 395-397).² Monnet en Spaak werkten aan een concept voor het uiteindelijke Verdrag van Rome. In juni 1955 werd in het Italiaanse Messina een conferentie gehouden om over hun voorstel te spreken. De toenmalige Franse regering was niet rijp voor dit idee (Dujardin 2009, 1391). Het hielp niet dat in Messina vooral de nadruk gelegd werd op vrijhandel – heel wat Franse politici waren tegen ongecontroleerde liberalisering van de handel (TV5Monde 2019).

De Suezcrisis van 1956 bracht daar verandering in. De Egyptische president Nasser besloot het Suezkanaal, tot dat moment

gedeeltelijk in bezit van een Frans-Britse maatschappij, te nationaliseren. Frankrijk, Engeland en Israël besloten hierop tot een militaire interventie over te gaan. Voor Frankrijk speelde ook mee dat Nasser steun had verleend aan Algerijnse opstandelingen. Juridisch gezien was Algerije geen kolonie, maar een overzees gebiedsdeel en daarmee integraal onderdeel van Frankrijk.

De VS was tegen deze 'koloniale oorlog'. In de context van de Koude Oorlog hinderde het de Amerikaanse pogingen om de Arabische wereld op hand van het Westen te krijgen. Het Verenigd Koninkrijk was op dat moment financieel afhankelijk van de VS, wat de Amerikanen een drukmiddel gaf. De Britten konden niet anders dan de operatie staken. De Franse regering nam het Groot-Brittannië kwalijk dat dit zonder overleg gebeurde. De afloop van de Suezcrisis bevestigde de Franse vrees dat de Amerikanen hun eigen

belangen boven die van hun bondgenoten plaatsten. In zekere zin trokken Engeland en Frankrijk tegengestelde conclusies uit het Suezdebacle en de constatering dat Amerika het voor het zeggen had binnen het Westerse bondgenootschap (Young 1998, 108-111). Engeland koos voor een zo hecht mogelijke band ('*special relationship*') met de VS (Mangold 2006, 82). Frankrijk wilde juist autonomie ten opzichte van de VS. Daarom startte Frankrijk een eigen kernwapenprogramma (Bozo 2016, 38). En tekende het land het Verdrag van Rome op 27 maart 1957. Het laatste moest wel aan de man gebracht worden in het eigen land. Zo lag het accent niet op vrijhandel, maar op 'solidariteit tussen landen' (TV5Monde 2019). De ratificatie werd verdedigd met het argument dat de agrarische sector het productieoverschot kwijt kon aan andere lidstaten, met behoud van het Franse beleid van garantieprijzen en het opkopen van overschotten (Judt 2010, 386).

Generaal De Gaulle

1958: een nieuw begin

De Franse politiek was lange tijd weinig stabiel. Sinds het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789 kende Frankrijk twee koninkrijken, twee keizerrijken en vijf republieken. Tijdens de Derde Republiek (1870-1940) was de gemiddelde levensduur van kabinetten zes maanden, tijdens de Vierde Republiek (1944-1958) slechts vijf (Wesseling 2012, 117).

De Europese Economische Gemeenschap werd op 1 januari 1958 opgericht met het in werking treden van het Verdrag van Rome. Het huidige Franse staatsstelsel, de Vijfde Republiek, zag het levenslicht in mei 1958. De twee politieke stelsels zijn dus vrijwel gelijktijdig begonnen. Is er sprake van wederzijdse beïnvloeding?

De Vierde Republiek hield op te bestaan als gevolg van de Algerijnse Onafhankelijkheidsoorlog (1954-1962). In mei 1958 werd de macht tijdelijk overgedragen aan generaal De Gaulle, die tijdens de Tweede Wereldoorlog als aanvoerder van de Vrije Fransen vanuit Londen de strijd tegen Duitsland had voortgezet nadat de regering had gecapituleerd. De Gaulle wist de Algerijnse kwestie inderdaad af te wikkelen. Daarnaast hervormde hij het Franse staatsbestel.

Om voor duidelijkere meerderheden in het parlement te zorgen, veranderde hij het kiesstelsel. Frankrijk heeft een districtenstelsel. Tenzij een parlamentskandidaat in de eerste ronde een absolute meerderheid behaalt, gaan de twee sterkste kandidaten door naar de tweede ronde. De afvallers roepen hun kie-

zers op om op één van die twee te stemmen. In de praktijk steunden linkse kiezers dan de overgebleven linkse kandidaat en rechtse kiezers de rechtse kandidaat. Het aantal verkozen partijen werd daardoor verkleind en in het parlement vormden die doorgaans twee overzichtelijke blokken: het ene steunt de regering, het andere voert oppositie.

Deze hervorming was onderdeel van het hoofddoel van de bestelwijziging: het versterken van de uitvoerende macht. De president had nu meer kans op een parlementaire meerderheid. Per referendum werd een grondwetswijziging aangenomen waarbij de president voortaan direct verkozen werd, voor een termijn van zeven jaar. De president kon nu eigenhandig de premier en de ministers benoemen en ontslaan. In zekere zin bepaalt de president het beleid, de ministers voeren het uit. De premier is er om in het parlement een meerderheid voor de president te behouden (Drake 2011, 95-98).

Als het gezicht van Frankrijk in het buitenland heeft de president automatisch een grote rol in het buitenlandbeleid. De ambtenaren van Buitenlandse Zaken zal hij niet negeren, maar sterke presidenten drukken wel hun stempel op het beleid. Franse presidenten hebben aanzienlijk meer bevoegdheden dan regeringsleiders en presidenten in andere EU-lidstaten. Emmanuel Macron, verkozen in 2017, is pas de achtste president van de Vijfde Republiek. Slechts drie voorgangers werden herkozen: De Gaulle, Mitterand en Chirac.³

Europese Economische Gemeenschap: op welke grondslag?

De Europese Economische Gemeenschap kon op twee manieren vorm krijgen. Monnet was aanhanger van het ‘supranationalisme’: bevoegdheden van nationale regeringen overhevelen naar instanties die boven de lidstaten staan, met als mogelijk – voor Monnet wenselijk – einddoel een Verenigde Staten van Europa (Bozo 2016, 19). De andere benadering wordt ‘intergouvernementalisme’ genoemd. Hierbij komen regeringen en/of ministers regelmatig bij elkaar om bepaalde beleidsterreinen te coördineren.

Bij intergouvernementalisme zijn afspraken bindend, maar worden ze gemaakt door nationale regeringen, die samenkomen in de Europese Raad. Volgens de supranationale benadering zou de Europese Commissie op den duur uitgroeien tot een federale Europese regering en het Europees Parlement tot een federale volksvertegenwoordiging. Bij Europese hervormingen komt het er dus op aan of de Commissie en het Parlement meer bevoegdheden krijgen, of dat het primaat bij de Raad blijft.

In de jaren vijftig waren Franse politici sterk verdeeld. Sommige politici, vooral degenen die met Monnet gewerkt hadden of op een andere manier persoonlijk kenden, neigden naar supranationalisme, anderen naar intergouvernementalisme.

Het moment was dus rijp voor een politiek leider die de balans naar het een of het ander door kon slaan. Zo grondig, dat ook de

koers van de Europese Economische Gemeenschap verlegd werd richting samenwerking met behoud van soevereiniteit (Sutton 2007, 1-13)? Of werd hoofdzakelijk het buitenlandbeleid van de jaren veertig en vijftig voortgezet, zoals zijn opvolgers eveneens voortborduurden op zijn beleid, hooguit met andere accenten (Bozo 2016)? Monnet en president De Gaulle waren tegenpolen: de een internationalist, de ander overtuigd dat natiestaten de ideale politieke organisatievorm waren (TV5Monde 2019).

‘Een zeker idee van Europa’

Leidend voor De Gaulle was *la grandeur*, ‘de grootsheid’, van Frankrijk. Soevereiniteit was niet voldoende, Frankrijk diende mee te spelen op wereldniveau. Dit paarde hij aan ‘een zeker idee van Europa’. Europa moest een bond van onafhankelijke staten zijn, *l’Europe des patries*. Dit ‘Europa van vaderlanden’ zou zich uitstrekken van ‘de Atlantische kust tot aan de Oeral’. Europa moest groot genoeg zijn om haar eigen belangen te kunnen verdedigen, als derde macht naast de Verenigde Staten en Rusland. Het toeval wilde dat binnen dit confederale Europa een leidende rol weggelegd zou zijn voor Frankrijk (Bange 2000, 22-25).

Frankrijk had altijd moeite gehad met de opdeling van Europa in een Westers en een Oosters blok na ‘Jalta’. Franse diplomaten hebben altijd gestreefd naar een hereniging van Europa (Bozo 2009, 6-10). Europa als derde blok naast de VS en de Sovjet-Unie liet zich alleen lastig combineren met een trans-Atlantisch bondgenootschap. De an-

Jimmy Carter en Valérie Giscard d'Estaing

dere EEG/EG-lidstaten waren niet bereid om tijdens de Koude Oorlog het voortbestaan van de NAVO op het spel te zetten, of om Amerika in te ruilen voor Frankrijk, dat economisch en militair minder te bieden had. Vandaar dat zijn pleidooi in 1961-1962 voor een Europees veiligheids- en defensiebeleid (het 'Fouchet-plan') niet aansloeg (Coolsaet 1998, 408-409; Doornaert 2017, 140-142; Kersten 2010, 256-261, 273-279 & 303-319).

Op andere terreinen had hij wel invloed. Vanaf 1961 gingen de EEG-regeringen regelmatig in overleg over bepaalde beleidspunten, wat in 1974 – op voorstel van de Franse president Valérie Giscard d'Estaing – geformaliseerd werd tot de Europese Raad. *De facto* ontstond daarmee een intergouvernementeel tegenwicht voor de Europese Commissie. In 1965, toen sprake was van een afbouw van de Europese landbouwsubsidies, besloot Frankrijk alle vergaderingen van de Europese ministers te boycotten; de 'lege

stoel-crisis'. Begin 1966 ontstond er een compromis: besluiten hoefden niet langer unaniem te zijn, maar wanneer vitale belangen van een lidstaat geschaad werden, moest er een oplossing gevonden worden (het 'compromis van Luxemburg'). Ogenschijnlijke blufpoker om de Franse agrarische sector te beschermen, maar het ging verder dan dat. Vanaf de start van de EEG per 1 januari 1958 zou, in drie etappes van vier jaar, overgestapt worden van unanimité naar meerderheidsbesluitvorming. In Brussel werd daar naar uitgekeken, in Parijs niet. De landbouwkwestie werd ook hoog opgespeeld om te voorkomen dat per 1 januari 1966 het veto-recht volledig zou verdwijnen, wat neer zou komen op een inperking van de nationale soevereiniteit (Van Middelaar 2009, 86-88).

Continuïteit in het buitenlandbeleid

Vanaf 1958 werd Frankrijk hoofdzakelijk geregeerd door rechts: ononderbroken van 1958 tot 1981 en van 1995 tot 2012. Vier van de

vijf rechtse presidenten waren gaullist. Mede daarom kon deze stroming zo'n grote stempel drukken op het buitenlandbeleid. Wel waren er accentverschillen. De Gaulle had twee maal toetreding van Groot-Brittannië geblokkeerd, George Pompidou (1969-1974) stemde ermee in. Maar op andere hoofdpunten veranderde weinig (Bozo 2016, 81-85).

Niet-gaullistische presidenten handhaafden echter ook het gaullistische buitenlandbeleid. Giscard (1974-1981) was premier onder De Gaulle, maar was geen gaullist. Hij was liberaal, kosmopoliet en voorstander van vrijhandel. Hij initieerde de G7. Samen met de Duitse bondskanselier Helmut Schmidt voerde hij in 1979 het Europees Monetaire Stelsel (EMS) in, waarmee een vaste bandbreedte werd ingesteld waarbinnen de munten van de EG-lidstaten mochten fluctueren. Toch formaliseerde hij ook in 1974 de overleggen van de Europese Raad (Van Middelaar 2009, 248-254).

Het is mogelijk dat Giscard zich aan gaullistische diplomatieke principes hield omdat hij in het parlement zonder de gaullisten geen meerderheid had. Voor François Mitterand, in 1981 verkozen als eerste socialistische president van de Vijfde Republiek door een coalitie van socialisten en communisten, speelde dat geen rol. Toch zou hij het eerdere buitenlandbeleid voortzetten (Bozo 2016, 115).

In eigen land voerde hij economisch een 'socialistisch experiment' uit. De hogere staatsuitgaven wilde hij bekostigen door middel van een devaluatie van de frank.

Dit was strijdig met het lidmaatschap van het EMS. In 1983 liet Mitterand het experiment varen, nadat enkele ministers, waaronder Jacques Delors, dreigden met opstappen (Boogerman 1985, 36-42; Judt 2010, 684-689; Ross 1995, 19; Young 1998, 321).

In de eerste helft van 1984 werd Frankrijk voorzitter van de EG (opvolger van de EEG). Hoewel Mitterand daarvoor de EG genegeerd had, ging hij zich er nu actief in mengen. Zocht hij een nieuw project om naam te maken in de geschiedenis (Van Middelaar 2009, 111-112)? Of meende hij dat als de EG invloedrijk genoeg was om een land te dwingen het economisch beleid aan te passen, Frankrijk – als tegenwicht voor het verlies aan autonomie – meer invloed moest krijgen binnen de Gemeenschap (Drake 2011, 30-31; Young 1998, 321)?

In 1985 zou een nieuwe Europese Commissie aantreden. Mitterand wilde een Franse commissievoorzitter. Mede doordat hij een al langer bestaand meningsverschil over voor Engeland nadelige landbouwsubsidies (aanleiding voor de uitspraak "*I want my money back!*") oploste, ging ook de Britse premier Margaret Thatcher akkoord met de benoeming van Delors (Ross 1995, 28; Young 1998, 326-327).

Als Commissievoorzitter ging Delors voortvarend te werk. Hij was vastbesloten om er een succes van te maken. Een ronde langs de EG-hoofdsteden leerde dat vooral een uitbouw van de gemeenschappelijke vrije markt op steun kon rekenen. In 1986 werd de Europese Akte getekend, een

juridisch document dat in de praktijk inhield dat lidstaten hun wetgeving moesten harmoniseren, zodat per 1993 sprake zou zijn van één Europese markt. Vanaf halverwege de jaren tachtig werd ook gesproken over een gemeenschappelijke munt.

Een Europese eenheidsmunt zou goed zijn voor Frankrijk, mede omdat het zou voorkomen dat West-Duitsland economisch de overhand kreeg (De Waard 2017, 195-196). Een gemeenschappelijk Europees buitenlandbeleid voorkwam dat Duitsland meer diplomatieke invloed kon krijgen dan Frankrijk (Bozo 2009, 49-57).

Eind jaren tachtig dreigde Mitterand zijn zijn grip op de EG te verliezen. Commissievoorzitter Delors – die ideologisch meer gemeen had met Europese christendemocraten dan met Franse socialisten – pleitte openlijk voor een Europese federatie. Tegen de zin van Mitterand, die weinig liefde koesterde voor ‘Straatsburg’, Delors werd echter gesteund door de West-Duitse bondskanselier Helmut Kohl (Ross 1995, 17 & 29; Van Middelaar 2009, 263).

Vaak wordt gesteld dat Kohl in 1990 akkoord ging met de invoering van de euro in ruil voor Mitterands instemming met de Duitse hereniging. Zelfs als Kohl persoonlijk geen moeite had met een Europese eenheidsmunt, bleef het voor Duitsers onvoorstelbaar om de sterke D-mark op te geven zonder eerst een *politieke* unie te vormen. De Fransen wilden juist een *monetaire* unie, al was het maar om de D-mark, die

sterker was dan de frank, te beteugelen. Er bestond dus een verschil van mening over de volgorde van de Europese eenwording (Bozo 2016, 135; De Waard 2017, 194-199).

Mitterand wilde Frankrijk niet laten opgaan in een federaal Europa. Hij koos ervoor om mee te praten en zo bij te kunnen sturen. Met succes. Volgens het Verdrag van Maastricht zouden de Europese Commissie en het Europees Parlement meer bevoegdheden krijgen en werd de Gemeenschap omgevormd tot de Europese Unie, maar ontstond er geen federatie. Wel werd besloten tot de invoering van de euro en het opzetten van een gemeenschappelijk Europees defensie- en veiligheidsbeleid en Europees buitenlandbeleid. Defensie- en buitenlandbeleid zouden gestuurd worden door de Europese Raad. Europa gebruiken om de eigen economie en Frankrijks invloed in de wereld te versterken en tegelijk vasthouden aan intergouvernementeel overleg tussen de Europese lidstaten waren aloude doelstellingen van de Franse diplomatie (Bozo 2009, 313-314).

Chirac

Chirac was tot eind jaren tachtig een hartgrondig hekelaar van Europese eenwording (Chavannes 2001, 169; Ross 1995, 39). Dat maakte het opmerkelijk dat hij bij het referendum van 1992 zijn achterban adviseerde om vóór het Verdrag van Maastricht te stemmen. Dit viel niet bij iedereen in goede aarde. Voor het eerst kreeg hij binnen zijn eigen partij, *Rassemblement pour la République* (RPR), een tegenkandidaat voor de presidentsverkiezingen. Bij de Europese

verkiezingen van 1999 werd een eurosceptische afsplitsing van de RPR de grootste partij – tot teleurstelling van de RPR-lijsttrekker, een zekere Nicholas Sarkozy.

Chiracs presidentschap (1995-2007) is lastig te beoordelen. Op Europees niveau zette hij zich in voor de invoering van de euro en uitbreiding van de EU richting Oost-Europa. Naast de aloude belangstelling van Frankrijk voor Oost-Europa speelde mee dat voorkomen moest worden dat na het verdwijnen van het ‘Warschaupact’ daar conflicten zouden ontstaan, zoals in het voormalige Joegoslavië na de dood van president Tito. In eigen land was hij echter een zwakke president. Vanaf 1997 kampte hij met een socialistische meerderheid in het parlement. In 2002 moest hij het in de tweede ronde van de presidentsverkiezingen opnemen tegen Jean-Marie Le Pen.⁴ Na zijn herverkiezing probeerde hij zijn binnenlandse populariteit te versterken door afstand te nemen van economisch liberalisme. Hierbij werd ingezet op het steunen van ‘nationale kampioenen’ en (soms vijandige) overnames van buitenlandse bedrijven door Franse (Sutton 2007, 169-172). Was dit ogenschijnlijkse zigzagbeleid een uiting van het gegeven dat Chiracs eigen aanvaarding van Europa nog geen einde maakte aan de aloude verdeeldheid binnen Frans rechts op dit punt (Startin 2005)? Het was overigens in Chiracs tweede termijn dat de fusie van KLM met Air France tot stand kwam.

Het Europese beleid van de conservatieve president Sarkozy (2007-2012) en de socialistische president François Hollan-

de (2012-2017) werd overschaduwd door de banken-, euro- en vluchtelingen-crisis. Zij regeerden beiden slechts één termijn, terwijl Angela Merkel, bondskanselier sinds 2005, drie keer herkozen is. Dit maakt het lastig om te bepalen of zij het EU-beleid hadden kunnen veranderen.

Macron

Momenteel is Macron halverwege zijn eerste ambtstermijn. Het is nog te vroeg om zijn beleid te kunnen beoordelen. In eigen land lijkt hij, vanwege zijn verlangen om sociale zekerheid te hervormen en enkele staatsbedrijven te verzelfstandigen, de steun van de linkse stemmers te hebben verloren. Van rechts, dat historisch gezien verdeeld is tussen centristen (liberalen, christendemocraten) en gaullisten (nationaal-conservatieven), krijgt hij vooral steun van de centristen (Drake 2011, 74).

Als zijn nieuwe partij, *La République En Marche* (LREM), in de praktijk vooral uit liberalen bestaat, lijkt het logisch dat LREM in het Europees Parlement een fractie vormde met de liberale ALDE. Is Macron ook afgestapt van de Franse diplomatieke voorkeur voor een intergouvernementele Europese Raad (lees: nationale regeringen) boven een supranationale Europese Commissie en supranationaal Europees Parlement?

De verdeling van vier Europese topfuncties in de zomer van 2019 doet vermoeden van niet. Voor Frankrijk is de Europese Centrale Bank (ECB) altijd belangrijk geweest – niet voor niets was de Fransman Jen-Claude Trichet daar acht jaar lang directeur na-

dat Wim Duisenberg in 2003 ‘vrijwillig’ na vier jaar aftrad. De nieuwe directeur van de ECB, Christine Lagarde, is ook Frans.

Frankrijk pleit al sedert de oprichting van de EG voor een gezamenlijke coördinatie van het buitenlandbeleid. De post van Hoge vertegenwoordiger van de Unie voor buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid ging naar een Spanjaard. Macron staat op goede voet met de huidige Spaanse premier, de socialist Pedro Sanchez.

In 2014 werd het systeem van Europese *Spitzenkandidaten* mede ingevoerd om de Commissie en het Parlement meer zichtbaar te maken. Macron maakte er nooit geheim van tegen het Spitzenkandidatensysteem te zijn en de commissievoorzitter liever door de regeringsleiders te laten kiezen. De komende commissievoorzitter, Ursula von der Leyen, is een compromiskandidaat. Door haar voor te dragen, heeft hij *de facto* de Commissie verzwakt ten opzichte van de Raad.

Kan de voorzitter van de Europese Raad, die de vergaderingen van de regeringsleiders organiseert, werkelijk tegen Duitsland en Frankrijk ingaan of maakt hij slechts bekend wat de regeringsleiders met elkaar besloten hebben? Indien het laatste: dit was de enige functie die Macron aan een liberaal gunde, de Franstalige Belg Charles Michel.

De benoeming van een nieuwe directeur van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) is geen EU-aangelegenheid. Wel is het gangbaar dat Europese landen gezamenlijk een kandidaat voordragen. Jeroen Dijsselbloem zal ongetwijfeld goed gelegen hebben bij de liberalen, echter steunde Macron een kandidaat uit Roemenië en verzamelde hij steun bij Zuid-Europese landen.

Vooralsnog lijkt Macron in Europa vooral in te zetten op standpunten die traditioneel al door Frankrijk voorgestaan werden – gezamenlijke coördinatie van economie en van buitenlandbeleid. Terreinen waar

Macron

op Frankrijk zelfstandig geen wereldspeler meer kan zijn. Door de EU een mondiale rol te laten spelen, en door binnen de EU de leiding te nemen, kan Frankrijk indirect alsnog een wereldmacht zijn (Van Middelaar 2017, 148). Nederlanders willen nogal eens neerkijken op Frankrijk, omdat het nooit in staat lijkt zich economisch te hervormen. Maar Franse diplomaten, zeer hoog opgeleid, opereren met een doordachte strategie: iedere gelegenheidscoalitie is geoorloofd, zolang Frankrijk haar doel bereikt (Van Lotringen 2019). Dit geldt niet alleen voor de EU. Alle internationale organisaties waarvan Frankrijk lid is, worden ingezet ten behoeve van de Franse economische en geopolitieke belangen (Cogan 2003, 179).

Conclusie

In het Franse onderwijs wordt veel waarde gehecht aan filosofie. De botsing tussen these en antithese leidt idealiter tot synthese, een oplossing tussen de tegenstellingen. Het Franse verlangen naar eigenheid en zelfstandigheid stond haaks op het opgaan in (een federaal) Europa. De uitweg bestaat al 60 jaar uit het zoveel mogelijk naar eigen hand zetten van Europa, zodat het in het voordeel van Frankrijk uitpakt.

Als Frankrijk streeft naar *France first*, wat blijft er dan nog over voor andere lidstaten? Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië zijn enkele eeuwen de drie grote Europese machten geweest. Na het vertrek van Groot-Brittannië uit de EU krijgen de andere twee automatisch meer invloed. Dit artikel ging over Frankrijk en de EU. De

verhouding van Frankrijk tot andere internationale organisaties en individuele landen bleef buiten beschouwing. Maar ook bij de befaamde Frans-Duitse vriendschap verloor Frankrijk de machtsverhoudingen nooit uit het oog. Sinds de verkiezingen van 2017 is de positie van de bondskanselier van het federale Duitsland verzwakt, terwijl Franse presidenten in het gecentraliseerde Frankrijk institutioneel gezien nog veel macht hebben.

Een van de weinige Nederlandse bewindspersonen die in staat bleek de Franse ambities af te remmen, Joseph Luns, was zelf een francofiel. Nederlandse politici doen er misschien goed aan zich meer te verdiepen in Frankrijk. En daarbij niet te letten op wat Franse politici zeggen in toespraken en opiniestukken, maar op hoe bewindspersonen en topambtenaren daadwerkelijk handelen in de praktijk.

Pieter de Jonge MA is historicus. Hij schrijft regelmatig voor Historiek.net.

Literatuurlijst

- Bange, O., *The EEC Crisis of 1963. Kennedy, Macmillan, de Gaulle and Adenauer in Conflict*, Basingstoke, 2000.
- Boogerman, E., *Frankrijk 1981-1986. De socialis-tische metamorfose en het plotselinge heimwee naar liberalisme*, 1985, Den Haag.
- Bozo, F., *French Foreign Policy since 1945*, New York, 2016.
- Bozo, F., *Mitterrand, the End of the Cold War, and German Unification*, New York, 2009.
- Chavannes, M., *Frankrijk achter de schermen*.

De stille revolutie van een trotse natie, Amsterdam, 2001.

- Cogan, C., *French Negotiating Behaviour. Dealing with La Grande Nation*, Washington D.C., 2003.
- Coolsaet, R., *België en zijn buitenlandse politiek 1830-1990*, Leuven, 1998.
- Doornaert, M., *Ontredderde republiek. Zoektocht naar de ziel van Frankrijk*, Kalmthout, 2017.
- Drake, H., *Contemporary France*, Basingstoke, 2011.
- Dujardin, V., e.a., *Nieuwe geschiedenis van België. Deel III 1950-heden*, Leuven, 2009.
- Judt, T., *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945*, Amsterdam, 2010.
- Kersten, A., *Luns. Een politieke biografie*, Amsterdam, 2010.
- 'Le siècle de Jean Monnet', uitgezonden op TV-5Monde, 22 mei 2019.
- Van Lotringen, C., 'Onderschat de Franse diplomatie niet langer', *NRC Handelsblad*, 8 augustus 2019.
- Mangold, P., *The Almost Impossible Ally. Harold Macmillan and Charles de Gaulle*, Londen, 2006.
- Van Middelaar, L., *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*, Groningen, 2009.
- Van Middelaar, L., 'Duitsland – Frankrijk in Europa: een blijvend onbegrip' in: Jürgens H., Nijhuis, T. (red), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in Europees perspectief*, Amsterdam, 2017, pp. 141-161.
- Ross, G., *Jacques Delors and European Integration*, Cambridge, 1995.
- Startin, N., 'Maastricht, Amsterdam and Beyond.

The Troubled Evolution of the French Right', in: Drake H. (red), *French Relations with the European Union*, Londen, 2005.

- Sutton, M., *France and the Construction of Europe, 1944-2007. The Geopolitical Imperative*, New York, 2007.
- De Waard, M., 'Van Europa naar europolitiek: Duitslands sturende kracht in de eurozone', in: Jürgens, H., Nijhuis, T. (red), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in Europees perspectief*, Amsterdam, 2017, pp. 193-210.
- Wesseling, H., *De man die nee zei. Charles de Gaulle, 1890-1970*, Amsterdam, 2012.
- Young, H., *This blessed plot. Britain and Europe from Churchill to Blair*, Basingstoke, 1998.

1. De Europese Economische Gemeenschap (EEG) ging in 1967 op in de Europese Gemeenschappen (EG).

2. Nederland had in 1952-1956 twee buitenlandministers. De andere was Joseph Luns.

3. Bij de parlementsverkiezingen in 1997 kreeg Frankrijk voor de derde keer in anderhalf decennium een oppositionele meerderheid. Het parlement hanteert een termijn van vijf jaar. Om presidenten voortaan meer kans op een meerderheid te geven werd eind jaren negentig per referendum ook de presidentiële termijn twee jaar ingekort. Parlementsverkiezingen worden dicht op de presidentsverkiezingen gehouden. Daarom duurde de tweede termijn van Chirac vijf jaar.

4. Om Chirac tegenover Le Pen aan een meerderheid te helpen, fuseerden in 2002 diverse rechtse partijen tot de *Union pour un Mouvement Populaire* (UMP), in 2015 omgevormd tot *les Republicaines* (LR).

Interview met Helena Rosenblatt

Helena Rosenblatt

De verloren geschiedenis van het liberalisme

door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Professor Helena Rosenblatt (1961) sprak op 5 juni jl. in Paushuize te Utrecht de TeldersLezing uit. De van oorsprong Zweedse Rosenblatt is als hoogleraar geschiedenis verbonden aan de City University of New York en publiceerde in 2018 *The Lost History of Liberalism. From Ancient Rome to the Twenty-First Century*. In dit boek gaat Rosenblatt op zoek naar de historische betekenis van het liberalisme, waarbij voor haar het devies gold: ‘let those from the past speak for themselves’. Het resultaat is een uiterst leesbaar boek over de uitgangspunten van de rijke liberale geschiedenis. Voorafgaand aan haar lezing spraken Patrick van Schie en Fleur de Beaufort met Rosenblatt over haar boek en het liberalisme.

In het kader van verschillende onderzoeken hield Rosenblatt zich al eerder bezig met het liberalisme. Zo publiceerde zij onder meer werken over Jean-Jacques Rousseau en Benjamin Constant. Maar de directe aanleiding voor *The Lost History of Liberalism* was de vraag van een uitgever of ze niet eens wilde overwegen een boek over liberalisme te schrijven. “Toen ik dit verzoek in overweging nam, realiseerde ik me na wat onderzoek dat er eigenlijk nog geen werk was, waarin dit onderwerp op de diepgravende wijze wordt onderzocht die het in mijn ogen zou verdienen.” Reden voor Rosenblatt op het verzoek van de uitgever in te gaan. “Ik bestudeer graag de grote denkers en het leek dan aanvankelijk ook voor de hand te liggen

het onderzoek aan te pakken op wat je zou kunnen noemen een klassieke intellectuele benadering, waarbij een canon van het liberalisme ontstaat. Aanvankelijk dacht ik dan ook hoofdstukken aan denkers te zullen wijden en zo de geschiedenis van het liberalisme te belichten. Geleidelijk begon ik me echter af te vragen wie bepaalde dat deze denkers liberaal waren en anderen juist niet. En waarom beginnen sommigen een geschiedenis van het liberalisme met John Locke, terwijl anderen verder teruggaan in de tijd? Moet ik Madame de Staël behandelen bij Benjamin Constant of apart, of helemaal niet? Opeens herinnerde ik me de woorden die historicus Melvin Richter iedereen in de oren fluisterde die ze maar wilde horen: “Koselleck, Koselleck”. Richter refereerde daarmee aan de grote Duitse historicus Reinhart Koselleck die aan de basis stond van de *‘Begriffsgeschichte’*. Dat was het moment waarop ik definitief besloot dat ik vooral het woord en het concept liberalisme wilde onderzoeken en niet zozeer een canon wilde presenteren van de denkers die hebben bijgedragen aan het liberalisme.”

De betekenis en het gebruik van het woord liberalisme is zeer divers en heeft zich door de tijd heen natuurlijk ook ontwikkeld. Het kan ‘generuus’ betekenen, of ‘vrijheidslievend’, maar ook *‘open-minded’*. Enigszins provocerend meent Rosenblatt dat je zou kunnen stellen dat het liberalisme in de moderne politieke betekenis van het woord niet bestond in de tijd dat de denkers actief waren die wij nu als liberaal beschouwen. “Zij identificeerden zichzelf destijds absoluut niet als liberaal en ook anderen deden dat

vanzelfsprekend nog niet. Natuurlijk is het zo dat deze denkers elk hun steentje hebben bijgedragen aan het ontstaan van het liberalisme zoals we dat nu kennen, maar het was destijds geen op zichzelf staand concept wat in z’n totaliteit werd bediscussieerd.”

Rosenblatt keert zich dan ook tegen de mythe dat het liberalisme vooral een Anglo-Amerikaanse traditie zou zijn met John Locke en Adam Smith als de belangrijkste grondleggers. Er zijn zoveel meer denkers die hebben bijgedragen, bijvoorbeeld uit Frankrijk en Duitsland, maar die minder of helemaal niet in het collectief geheugen verankerd zijn geraakt. “Ik ben vooral geïnteresseerd in het ontstaan van de traditie, in het moment waarop mensen zelf beseften dat ze intellectuele voorouders hadden. Niet voor niets waren denkers meer dan eens ook bekend met elkaars werk. Constant las bijvoorbeeld Smith, dat weten we, maar hij las ook werken die inmiddels in de vergetelheid zijn geraakt. Bovendien werden werken geïnterpreteerd binnen de tijdsgeest, zoals ook wij geneigd zijn oude denkers contemporain toe te passen.”

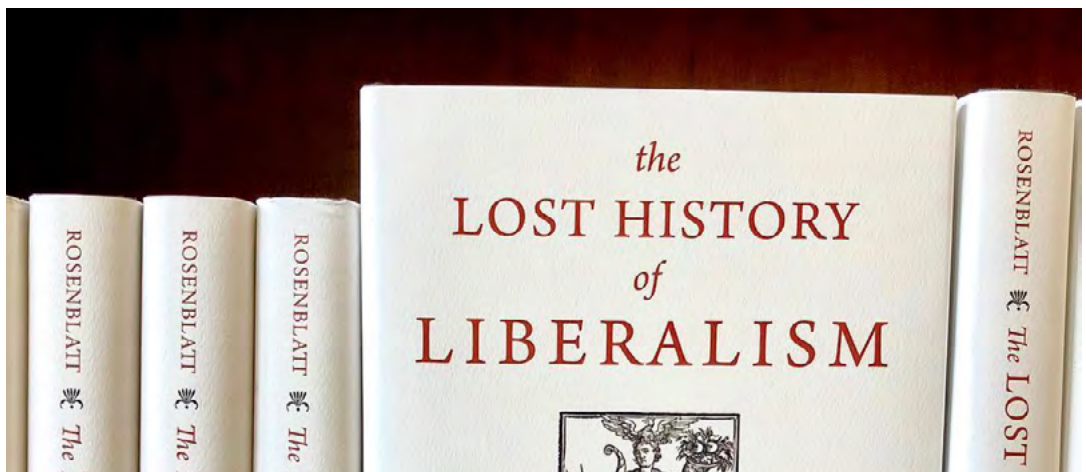
Rosenblatt geeft in haar boek aan de goede lezer te verstaan dat er eigenlijk niet zoiets bestaat als klassiek-liberalisme. Het is een andere mythe die ze met haar werk uit de weg wil ruimen. “Mensen die zich vandaag de dag klassiek-liberaal noemen, verheerlijken meer dan eens de 19e eeuw als het klassiek-liberale hoogtij. Destijds zou – zo de redenering – het “ware liberalisme” hebben bestaan. Dit berust echter veelal op een zeer selectieve lezing van de denkers en een selectieve inter-

pretatie van de geschiedenis. Zo wordt door deze “klassiek-liberalen” gesteld dat destijds *laissez-faire* daadwerkelijk bestond en er van de overheidsregulering vrijwel geen sprake was. De feiten tonen echter een ander beeld. *Laissez-faire* betekende nogal eens het *laissez-nous-faire* van een kleine groep. Allerlei individuele rechten bestonden nog niet. Vrouwen hadden geen stemrecht, er was op veel plaatsen nog slavernij en, zeker in Amerika, was er wel degelijk allerlei regulering, zij het met name door lokale overheden.”

“Als ik zeg dat het “klassiek-liberalisme” niet bestaat, dan bedoel ik in feite dat het een nieuwe uitvinding is. Ter ondersteuning van deze uitvinding worden bepaalde denkers op zeer selectieve wijze gebruikt. Adam Smith wordt bijvoorbeeld altijd verbonden aan *laissez-faire* en de onzichtbare hand, doch in zijn werk *The Wealth of Nations* komt dit slechts een heel enkele keer naar voren. De realiteit is zelfs zo dat de libertariërs in de Verenigde Staten waarschijnlijk zouden gruwen van de verschillende voorstellen die

Smith doet voor overheidsingrijpen als ze het boek echt zouden lezen. Ik wil proberen zijn intenties te begrijpen en de problemen waarvoor hij destijds een oplossing zocht.”

Het is voor Rosenblatt geen probleem als mensen op een andere manier inspiratie uit de geschiedenis halen. Dat moet iedereen uiteindelijk zelf weten. Echter, “voor wie de geschiedenis van het liberalisme echt wil begrijpen, moet weten dat het een zich voortdurend ontwikkelend proces is, waarbij ideeën ook steeds weer worden uitgedaagd, niet alleen door de denkers, maar zeker ook door de omstandigheden waar die denkers zich aan aanpasten. Degenen die zich nu al te makkelijk klassiek-liberaal noemen, met een welhaast verheerlijkte blik richting de 19e eeuw, passen zich in feite niet aan, aan de huidige omstandigheden. Ze richten zich doorgaans op een enkel element uit de geschiedenis, zoals een kleine overheid, zonder de volledige consequentie van deze kleine overheid onder ogen te willen zien.”

“The past is a foreign country”, aldus citeert Rosenblatt een Britse auteur. 18e-eeuwse denkers – die wij nu als liberaal beschouwen – wilden een kleinere overheid, met name omdat monarchen en aristocraten op weinig democratische wijze de dienst uitmaakten. “Als kinderen van hun tijd konden zij zich natuurlijk nog geen voorstelling maken van een democratie, waarin alle volwassen burgers via stemrecht inspraak zouden hebben en waar overheidsingrijpen gericht zou zijn op het algemeen belang. Wat dat betreft hadden de mensen in de 19e eeuw alweer hele andere ideeën.”

De houding van liberalen ten opzichte van religie wordt nogal eens als water en vuur gekenschetst, als liberalen zouden – vroeger en nu – welhaast per definitie antireligieus zijn. Rosenblatt bestrijdt dit. “Natuurlijk waren er liberalen die zich fundamenteel tegen religie keerden, zoals bijvoorbeeld ook meer orthodoxe gelovigen zich tegen de opkomst en ontwikkeling van het liberalisme keerden. Kerkelijke autoriteiten werkten voor de scheiding van kerk en staat graag samen met de overheid, daar waar het de eigen machtsbasis consolideerde of zelfs versterkte. Tegelijkertijd waren er ook onder de gelovigen voldoende mensen met meer liberale inslag, of andersom liberalen met een religieuze overtuiging, die voor de scheiding van kerk en staat waren juist ook in het belang van religie. Ik citeer in mijn boek bijvoorbeeld Charles de Montalembert, die in zijn redevoeringen van harte beaamde dat ook liberalen goede katholieken kunnen zijn. Liberale waarden zijn wel degelijk te verenigen

met een (christelijke) geloofsovertuiging.”

Over de toekomst van het liberalisme is Rosenblatt niet onverdeeld optimistisch. “Natuurlijk, zoals ik ook in mijn boek aangeef, neigen liberalen steeds naar optimisme daar waar het de toekomst betreft, maar vandaag de dag is dat moeilijk. Er zijn enkele belangrijke uitdagingen en structurele problemen in onze samenleving, zoals de polarisatie van rijkdom, het gebrek aan opleiding en de afname van belangstelling voor de politiek. Voorwaar geen makkelijke opgave daar verandering in te brengen.”

Rosenblatt heeft voor haar eigen nabije toekomst wel al vergevorderde plannen voor een nieuw project. “Mijn volgende boek zal een intellectuele biografie over Madame de Staël zijn. Natuurlijk zijn er al verschillende werken over haar, maar in mijn ogen zijn deze al te vaak vooral gericht op haar privéleven. Ik ben voornemens haar vooral te presenteren vanwege haar bijdrage aan het liberalisme, misschien wel van dezelfde statuur als Constant.”

drs. F.D. de Beaufort en dr. P.G.C. van Schie zijn respectievelijk als wetenschappelijk medewerker en directeur verbonden aan de prof. mr. B.M. TeldersStichting. F.D. de Beaufort is bovendien lid van de redactie van Liberale Reflecties.

bij N. Kok, ‘Grote Schoenen’, *Liberale Reflecties*, 2019, vol. 60, nr. 1, pp. 2-4.

door de Redactie

In de vorige editie van *Liberale Reflecties* (2019, volume 60, nummer 1) droeg auteur en eindredacteur Niek Kok een column bij waarin verwezen werd naar de artikelen-serie die tevens in dit nummer verscheen over liberale vrouwen in de politiek. De heer Kok gaf aan dat in deze column onjuist verwezen is naar Carla van Balen als coauteur van één van deze artikelen. Een rectificatie is daarom op zijn plaats. De daadwerkelijke coauteur van dit artikel was namelijk Carla Hoetink, wie samen met Harm Kaal het artikel ‘Het vrouwelijke element. Liberale vrouwen in de Tweede Kamer vanaf 1968’ (*Liberale Reflecties*, 2019, vol. 60, nr. 1, pp. 63-73) schreef.

Colofon

Optocht van de scholen in 1878 - Jan Verhas (1834-1896)

Liberale Reflecties is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting.

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
prof.dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenberg
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:

drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian

drs. R. Fransman
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof.mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
prof.dr. M.L.L. Segers
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
drs. R. Timmer
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA
D. Yesilgöz-Zegerius

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen.

U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn in de TeldersShop verkrijgbaar voor € 9,50.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Schilderij omslag

Optocht van de scholen in 1878 - Jan Verhas (1834-1896). Dit schilderij heeft ooit in België voor enorme ophef gezorgd omdat de liberale schilder ervan destijds een discussie wilde 'ontketenen' over de nieuwe scholenwet en de daaropvolgende 'scholenstrijd', waar België decennia lang te maken kreeg. Uiteindelijk leidde deze strijd tot de val van het toenmalige liberale kabinet.

Verhas schilderde het defilé dat bestond uit kinderen uit het officiële onderwijs. Ze waren het symbool voor de toekomst van het jonge België en zij moesten de superioriteit van het officiële onderwijs tegenover het katholieke onderwijs bewijzen. De schoolkinderen werden gezien als goede patriotten van een land dat amper 50 jaar oud was. Vermoedelijk schilderde hij alleen de schoolmeisjes en liet bewust de jongens die volgden weg. Op die manier wilde hij aangeven dat de toegang voor meisjes tot het onderwijs verbeterd was, wat gezien werd als een politieke verworvenheid van het pedagogische liberalisme van de Verlichting.

Meer info: https://nl.wikipedia.org/wiki/De_optocht_van_de_scholen_in_1878

Vormgeving: Eye & Image, Leusden.
Drukwerk: Woudenbergse Drukkerij

60e jaargang, september 2019 | Nummer 2
LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de
Prof. mr. B.M. TeldersStichting
www.TeldersStichting.nl

Inhoud

Van de Redactie

Onzekerheid en het klimaat *door Roelof Salomons* 2

Onzekerheid

Flexgeneratie. Over 'het uitgestelde leven' van de millennial *door Maartje Schulz* 4

Klimaat

Hoe maken we de energietransitie haalbaar en betaalbaar? Een ecomodernistische kijk op het klimaatbeleid *door Marco Visscher* 11

Nederland arm, de wereld warm *door René Leegte* 21

Rechtsstaat

Rechters mogen onze democratie niet versmallen *door Patrick van Schie* 28

Rechtsstaat onder vuur. Georganiseerde misdaad en drugscriminaliteit in Nederland *door Wilbert Jan Derksen* 31

Politiek

Populisme, een valkuil voor de ontevreden kiezer *door Rob Tjalkens* 43

Overheid

Algemeen kiesrecht (maar dan echt) *door Marcel Wissenburg* 52

Laatste opmerkingen *door Patrick van Schie en Marcel Wissenburg* 59

Boekrecensies

Vrijheid in gemeenschap *door Hans Mojet* 63

Hoe uniek is Bloemendaal? *door Joop van den Berg* 69

Een scherp zelfportret van een vooraanstaand academicus, adviseur en politicus *door Ruben Brekelmans* 75

Colofon 83

Van de Redactie

Onzekerheid en het klimaat

door Roelof Salomons

Soms moet je als econoom op je tong bijten. Soms moet je het gewoon nog een keer uitleggen. Het laatste is het geval bij onderwerpen als onzekerheid en risico. In de collegezaal wordt het verschil goed uitgelegd. In het dagelijks taalgebruik worden beide termen vaak door elkaar heen gebruikt, terwijl ze wezenlijk van elkaar verschillen. Zeker als we het over de maatschappelijk relevante discussies hebben is het belangrijk. Bij onzekerheid mag je namelijk wel een rol van de overheid verwachten. Bij risico juist niet.

Het verschil tussen risico en onzekerheid is het best uit te leggen met een beetje kansrekening. Bij risico weten we de kansverdeling. Bij onzekerheid is de kansverdeling onbekend. Zie risico als het gooien met een dobbelsteen.

Je kent de kansverdeling. Bij onzekerheid is dat niet het geval. Daar ken je de mogelijke uitkomsten niet en kan je die ook nergens uit afleiden. Het verschil in de praktijk? Vraag maar eens aan verzekeraars om iets onzekers te verzekeren. Kansloos. Een aardbeving? Pech gehad. Die schade is niet te verzekeren.

Onzekerheid en risico brengen ons meteen bij twee discussies waarbij liberalen elkaar in de haren vliegen. Laten we het hebben over de rol van de markt. En over dat andere heikele onderwerp: de klimaatdiscussie.

Klimaatverandering is een beladen onderwerp, maar feiten kunnen niet worden betwist. De temperatuur op aarde is nu gemiddeld 1°C hoger dan in de afgelopen

eeuw. Het gebakkelei over de opwarming van de aarde gaat vooral over verwachtingen. En zodra oorzaak en gevolg aan bod komen, valt iedereen over elkaar heen.

Als gevolg van technologische ontwikkelingen is in de afgelopen 150 jaar de levensstandaard toegenomen en de extreme armoede gedaald. Het gemiddelde wereldinkomen is in die periode met bijna een factor 10 gestegen. De keerzijde is een stijgende temperatuur op aarde, een hogere zeespiegel en extremer weer. Economische groei en klimaatverandering hangen samen.

William Nordhaus, econoom en Nobelprijswinnaar voor economie (2018), ontwikkelde als eerste een wiskundig model dat duidelijk maakt hoe economische groei, CO₂-uitstoot en klimaatverandering op elkaar inwerken. Marktfalen speelt hierbij een rol. Doordat bedrijven en consumenten de directe (vervuilings)kosten van hun gedrag niet zien, leidt een volledig vrije markt tot extra vervuiling. Hier is dus een (schone) taak weggelegd voor de overheid. Nordhaus pleitte als een van de eersten voor een wereldwijde belasting op CO₂.

Laten we aannemen dat een hogere groei nadelige effecten heeft op het klimaat. En we geven ook de experts gelijk: de opwarming van de aarde gaat sneller dan verwacht, en moet worden beperkt tot 1,5°C. In dat geval hebben economen een oplossing: een belasting op CO₂. Niet alle bedrijven en consumenten zullen er blij mee zijn.

Ik weet dat er bij meerdere lezers de nekhaaren nu overeind staan. Houd dat nog even vast. De nuance komt zo. Eerst risico en onzekerheid. Hoe de klimaateffecten zullen uitwerken weten we niet. Dat is onzeker. Je kunt je er dus ook niet tegen verzekeren. In mijn beleving is er dan een maatschappelijk belang voor de overheid om iets te doen. Maar ... nu de nuance. Het is natuurlijk onzin om enkel en alleen naar de overheid te kijken. Er is wel degelijk een rol voor de markt.

Enerzijds kunt u als consument invloed uitoefenen. U weet echt wel dat T-shirts van één euro, de kiloknallers bij de supermarkt of negatieve milieueffecten van ongebreidelde groei gevolgen zullen hebben. Ergens wordt de prijs betaald. Dat is wel transparant. Het is niet onbekend.

Anderzijds bent u direct of indirect aandeelhouder van veel bedrijven. En ik weet uit eigen ervaring dat veel pensioenbeleggers duurzaamheid als criteria meenemen in hun beslissingen. De kosten van het aantrekken van kapitaal zullen dan wenselijk en minder wenselijk gedrag weerspiegelen. Als aandeelhouder kunt u het onderwerp nog hoger op de agenda zetten. Ik zou het zeker doen. Vermogen opbouwen voor later is leuk, maar het is ook fijn om er in een leefbaar klimaat van te kunnen genieten. Onze kerder wordt de wereld er echter niet van.

prof.dr. R.M. Salomons is hoogleraar Beleggingstheorie en Vermogensbeheer aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoofdstrateg bij Van Lanschot Kempen.

Onzekerheid

Flexgeneratie. Over ‘het uitgestelde leven’ van de millennial

door Maartje Schulz

Geen wezen zo gestereotypeerd als de jonge millennial.¹ Het beeld: een verwende, so-ja-latte-drinkende parttime wereldreiziger die alleen maar wil werken als het ‘leuk’ is. Nu zullen er best een aantal van dat soort types te vinden zijn. Maar als je naar de feiten kijkt, zie je dat de twintiger van nu met best wat onzekerheid te kampen heeft. Studeren kan haast niet zonder schulden te maken, het kopen van een eerste huis is lastig, de eerste werkjaren zijn op tijdelijke contracten, het settelen en krijgen van kinderen wordt uitgesteld. Verontrustende ontwikkelingen?

“Een giftige cocktail”, zo noemt de voorzitter van de Sociaal-Economische Raad (SER)

Mariëtte Hamer de optelsom van onzekerheden waar jongeren mee te maken hebben (Vollebregt 2019). De SER bracht over dit thema in augustus een rapport uit, getiteld *Hoge Verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*. Hun conclusie: jongeren bereiken hun levensmijlpalen beduidend later dan eerdere generaties. “Een uitgesteld leven”, noemt Hamer het ook wel (Nieuwsuur 2019). Met andere woorden: momenten die vroeger als zekerheden werden gezien – een huis kopen, een vaste baan bemachtigen, trouwen en kinderen krijgen – gebeuren nu allemaal later, of in sommige gevallen überhaupt niet.

Je ziet het al in de studententijd, waar de eerste echte stap naar zelfstandigheid – niet meer bij de ouders wonen – later wordt gemaakt. Minder studenten dan voorheen kiezen ervoor op kamers te wonen. Dat heeft te maken met de invoering van het leenstelsel in 2015, waardoor studenten meer moeten lenen om hun studie te kunnen bekostigen. Door niet op kamers te wonen, besparen ze op hun woonkosten. Bij universitaire studenten is het percentage studenten dat binnen vier maanden op kamers woont gedaald van 44 procent vóór de invoering van het leenstelsel naar zo'n 18 procent vorig jaar. Studenten verlaten nu gemiddeld ruim een jaar later het ouderlijk huis dan in 2012 (CBS 2019).

Steeds later een eigen huis

Ook voor de latere woonsituatie heeft de invoering van het leenstelsel gevolgen. Doordat studenten de basisbeurs van zo'n 300 euro per maand niet meer krijgen, zijn meer studenten genoodzaakt te lenen. Los van de onrust die schulden op zichzelf kunnen meebrengen, heeft een studieschuld ook directe gevolgen voor de hoogte van de hypotheek die je als starter kan krijgen. Zo valt bij een gemiddelde studieschuld van 20.000 euro de hypotheek zo'n 25.000 euro lager uit (Rabobank 2019).

Het kopen van een huis is voor veel twintigers sowieso lastig, zeker als ze in de grote steden willen wonen, waar de meeste banen zijn. Want los van de studieschuld, kijken starters op de huizenmarkt aan tegen hoge huizenprijzen, veel concurrentie van zowel doorstromers als particuliere beleggers, en

aangescherpte leennormen. Het kopen van een eerste huis wordt dan ook steeds meer een zaak voor eind-twintigers en dertigers, zo stelt het Kadaster (De Volkskrant 2018). Van de twintigers die al het ouderlijk huis hebben verlaten, heeft een kleiner aandeel een eigen koophuis in vergelijking met 10 jaar terug (CBS 2019). Veel jongvolwassenen komen nu terecht in de dure vrije huursector. Het is helemaal niet ongewoon dat iemand van 27 nog met één of meerdere huisgenoten een huurappartement deelt in de grote stad.

Tijdelijke contracten

Wat het kopen van een huis ook belemmert, is dat jongeren steeds vaker en langer een tijdelijk contract hebben. Huidige twintigers hebben te maken met een arbeidsmarkt waar flexibele arbeidsrelaties normaal zijn geworden. Zeker de eerste paar jaar van hun werkende leven krijgen millennials vaak meerdere tijdelijke contracten. Een decennium geleden had de helft van de 24-jarigen een vast dienstverband; nu ligt dat percentage op 27 jaar (CBS 2019).

Ondanks deze veranderende trend hebben hypotheekverstrekkers nog steeds sterk de voorkeur voor een vast contract. Alhoewel er langzamerhand wat verandering in de markt komt. Hypotheekverstrekkers beginnen in te zien dat de arbeidsmarkt flexibeler wordt en iemands toekomstperspectief op de arbeidsmarkt mogelijk belangrijker is dan iemands type contract (Schulz 2018, 54). Want vaste contracten blijken in de praktijk ook niet altijd zo vast, zeker als het slecht gaat met een bedrijf en er bijvoorbeeld een

reorganisatie nodig is (Brood e.a. 2019, 90). Maar toch: zonder meerdere jaren werkervaring en een verklaring van de werkgever dat hij of zij de intentie heeft je een vast contract aan te bieden, is het nog altijd lastig een hypotheek te krijgen met een tijdelijk contract.

Zo heel vreemd is dit nu ook weer niet, want tijdelijke contracten bieden natuurlijk ook geen duidelijk financieel vooruitzicht, zeker omdat de tijdelijke contracten in de praktijk behoorlijk kort zijn: elke keer een half jaar of jaartje erbij, totdat het volgens de wet niet meer is toegestaan om nog een tijdelijk contract te geven. Het is voor jongeren dan altijd maar de vraag of ze op korte termijn een nieuwe baan moeten zoeken. Wetgeving verhindert ook dat een werkgever bijvoorbeeld eerst een jaarcontract kan aanbieden en vervolgens een contract van vijf jaar. Dat zou al meer stabiliteit en zekerheid geven voor de jonge werknemer dan een paar losse jaren aaneengeregen, om vervolgens te hopen op een vast contract. Lukt dat vaste contract niet, dan kun je namelijk weer op een jaarcontract starten bij een andere werkgever. Nu is dat vaste contract, in de zin van 'voor altijd' bij één werkgever, helemaal niet heilig voor jongeren (Deloitte 2019). Maar het is wel prettig dat als je op een gegeven moment wilt settelen, je in ieder geval weet dat je ergens meerdere jaren kan werken.

Die normalisering van korte tijdelijke contracten heeft ook daadwerkelijk tot gevolg dat mensen zich later gaan settelen. Jongeren blijken minder snel te trouwen of kinderen te krijgen als zij niet zeker weten of zij voor

een langere tijd een stabiel inkomen hebben. Inmiddels ligt de gemiddelde leeftijd waarop een vrouw haar eerste kind krijgt op 30 jaar. Vooral jonge hoogopgeleide vrouwen lijken tegenwoordig eerst hun carrière te willen veiligstellen, voordat zij aan kinderen beginnen (CBS 2017). Ook andere trends, zoals het feit dat het lastig is om een geschikte eengezinswoning te vinden in de stad, kunnen leiden tot het uitstellen van de kinderwens.

Steeds meer singles

Maar veel millennials hebben überhaupt al moeite met stap één: het vinden van een partner. Het aantal twintigers met een vaste relatie is de afgelopen decennia gedaald (CBS 2015). Vooral in de grote steden klonteren jonge vrijgezellen samen. Er is de afgelopen jaren ook veel veranderd als het gaat om het vinden van een partner. Vroeger koos men misschien nog de leukste jongen of meid uit de buurt, en daar was je dan tevreden mee. Nu is er veel meer keuze. Dat komt onder meer door de opkomst van dating apps zoals Tinder. Met een simpele 'swipe' (veeg) op je telefoonscherm naar links of rechts, ga je in een paar minuten honderden profielen langs van potentiële liefdes. Dat kan leiden tot het gevoel dat er altijd iets beters voorhanden is. Dan is het ook niet vreemd dat het maken van een keuze wordt uitgesteld (Pronk en Denissen 2019). En als men er dan al in slaagt een serieuze liefde te vinden, gaat men tegenwoordig ook weer vaker uit elkaar.

Een stabiele baan, een relatie, een koophuis. Het is allemaal niet meer zo vanzelfsprekend vandaag de dag. Ook de latere toe-

komst is voor de jongere onzeker. Is er een goed pensioen voor de nieuwe generatie werkenden? Het is nog maar de vraag. Door de vergrijzing moeten steeds minder werkenden het pensioengeld opbrengen voor een almaar groter wordende groep ouderen.

En waar mensen vroeger voor dit soort onzekerheden in hun leven steun vonden bij bijvoorbeeld een kerk of een vakbond, sluiten de meeste jongeren zich nu niet meer aan bij dit soort instituties. Traditionele maatschappelijke verbanden vallen steeds meer weg. Kerken sluiten, vakbonden proberen krampachtig zichzelf in stand te houden, politieke partijen en omroepen hebben moeite leden aan zich te binden. Het lijkt een onomkeerbaar proces, waarbij de norm lijkt dat je vooral zelf, als individu, moet zien uit te vogelen hoe je met je problemen, onzekerheden en angsten omgaat.

Millennials hebben meer keuzevrijheid

Gezien deze onzekerheden, is het onterecht millennials steevast neer te zetten als verwend. Maar het is ook niet nodig al te dramatisch te doen over de situatie van jongeren. Vanuit liberaal perspectief bezien kent deze generatie namelijk ook veel verworvenheden die eerdere generaties nog niet of in mindere mate hadden. Zo zijn er nu meer mogelijkheden om je via onderwijs te ontplooien dan voorheen. Dat maakt dat jongeren meer handvatten hebben om hun eigen leven vorm te geven. Culturele normen worden steeds vrijer: vrouwen hoeven niet zoals vroeger alleen maar voor de kinderen en voor het huishouden te zorgen; het is volstrekt normaal geworden dat jonge vrouwen doorstuderen en carrière maken.

Het is wat dat betreft ook niet zo vreemd dat meer stellen uit elkaar gaan. Nu veel vrouwen

zelfstandig een redelijk inkomen verdienen, hoeven ze niet meer bij hun partner te blijven omdat dat financieel noodzakelijk is. Er wordt nu vaker daadwerkelijk kritisch gekeken of de relatie nog goed past. Zo niet, dan gaan mensen uit elkaar en op zoek naar een nieuwe partner. Dat mensen vaker uit elkaar gaan is dus niet per se een slechte ontwikkeling. Een keuze die niet uit (financiële) noodzaak voortkomt, is een vrijere keuze. Maar het kan onder jongeren, met alle dating apps, ook weer naar de andere kant doorslaan. Altijd maar het gevoel hebben dat je een 'beter' iemand kan tegenkomen, kan leiden tot veel onrust en een onrealistisch beeld van langdurige relaties. Het is voor de nieuwe generatie soms nog zoeken naar een goed evenwicht.

Flexibiliteit is niet slecht

Flexibiliteit is bovendien niet altijd een noodzakelijk kwaad. Veel millennials vinden het bijvoorbeeld zelf ook goed om om de paar jaar van baan te wisselen, omdat ze menen dat dit de manier is om zich te blijven ontwikkelen. Volgens een wereldwijde enquête van Deloitte (2019) zou ongeveer de helft van de millennials binnen twee jaar van werkgever willen wisselen. Het is op zichzelf ook niet slecht dat millennials vaker van baan wisselen dan hun ouders deden. 20 jaar voor hetzelfde bedrijf werken heeft iets moois in het kader van trouw en loyaliteit, maar je kunt je afvragen hoeveel mensen van die oudere generatie niet ergens zijn blijven zitten uit een gevoel van zekerheid of gemakzucht. Af en toe een nieuwe uitdaging en andere werkomgeving kan goed zijn voor iemands leervermogen. Het gemak van de

zekerheid van een vast contract kan ertoe leiden dat je niet najaagt wat je eigenlijk liever zou willen doen. Nu mag iemand er natuurlijk voor kiezen om niet het 'beste' voor hem- of haarzelf na te jagen, maar het punt is: een vast contract is niet per se zaligmakend.

De jongere generatie lijkt over het algemeen meer te kijken of een baan daadwerkelijk aansluit bij hun waarden (Deloitte 2019). Als dat tegenvalt, stappen ze over. Dat zou je een tikje egoïstisch kunnen noemen. Maar hoe erg is het als iemand in alle vrijheid kritisch kijkt naar zijn of haar werk, iets waar diegene waarschijnlijk het grootste aantal uren van zijn of haar leven aan besteedt? En dat egoïsme geldt in zekere zin ook voor sommige werkgevers die het wel makkelijk vinden om jonge werknemers twee of drie korte tijdelijke contracten te geven om vervolgens op een nieuwe werknemer over te gaan, om zo de risico's te vermijden die komen kijken bij een vast contract. Hoe dan ook, millennials lijken, uit vrije wil dan wel noodgedwongen, een flexibelere *mindset* te hebben qua banen, die meer afgestemd lijkt te zijn op de dynamiek van de arbeidsmarkt van de toekomst (Brood e.a. 2019). Dat kan een voordeel voor hen zijn ten opzichte van oudere generaties.

Ook de afgenomen belangstelling van jongeren voor traditionele maatschappelijke verbanden – politieke partijen, kerken, omroepverenigingen, vakbonden – hoeft niet zo erg te zijn als het moge klinken. Sommige politici, zoals Gert-Jan Segers (ChristenUnie) en Thierry Baudet (Forum voor Democratie), maken zich ernstig zorgen over doorgescho-

ten individualiteit, en spreken over ‘een verweerde samenleving’.² Daar zit wat in. Maar voor een liberaal is het van belang dat individuen de vrijheid moeten behouden om te kiezen of ze zich ergens wel of niet bij willen aansluiten. Je kunt niet afdwingen dat jongeren lid blijven van een kerk of vakbond. Als die behoefte tot gezamenlijkheid er is en nu daadwerkelijk wordt gemist, zullen er vanzelf, conform het principe van marktwerking, initiatieven ontstaan om dat te bevorderen. Zo kunnen oude maatschappelijke verbanden plaatsmaken voor nieuwe vormen.

Slotopmerkingen

Dus: hoe erg is het nu gesteld met de onzekerheid voor jonge millennials? Ten eerste: ja, twintigers leiden een leven met minder traditionele vastigheden. En dat is niet altijd vrijwillig. Jongeren kunnen last hebben van het leenstelsel, van arbeidsmarktspelregels die tot veel tijdelijke contracten leiden, en van de situatie op de huizenmarkt. Beter beleid op dit soort thema’s is nodig.

Maar een flexibel leven is ook een gevolg van eigen keuzes. Niet iedereen wil op zijn of haar 25ste al een baan voor het leven met bijbehorend huisje, boompje, beestje. Een flexibel leven is niet per definitie ‘een uitgesteld leven’. En als je wel meer vastigheid wilt in je leven, heb je daar natuurlijk ook zelf invloed op. Door voor een studie te kiezen met een grote kans op een goedbetaalde, vaste baan (een ICT-opleiding bijvoorbeeld). Door niet in de Randstad te wonen. Door je aan te sluiten bij een kerk, politieke partij, of ander

maatschappelijk verband. En door niet eeuwig te twijfelen over de liefde van je leven.

Maartje Schulz is sinds oktober 2019 wetenschappelijk medewerker bij de Telders-Stichting. Zij studeerde Politicologie en was eerder redacteur bij Elsevier Weekblad.

Literatuurlijst

- Brood, R., e.a., *Flexibiliteit en zekerheid. Naar een gelijk speelveld op de arbeidsmarkt*, geschrift 128 van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2019.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Het dynamische leven van twintigers*, Den Haag/Heerlen, 2015.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Flexibele arbeid en de gevolgen voor relatie- en gezinsvorming*, Den Haag/Heerlen/Bonaire, 2017.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, ‘Mijlpalen twintigers schuiven op’, 12 mei 2019, URL: www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/20/mijlpalen-twintigers-schuiven-op, geraadpleegd op 15 november 2019.
- Deloitte, *The Deloitte Global Millennial Survey*, 2019, URL: www2.deloitte.com/global/en/pages/about-deloitte/articles/millennialsurvey.html, geraadpleegd op 15 november 2019.
- Denissen, J., Pronk, T., ‘A Rejection-Mindset: Choice Overload in Online Dating’, *Social Psychological and Personality Science*, 2019.
- Nieuwsuur, ‘SER: Millennials minder kans op vaste baan en koopwoning’, 29 augustus 2019,

URL: nos.nl/nieuwsuur/artikel/2299492-ser-millennials-minder-kans-op-vaste-baan-en-koopwoning.html, geraadpleegd op 15 november 2019.

• Rabobank, 'Hypotheek met studieschuld,' URL: www.rabobank.nl/particulieren/hypotheek/huis-kopen/hypotheek-met-studieschuld/, geraadpleegd op 15 november 2019.

• Schulz, M., 'Kan ik ooit nog een huis kopen?', *Elsevier Weekblad*, 27 april 2019.

• Sociaal-Economische Raad (SER), *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, Den Haag, 2019.

• De Volkskrant, 'Eerste huis kopen wordt steeds meer een zaak voor dertigers,' 18 oktober 2018, URL: www.volkskrant.nl/economie/eerste-huis-kopen-wordt-steeds-meer-een-zaak-voor-dertigers~b0e8bbc4/, geraadpleegd op 15 november 2019.

• Vollebregt, B., 'Studieschuld, woningnood, prestatiedruk: Jongeren van nu hebben te maken met een giftige cocktail,' *Trouw*, 30 augustus 2019, URL: www.trouw.nl/binnenland/studieschuld-woningnood-prestatiedruk-jongeren-van-nu-hebben-te-maken-met-een-giftige-cocktail~bc7a48ec/, geraadpleegd op 15 november 2019.

1. Met millennials wordt vaak de generatie aangeduid geboren tussen 1980 en 2000. Dit artikel richt zich vooral op de twintiger en wat minder op degenen die de 40 naderen.

2. De term raakte in zwang door het boek *De verweesde samenleving* van Pim Fortuyn.

Hoe maken we de energietransitie haalbaar en betaalbaar? Een ecomodernistische kijk op het klimaatbeleid

door Marco Visscher

Sinds in 2018 de plannen voor het Nederlandse klimaatbeleid concreter werden, is de energietransitie een steeds prominenter thema geworden. Grote groepen mensen verzamelen zich op straat om de overheid op te roepen om snel met antwoorden te komen op de klimaatverandering. Anderen moeten er niets van hebben. Zij vinden de aandacht voor het klimaat overdreven of zijn het niet eens met de plannen van activisten en politici.

Beide reacties zijn begrijpelijk. De mondiale CO₂-uitstoot blijft stijgen, de klimaatverandering lijkt te versnellen en bij uitblijvend

beleid zullen de gevolgen moeilijker beheersbaar zijn. Het pleit voor de activisten dat zij hierop wijzen. Maar vaak zijn hun eisen onhaalbaar of schieten hun voorstellen tekort. Wie hen aanhoort, zou kunnen denken dat klimaatverandering ons overkomt vanwege een paar slechteriken op machtige posities, in de politiek en het bedrijven, die de boel verpesten voor de rest. Dat is echter een kinderlijk eenvoudige voorstelling van zaken. Klimaatverandering kunnen we waarschijnlijk het beste zien als het onbedoelde gevolg van onze inspanningen om een modern leven te leiden in welvaart

en welzijn. We doen er allemaal aan mee.

Er is behoefte aan een andere aanpak: eentje die effectiever en realistischer is, en in staat is om meer publieke steun te vergaren. In dit artikel bepleit ik dat het ecomodernisme een antwoord biedt op de klimaatverandering. De pragmatische benadering van de ecomodernisten stelt hen in staat om noodzakelijke bruggen te slaan tussen de diverse politieke stromingen die in het klimaatdebat steeds verder van elkaar verwijderd lijken te raken.

Wat ecomodernisme is

Ecomodernisme is een opkomende stroming van natuurbeschermers en humanisten die streven naar welvaart en welzijn voor iedereen op een schone planeet. Ecomodernisten onderschrijven een centrale wens uit de milieubeweging: menselijke activiteiten moeten het milieu minder belasten. Om daarvoor te zorgen, stellen de ecomodernisten, is niet minder, maar méér technologie en vooruitgang nodig.¹

Immers, als we in staat zijn om onze activiteiten – hoe we voedsel verbouwen, hoe we energie opwekken, hoe we wonen – te concentreren, ontstaat er meer ruimte voor die natuur. Deze zogeheten ‘ontkoppeling’ is al ingezet in een groeiend aantal parameters in de meest geavanceerde landen (Blomqvist 2015). Hier verbetert het milieu, ondanks economische groei – of beter gezegd: *dankzij* economische groei, en dankzij politieke beslissingen om het milieu te beschermen. Lucht en water worden hier schoner, omdat vervuilende stoffen als zwavel, fijnstof en

fosfaat al vele jaren worden teruggedrongen.

Een voorbeeld van ontkoppeling is de landbouwproductie. Dankzij technologische ontwikkelingen zijn we in staat om aanmerkelijk meer voedsel te produceren op minder land. Dit is een mondiaal verschijnsel: de totale oppervlakte voor landbouw is aan het afnemen, ondanks een stijgende vraag naar voedsel voor een groeiende wereldbevolking (Ausubel 2013). De betekenis van die ommekeer moet niet worden onderschat: de grootste bedreiging van ecosystemen en biodiversiteit komt van natuur die in gebruik wordt genomen om te voorzien in menselijke behoeften.

In welvarende landen is de trend van ontkoppeling het sterkst. De Amerikaanse oogsten zijn sinds 1995 in een redelijk gestage lijn met een kwart toegenomen, terwijl het landbouwareaal is geslonken. Bovendien: waar een dergelijke toename van de oogst voorheen betekende dat er ook meer kunstmest en water werd gebruikt, zien we hier nu juist een afname. In 1999 piekte het kunstmestverbruik, waarna het in 15 jaar met 25 procent is afgenomen (McAfee 2019).

Dit raakt een andere, verwante ontwikkeling: ‘dematerialisatie’. Het blijkt dat we *meer* kunnen consumeren, terwijl we *minder* van de aarde gebruiken. Cijfers van de US Geological Survey geven aan dat het totale verbruik van populaire metalen als aluminium, nikkel, koper, staal en goud is afgenomen. Ten opzichte van een piek rond het jaar 2000 verminderde het totale Amerikaanse verbruik van staal zo’n 15 procent, alumi-

nium 32 procent en koper zelfs 40 procent – en dat in een periode waarin de economie groeide van 10 biljoen naar 18 biljoen dollar (McAfee 2019). Dematerialisatie kan onder meer optreden dankzij technologische innovaties die leiden tot besparing en digitalisering, en dankzij de prikkel in het kapitalisme om productiekosten te drukken.

Ecomodernisten komen uit alle politieke stromingen, zoals mij al bleek uit de voorkeuren van de zes co-auteurs met wie ik het boek *Ecomodernisme* schreef. Met hun pragmatische benadering overstijgen ecomodernisten traditionele scheidslijnen. Ecomodernisten passen in een liberale traditie, omdat ze vertrouwen hebben in de kracht van innovatie – en innovatie gedijt het beste als mensen vrij zijn om ideeën uit te wisselen en er in zekere mate sprake is van een vrije markt. Daarom stelt Dirk Verhofstadt, de intellectuele leider van het liberalisme in Vlaanderen: “Liberalen zijn ecomodernisten”. Immers, ecomodernisten “zijn ervan overtuigd dat we met meer wetenschappelijk onderzoek en innovatie nieuwe technologieën kunnen ontwikkelen” om problemen rondom milieu, biodiversiteit en het welzijn van mensen en dieren aan te pakken (Verhofstadt 2019).

Net zo goed passen ecomodernisten in een sociaal-democratische traditie, omdat ze een cruciale rol zien voor de overheid en een sterk beroep doen op internationale solidariteit met mensen die in de golf van vooruitgang zijn achtergebleven. Jonathan Symons, een Australische expert op het gebied van internationale relaties en milieu-

beleid, vat het ecomodernisme nadrukkelijk op als “een sociaal-democratisch antwoord op de mondiale ecologische uitdagingen”. Net als de sociaal-democraten, redeneert Symons, stellen ecomodernisten dat in een kapitalistische economie enige vorm van overheidsregulering en -interventies nodig zijn om ontwikkeling, gelijkheid en algemene belangen te dienen (Symons 2019).

Ecomodernisme valt te zien als een manier om de polarisatie in de samenleving te overstijgen. Een nadruk op technologische oplossingen heeft als belangrijk voordeel dat er geen offers hoeven te worden gebracht in de leefstijl. Publieke steun voor milieumaatregelen zal snel afbrokkelen als mensen moeten inleveren op hun levensstandaard en als ze op kosten worden gejaagd.

Hoewel ecomodernisten beseffen dat het klimaatbeleid vooral vorm krijgt op het niveau van de natiestaat, behouden zij een mondiaal perspectief. De invloed van Nederland mag dan klein zijn op de klimaatverandering, maar dat betekent niet dat wij hier dan maar niets hoeven te doen. Wel is het nuttig om besef te hebben van een grotere context.

Zo zal de wereldbevolking deze eeuw toenemen van 7,5 miljard naar 11 miljard, die zich steeds meer zal concentreren in steden. De omvang van de wereldeconomie laat zich moeilijker voorspellen, maar als gerenommeerde instituten een conservatieve schatting nemen van een jaarlijkse groei van 3 procent, betekent dit al bijna een verdrievoudiging in 2050. Ook het verbruik van

energie in de wereld zal drastisch toenemen, met mogelijk 40 procent in 2050 ten opzichte van nu. De groei zit in al deze gevallen met name in arme en opkomende landen.

Het wordt een gigantische klus om effectieve antwoorden te vinden op de uitdagingen van klimaatverandering, zo realiseren eco-modernisten zich. En als zulke antwoorden er zijn, dan nog is het niet vanzelfsprekend dat ze snel worden geaccepteerd. Zonder enige vorm van mondiale dictatuur kunnen we andere landen niet vertellen hoe ze zich moeten ontwikkelen. Het zou ook oneerlijk zijn en het zal echo's van kolonialisme oproepen. Andere landen zullen hun eigen keuzes maken, wat wij er ook van vinden.

De beperkingen van het huidige klimaatbeleid²

Klimaatbeleid is veelomvattend. In de basis steunt het op twee pijlers: energiebesparing en energie uit duurzame bronnen, waarvan

zon en wind de voornaamste zijn. Hoe gaat het met deze pijlers van het klimaatbeleid?

Het is in welvarende landen zeker mogelijk om te minderen. Vooral in de Verenigde Staten en Australië is relatief veel sprake van verkwisting en kunnen ze nog veel leren van de veel zuinigere Europeanen. Er mag ook waardering zijn voor mensen die er vrijwillig voor kiezen om bijvoorbeeld minder te consumeren, minder te vliegen en minder vlees te eten. Maar op wereldschaal zal een verandering van leefstijl weinig tot geen invloed hebben. Zoals we zagen, zal de wereld naar verwachting aanzienlijk meer energie gaan verbruiken. Voor het overgrote deel van de wereldbevolking zal een oproep tot besparing onbegrepen blijven; zij hebben juist dringend behoefte aan de energie die hen een hoger niveau van welvaart en welzijn kan brengen.

Een andere manier om te besparen, zou zitten in een hogere energie-efficiëntie. Door

je woning beter te isoleren en zuiniger te rijden, zou je energie besparen. Dat is echter deels een misvatting. Energie-efficiëntie leidt namelijk tot hoger energiegebruik. Dit contra-intuïtieve fenomeen, aangewakkerd door een kostendaling, is al in 1865 vastgesteld door econoom William Stanley Jevons, en staat sindsdien bekend als 'de paradox van Jevons'. Het gold toen en het geldt nog steeds.

Toen ik werkte aan mijn boek *De energietransitie: Naar een fossielvrije toekomst, maar hoe?* leerde ik dat duurzame energie uit zon en wind samen slechts zo'n 1,5 procent van alle energie in de wereld inneemt. Nieuwsberichten reppen geregeld terecht over een stevige groei, maar laten vaak na om te vermelden dat andere energiebronnen eveneens groeien. Sterker nog, in absolute zin (geproduceerde energie) nemen fossiele bronnen elk jaar minstens zo sterk toe als duurzame bronnen.

Een fundamenteel probleem bij de verdere uitrol van energie uit zon en wind is dat het enorm veel ruimte in beslag zal nemen. De vermogensdichtheid van deze bronnen is namelijk laag. Vaclav Smil, een gerenommeerde energie-expert, drukte die dichtheid uit in watt per vierkante meter (W/m^2). Voor windenergie schommelt het rond $1 W/m^2$, voor zonne-energie blijft het onder $10 W/m^2$, al zal dat cijfer gunstiger uitvallen wanneer de installaties voor wind- en zonne-energie zich bevinden op geschikte plekken. Maar ze tippen niet aan de vermogensdichtheid van conventionele elektriciteitscentrales, die met gemak ver boven $1000 W/m^2$ komen (Smil 2010).

Een ander probleem is dat de energie uit zon en wind nog altijd niet kan worden opgeslagen, zeker niet op de schaal die nodig is of tegen betaalbare kosten. Er wordt al decennia lang gewerkt om dit probleem op te lossen met batterijen, waterstof of een wereldomspannend elektriciteitsnet, maar doorbraken zijn vooralsnog uitgebleven en bevinden zich nog altijd niet aan de horizon. Zonnepanelen en windmolens leveren dus wel nuttige CO₂-vrije stroom, maar volgens een grillig patroon dat afhankelijk is van het weer. Daar kun je geen moderne samenleving op bouwen.

Het is waar dat stroom uit zon en wind goedkoop is. De kale stroomprijs geeft echter een sterk vertekend beeld: die geldt alleen als de zon schijnt of als de wind waait. Om de momenten te kunnen opvullen dat de weergoden niet meewerken aan de energietransitie zijn nog altijd fossiele centrales nodig, die óók stroom produceren, eventueel op een laag pitje. Het zou wellicht eerlijker zijn om die extra kosten mee te rekenen in de prijs van groene stroom uit zon en wind.

Bovendien: zonnepanelen en windmolens leveren dan wel goedkope stroom, maar ze maken de energievoorziening duurder. Dat komt doordat de stroomproductie zo wisselvallig en onvoorspelbaar is, dat het aanbod de vraag kan overstijgen en overtollige stroom moet worden gedumpt in het buitenland, soms tegen betaling. Op andere momenten leveren ze minder dan de vraag, waardoor stroom moet worden geïmporteerd of fossiele centrales een tandje bij moeten zetten. Het zal dan ook niet voor niets zijn dat Denemarken

en Duitsland vooroplopen met de productie van stroom uit zon en wind, én de hoogste energierekeningen van Europa hebben.

Als de energie uit zon en wind nu enorm veel effect had op de klimaatverandering, zouden we misschien zowel de technische beperkingen van de installaties als de hoge kosten voor lief kunnen nemen. Maar de impact blijkt hoogst bescheiden. Ook hier kan, op iets kleinere schaal, Duitsland dienen als voorbeeld – of beter gezegd: als waarschuwing. Geen ander land heeft zoveel windmolens en zonnepanelen geïnstalleerd, en toch neemt de CO₂-uitstoot per hoofd van de bevolking niet af, al daalt die overigens wel in de stroomproductie, zij het onvoldoende om enige impact te maken. De Duitsers zorgen voor 20 procent van de CO₂-uitstoot in de Europese Unie. Daarmee is Duitsland Europa's grootste klimaatvervuiler.

Ondanks de technische beperkingen en financiële schaduwzijde erkennen ecomodernisten dat energie uit zon en wind in de komende jaren nog altijd zal toenemen.

Een rol voor kernenergie?

Er zijn veel redenen waarom ecomodernisten een voorliefde voor kernenergie hebben. Kerncentrales leveren CO₂-vrije energie waarbij geen luchtvervuiling komt kijken. Radioactief afval is het enige industrieel geproduceerde afval dat niet weglekt in bodem, water of lucht. Waarom? Omdat het veilig wordt opgeborgen, klaar om het ofwel in diepe geologische lagen te stoppen waar het zelfs bij een stapeling van

de grootste rampscenario's amper schade aanricht, óf klaar om te hergebruiken als brandstof in snelle kweekreactoren.

Uranium is bovendien een uiterst krachtige energiebron. Daardoor heb je maar weinig grondstoffen en materialen nodig om veel energie te produceren. Om te voorzien in al uw energiebehoefte tijdens uw hele leven heeft u 3200 ton steenkool nodig, het gewicht van 800 olifanten. Om evenveel energie uit uranium te krijgen, heeft u voldoende aan een brokje uranium van 800 gram, ter grootte van een golfballetje (Brook 2011).

Verder bezet een kerncentrale maar een klein oppervlakte, zodat er veel ruimte overblijft voor natuur. Om evenveel stroom te produceren als één grote, moderne kerncentrale heb je al gauw 700 grote, moderne windmolens nodig – en die windmolens produceren niet 24/7. Omdat windmolens na een jaar of 20 alweer moeten worden ontmanteld terwijl kerncentrales al gauw 60 of 80 jaar meegaan, kun je ook aanvoeren dat je voor één kerncentrale wel 2000 tot 3000 windmolens nodig hebt.

Het duurt even om een kerncentrale te bouwen, maar zodra die in bedrijf is, kan verderop een fossiele centrale worden gesloten. Dat laatste is niet het geval als er 700 windmolens zijn gebouwd, of zelfs niet als er duizenden staan. Een samenleving heeft nu eenmaal behoefte aan een constante energiebron. Kerncentrales kunnen in die behoefte voorzien. Kernenergie heeft zich dan ook bewezen als de snelste manier om de CO₂-uitstoot in de

economie omlaag te brengen (Partanen 2019).

Tot slot is kernenergie een veilige energiebron, de veiligste die er is. Over de hele levenscyclus – van de mijnbouw tot aan de afvalverwerking – produceren kerncentrales de minste doden per opgewekte eenheid energie (Markandya 2007). Dat is inclusief de drie ongevallen uit de 65-jarige geschiedenis van de technologie: die bij Three Mile Island, Tsjernobyl en Fukushima. Straling, zo blijkt, is namelijk helemaal niet een gruwelijke *killer*.

Omdat klimaatbeleid voor een aanzienlijk deel energiebeleid is, stellen ecomodernisten dat kernenergie een belangrijke rol kan en moet spelen in het klimaatbeleid. Die claim wordt impliciet ondersteund door toekomstscenario's van het IPCC, het klimaatpanel van de Verenigde Naties (IPCC 2018). Dat is vooral omdat alleen kerncentrales in staat zijn om te concurreren met fossiele centrales. Immers, zolang zonnepanelen

en windmolens onvoorspelbare stroom leveren, kunnen zij nooit die rol overnemen. Bovendien produceren kerncentrales ook warmte, die nu nog vaak verloren gaat, maar die – net als warmte uit andere takken van industrie – veel beter benut kan worden om te voorzien in de vraag naar verwarming in de regio. Kerncentrales produceren zoveel stroom, dat je voldoende elektrische capaciteit overhoudt om waterstof te maken.

Activisten voor kernenergie rekenen graag uit dat je met tien kerncentrales de hele elektriciteitsvoorziening in Nederland CO₂-vrij kunt maken, zoals Michael Shellenberger eens zei in een interview in *De Telegraaf*. Op wereldschaal gaat het om 115 kerncentrales per jaar, zoals de prominente klimaatwetenschappers James Hansen en Ken Caldeira eens schreven in *The Guardian*. Hoewel dat rekenkundig juist zal zijn, beseffen ecomodernisten dat het in de huidige politieke constellatie ook volstrekt onrealistisch is. Geen enkel land zal

kerncentrales gaan bouwen in het tempo dat nodig is om de CO₂-uitstoot terug te dringen – en niemand kan ze daartoe dwingen. Het is voorlopig dagdromerij om uit te gaan van een sterke toename van kernenergie.

Daarom voorzien ecomodernisten een samenspel waarin duurzame energie en kernenergie samen optrekken. Die zullen niet binnen afzienbare tijd in staat zijn om de rol van fossiele bronnen over te nemen, simpelweg omdat er in de wereld vele fossiele centrales staan die nog lang niet zijn afgeschreven. Om die reden is het belangrijk om verdere ontwikkeling en toepassing van de afvang en opslag van CO₂ (internationaal afgekort als CCS; *carbon capture and storage*), te stimuleren.

Wat de overheid verder kan doen

Ecomodernisten zien een belangrijke rol voor de overheid in de energietransitie. Sommigen gaan zo ver dat ze de liberalisering van de energiemarkt verwerpen. Als er één gebied is waarop een zekere centrale planning gerechtvaardigd is, is het wel de energiemix van een land. De vraag naar energie is immers in grote mate voorspelbaar en het vergt de juiste combinatie van diverse technologieën om hierin te voorzien. Een normale marktdynamiek van schaarste en overvloed geldt niet op de elektriciteitsmarkt waar vraag en aanbod altijd gelijk moeten zijn om *black-outs* te voorkomen. Het is een overheidstaak om de bronnen te selecteren en het vergt standvastigheid om die keuzes aan het volk uit te leggen en hieraan te blijven vasthouden. Daarbij is het belangrijk dat energie goedkoop blijft. Als we de energietransitie duur,

moeilijk en onaangenaam gaan maken, zal de publieke steun snel vervagen: een proces dat al in gang is gezet. In Frankrijk zagen we in 2018 al hoe een aangekondigde verhoging van brandstofprijzen leidde tot hevig verzet van de *gilets jaunes*, de gele hesjes. Verder voorbij de Nederlandse grenzen is energie nog vaak te duur en onbetrouwbaar. In arme en opkomende landen is een betaalbare en betrouwbare energievoorziening echter cruciaal voor alles van sociaal-economische ontwikkeling van de bevolking tot directe buitenlandse investeringen. Het zou moderne landen sieren als zij in hun ontwikkelingswerk kunnen bijdragen om in die behoefte te voorzien.

Zo kan de wereldgemeenschap bijvoorbeeld de ontwikkeling en toepassing van kernenergie versnellen door de nucleaire sector nieuw leven in te blazen, personeel op te leiden en gunstige financiële voorwaarden te creëren. Zo gebeurt dat ook voor duurzame energie. Zorgen over veiligheid zijn reëel, maar die kunnen, aldus een denktank voor ontwikkelings samenwerking, deels worden weggenomen met nieuwe ontwerpen die geschikter zijn. Duur hoeft kernenergie niet te zijn. Standaardisatie van de bouw is essentieel om de kosten van kernenergie te minimaliseren. Bovendien kunnen overheden gunstige voorwaarden scheppen en zorgen voor publieke financiering (en het dus niet overlaten aan de markt waar rentetarieven veel hoger liggen).

Hoewel duurzame energiebronnen een belangrijke rol zullen spelen in de energietransitie moeten we beseffen dat niet iedere plek geschikt is voor zonnepanelen en

windmolens. De groeiende protesten in Nederland tonen aan dat een klein, dichtbevolkt land als Nederland niet geschikt is voor grootschalige windparken. Windmolens horen evenmin in natuurgebieden op ruige kusten. *Offshore* is beter en effectiever, maar ‘ons’ deel van de Noordzee raakt al vol, omdat die ook in andere functies voorziet.

Het is prima om zonnepanelen op daken van gebouwen te leggen, maar we zouden in Nederland onze akkergronden niet moeten opofferen aan zonneparken; dan kunnen we er beter natuurgebieden van maken, met een stevige impuls voor het aanplanten van bomen. Zonne-energie kun je veel beter opwekken in Australië, een immens land met zoveel betrouwbare zonne-uren dat de zon daar een fors deel kan leveren van de stroom die nu veelal afkomstig is uit kolencentrales. Ook delen van Afrika en het zuidwesten van de Verenigde Staten zijn geschikt voor *solar farms*.

Verder kunnen overheden de innovatie op het gebied van schone energie stimuleren. Er is vermoedelijk nog veel winst te boeken op het gebied van waterstof, thorium en kernfusie, maar innovatie is op allerlei terreinen gewenst. Vooral de scheepvaart en luchtvaart zijn sectoren die nog erg vervuילend zijn en waar een doorbraak nog ver weg is. Wellicht helpt het om in deze sectoren in internationaal verband een kleine heffing op CO₂ in te voeren, die nagenoeg onmerkbaar voor consumenten dient te zijn, maar voldoende voor een substantieel budget voor *research and development* om te komen tot schonere brandstoffen en ande-

re manieren om dit internationale verkeer minder vervuילend te maken. Het zal ook helpen om strengere normen op te leggen.

Ecomodernisten menen dat we bij de aanpak van klimaatverandering open moeten staan voor alle opties, inclusief opties waar we misschien niet zo dol op zijn. Het tast de geloofwaardigheid van klimaatactivisten aan wanneer zij wél alarm slaan over de ‘klimaatcrisis’, maar niet willen weten van bewezen oplossingen die ze niet zien zitten wegens achterhaalde overtuigingen.

Als we doorgaan op dezelfde voet hebben we misschien wel net zo veel te vrezen van het klimaatbeleid als van klimaatverandering. Doormodderen met de belangrijke pijlers van de energietransitie – besparing, zon en wind – zal immers betekenen dat we zullen moeten leren leven met de gevolgen.

Marco Visscher schrijft en spreekt over energietransitie en klimaatbeleid. Hij is auteur van De energietransitie (2018) en co-auteur van Ecomodernisme (2017).

Literatuurlijst

- Ausubel, J., e.a., ‘Peak Farmland and the Prospect for Land Sparing’, *Population and Development Review*, 2013, nr. 38, pp. 221-242.
- Blomqvist, L., e.a. ‘Nature Unbound: Decoupling for Conservation’, *The Breakthrough Institute*, 2015.
- Bodelier, R., Visscher, M., *Ecomodernisme: Het nieuwe denken over groen en groei*, Amsterdam, 2017.

- Brook, B., 'Golf Balls and Elephants: Energy Density In 9 Seconds', *Brave New Climate*, 22 juni 2011.
- Intergovernmental Panel on Climate Change, *The IPCC 1.5C Special Report: Nuclear Energy's Important Role for Effective Action to Mitigate Climate Change*, 2018.
- Markandya, A., e.a., 'Electricity generation and health', *The Lancet*, 2007, nr. 370 (9591), pp. 979-990.
- McAfee, A., *Meer uit minder: Hoe onze welvaart op verrassende wijze groeide met minder grondstoffen en wat er nu gaat gebeuren*, Amsterdam, 2019.
- Partanen, R., e.a., *Kernenergie als kans: Een uitdagende bijdrage aan het klimaatdebat*, Amsterdam, 2019.
- Smil, V., 'Power Density Primer: Understanding the Spatial Dimension of the Unfolding Transition to Renewable Electricity Generation (Part 1: Definitions)', *Master Resource*, 8 mei 2010.
- Smil, V., 'It'll Be Harder Than We Thought to Get the Carbon Out', *IEEE Spectrum*, 2018, pp. 72-75.
- Symons, J., *Ecomodernism: Technology, Politics and the Climate Crisis*, Cambridge, 2019.
- Verhofstadt, D., *De liberale ideologie: Voorbij het links-rechts denken*, Gent, 2019.
- Visscher, M., *De energietransitie: Naar een fossielvrije toekomst, maar hoe?*, Amsterdam, 2018.

1. Meer over het ecomodernisme is te lezen in Bodelier, R., Visscher, M., *Ecomodernisme: Het nieuwe denken over groen en groei*, Nieuw Amsterdam, 2017, en in Asafu-Adjaye, J., e.a. 'An Ecomodernist Manifesto', 2015, URL: www.ecomodernism.org.

2. Deze paragraaf stoelt grotendeels op Visscher, M., *De energietransitie: Naar een fossielvrije toekomst, maar hoe?*, Nieuw Amsterdam, 2018.

Gele hesjes protesten in Parijs | Foto: William Lounsbury

Nederland arm, de wereld warm

door René Leegte

“Nederland arm, de wereld warm” was de *one-liner* die ik vaak gebruikte in mijn periode als woordvoerder energie en klimaat in de Tweede Kamer. Het mag een goed gevoel geven als economische activiteiten vanwege hun CO₂-uitstoot uit Nederland verdwijnen. Maar als die activiteiten vervolgens ergens anders plaatsvinden – vaak met meer CO₂-uitstoot – doen we iets niet goed. Twee voorbeelden. Het ene voorbeeld is de wet voor het verbod op kolen als brandstof in de elektriciteitsproductie. Het andere voorbeeld is de afvalimportheffing in het Belastingplan 2020. Beide regelingen leiden tot hogere kosten in Nederland en meer CO₂-uitstoot in Europa.

Met een verbod op kolen neemt de vraag naar elektriciteit niet af. Integendeel, met de ambities om meer elektrische auto's te laten rijden, meer warmtepompen te installeren – om van het gas af te kunnen – en de wens om meer waterstof te kunnen maken, zal de vraag naar elektriciteit alleen maar toenemen. Die stroom komt ergens vandaan en de kans is groter dat die van Duitse bruinkoolcentrales komt dan van nog te bouwen windmolens of zonnepanelen. Het gevolg van de afvalimportheffing is het wegvallen van de import uit het VK en Duitsland. Waar wij het afval verbranden om elektriciteit en warmte te produceren, zal het VK de 250 Mton afval die wij verwerkten gaan storten. Met veel uit-

stoot van broeikasgassen als gevolg. Bovendien neemt de CO₂-uitstoot in Nederland wat toe, omdat de vraag naar de warmte die met het verbranden van afval wordt gemaakt natuurlijk niet verdwijnt. Gasturbines zullen aangezet worden om huizen te verwarmen. Iedereen weet het en toch doen we het.

Maar met een dergelijke rationele presentatie van feiten word je snel in de hoek van klimaatsceptici geduwd. Je bederft het feestje van de groeiende groep die roept om steeds hogere ambities. Zelf schaar ik mij graag in de traditie van de ‘verantwoordingsethiek’ van Max Weber. Het resultaat gaat boven de intentie. Weber zei ooit prachtig: “politiek bedrijf je met je hoofd en niet met andere lichaamsdelen”.

Het is de emotie die een rationeel debat en verstandige beslissingen soms in de weg staat. Wie niet meedoet aan de consensus dat klimaatverandering slecht is, is al snel klimaatscepticus. De belemmerende overtuiging lijkt dat het stempel van klimaatscepticus electoraal slecht is en dat is de reden waarom de meeste politieke partijen er toch aan meedoen. Maar is dit terecht? Ben je een klimaatscepticus als je rationele vragen stelt en het beleid leidt tot een echte oplossing? Kan een liberaal eigenlijk wel verstandig klimaatbeleid voeren? Natuurlijk kan dat!

Laten we eerst eens kijken naar de klimaatscepticus. Grofweg worden drie soorten klimaatsceptici onderscheiden; de ontkenner, de vragensteller over de modellen en ten slotte de vragensteller over de oplos-

sing. Volgens mij is alleen de ontkenner de echte scepticus. De andere twee zouden omarmd moeten worden om betere inzichten te krijgen in de analyse en de effectiviteit van de oplossing. Ik zal dat uitleggen.

We beginnen met de echte scepticus. De gene die klimaatverandering ontkent en het allemaal maar onzin vindt. In mijn ogen is dat de enige echte scepticus. Mijns inziens een groep die zich buiten de discussie plaatst. Dat het klimaat verandert is een gegeven. Het ontkennen daarvan is net zo zinvol als een kat leren blaffen.

Vervolgens is er de tweede groep, de vragenstellers over de modellen. Zij discussiëren niet over de klimaatverandering als gegeven, maar over de snelheid waarmee dat gebeurt, de invloed van mensen erop en over de vraag of het een te stoppen proces is. De discussie gaat over de vraag of de modellen die de verandering aantonen kloppen en over de metingen die aan de modellen ten grondslag liggen (De Staat van het Klimaat 2019). De titel van het boek van Salomon Kroonenberg *De menselijke maat* uit 2006, is de meest krachtige samenvatting van deze klimaatdiscussie.¹ Klimaatverandering gaat vooral over ons huidig menselijk comfort.

Klimaatmodellen kijken naar het jaar 2100: dat is de toekomst gemeten met de menselijke maat. Maar om natuurlijke processen als klimaatverandering, zeespiegelstijging, aardbevingen en vulkanische erupties te kunnen duiden zou je moeten kijken naar veel langere tijdschalen van minstens 10.000 jaar.

Direct gaat het ook over het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), en vooral over wat er met de resultaten van het IPCC gedaan wordt. Het IPCC is een organisatie van de Verenigde Naties om de risico's van klimaatverandering te evalueren. Het panel bestaat uit honderden experts uit de hele wereld, vanuit universiteiten, onderzoekscentra, ondernemingen, milieuorganisaties en andere organisaties. Het onderzoek is hoogstaand, en zoals je van wetenschappers kunt verwachten, met alle vormen van nuance en onzekerheid doorspekt. Maar de duizenden pagina's onderzoek, de honderden scenario's en vele analyses zijn voor beleidsmakers niet werkbaar. Daarom is bedacht dat het onderzoek samengevat moet worden in begrijpelijke taal in een behapbaar aantal woorden. Om deze laatste doelstelling voor elkaar te krijgen worden ambtenaren (!) in een zaal bijeengebracht, met een zeer gering aantal wetenschappers, die samen aan de conclusietekst gaan werken. Geopolitieke en economische belangen doen ineens hun intrede in het wetenschappelijke proces. Het compromis gaat boven de inhoud. In de praktijk blijkt het aantrekkelijk om in de eindconclusie te kiezen voor de meest dramatische effecten, boven scenario's die minder dramatisch zijn.

Tenslotte wordt deze beleidsconclusie samengevat in een persbericht van een paar honderd woorden. Dit persbericht wordt tot een mediabericht van nog minder woorden in de dagelijkse krant. Ik ben in mijn politieke leven niemand tegengekomen die zelfs maar een poging heeft gedaan om de originele IPCC rapporten te

lezen. Het beslisproces een keer op de voet volgen is zeer leerzaam om beter inzicht in de dynamiek van de discussie te krijgen. Kamerleden zouden dit eens moeten ervaren.

Een politicus kan zich moeilijk mengen in een wetenschappelijke discussie. Een politicus is geen wetenschapper en moet dat ook niet willen zijn. Natuurlijk is wetenschappelijke discussie belangrijk, vooral om – in de goede traditie van wetenschapsfilosoof Karl Popper – steeds in twijfel te brengen of wat we denken nog klopt, zodat nieuwe inzichten ontstaan. Hij noemt dat falsificeren, in mijn ogen onmisbaar om als mens of samenleving te kunnen ontwikkelen. Een gesprek tussen alleen gelijkgestemden is een verloren kans om iets nieuws te leren.

Dat was een van de redenen dat ik als Kamerlid voorstelde het KNMI te verzelfstandigen, zoals dat ook keurig in het regeerakkoord van kabinet-Rutte I stond. Ik wilde het KNMI een kans geven mee te praten in de wetenschappelijke klimaatdiscussie, wat ze als ambtenaren van het ministerie niet mogen van hun politieke baas. Want die moet dan steeds naar de Kamer om uit te leggen wat bedoeld werd. Helaas verwarde De Telegraaf “verzelfstandigen” met “opheffen” en werd dit een kleine rel. Weg discussie. Als politicus kreeg ik enige bekendheid, wat in dat vak niet per se onhandig is. Later heb ik met Diederik Samsom in de begroting geld vrijgemaakt voor de website www.climate-dialogue.nl voor een onafhankelijke klimaatdiscussie. Op deze website kon iedereen fanatiek publiceren en werden publicaties over

en weer *gereviewed*. Het was een plan B, maar er ontstond wetenschappelijke discussie over wat we nog niet weten. Na mijn vertrek uit de Kamer stopte de subsidie. De website is nu terug te vinden via www.mwenb.nl.

De vraag is natuurlijk, als een politicus geen wetenschapper is, hoe kan hij dan – in dit geval de klimaatdiscussie – beoordelen. Het antwoord is simpel. Hij moet het beslisproces van het IPCC begrijpen. Hij moet luisteren en beoordelen of hij de redenering snapt. Politici luisteren over het algemeen naar een redenering zoals een computer kijkt naar een algoritme: als er een onlogica tevoorschijn komt is er meestal iets aan de hand.

Tenslotte is er de derde groep mensen die maatregelen beoordelen op het daadwerkelijk wegnemen van broeikasgassen tegenover het verschuiven van de uitstoot naar andere landen en continenten. Deze groep – vaak mensen uit de energiesector – kijken naar de

wereldeconomie. Zij zien dat het aantal mensen op de aarde groeit naar 10 miljard personen. Zij zien dat de welvaart van de wereldbevolking toeneemt. Zij concluderen dat er een robuuste demografische en macro-economische toenemende vraag naar energie bestaat. Europa met een krimpende bevolking is niet langer de maat der dingen. Wat in Nederland gebeurt, kun je niet vertalen naar de ontwikkelingen in de rest van de wereld.

Alleen wie een andere uitkomst of mening ziet als een bedreiging zal de drie eerdergenoemde groepen alle drie als scepticus classificeren. Maar wie wil leren wat goed is, wat beter kan, of wat anders kan, zal de afwijkende mening als een vriend binnenhalen. Het is een kans om te leren en een kans om beslissingen te nemen die zowel voor een vermindering van broeikasgassen zorgen, als economische ontwikkeling stimuleren. Dat hoeft geen tegenstelling te zijn!

Zweedse klimaativiste Greta Thunberg | Foto: Daniele Cossu

Als CO2 het grootste probleem van de wereld is, waarom worden dan echte oplossingen om CO2-uitstoot daadwerkelijk te verminderen geblokkeerd? Waarom worden energiebedrijven als boosdoener weggezet en kijken we niet naar de kracht van hun argumenten?

Een voorbeeld van het blokkeren van echte oplossingen is de toepassing van kernenergie. Atoomstroom geeft geen CO2-uitstoot – volgens velen het grootste probleem van dit moment – maar kent wel een ander probleem; het kernafval. Feitelijk gaat het om het afwegen van twee soorten afval. Het ene afval – CO2 – gaat bij het maken van gas, en/of kolenstroom ongecontroleerd de lucht in en veroorzaakt een niet te stoppen klimaatverandering. Het andere – atoomstroom – geeft kernafval, dat zeer beperkt in volume is, en je in een vat kunt stoppen dat je vervolgens honderden jaren moet opslaan. Stel dat we de komende 100 jaar kernenergie inzetten om klimaatneutraal andere vormen van betaalbare hernieuwbare energie te vinden. In dat geval moet je het bestaande en het extra kernafval nog steeds honderden jaren opslaan. Het opslagprobleem wordt er niet significant groter door. Waarom dan toch geen kernenergie? Er zijn meer voorbeelden. Waarom zou Nederland Europa's meest efficiënte kolencentrales sluiten, waardoor wij stroom met meer CO2-uitstoot uit het buitenland moeten importeren? Waarom een afvalimportheffing als we weten dat dit in Europa tot meer CO2-uitstoot leidt en hier banen zal kosten? Zoals het strand van Scheveningen niet de plek is waar Nederland ophoudt, maar waar de rest van de

wereld begint, zo laat klimaatverandering zich ook niet beperken tot de landsgrenzen.

De discussie over klimaatverandering gaat over een zeer complex stelsel, waarbij echte oplossingen blijven liggen. De politiek lijkt meer te luisteren naar de emotie van de meerderheid dan zelf te kijken naar de feiten. Dit is een recept voor het opbouwen van weerstand in de samenleving. Niet voor niets riep Thierry Baudet de provinciale verkiezingen van maart 2019 uit tot klimaatverkiezingen (en won deze ook nog eens). Feiten gaan niet weg als je er niet over wilt praten. Ook een politiek compromis, dat aan reële oplossingen voorbij gaat, leidt in het echte leven niet tot een wezenlijke oplossing. Sla een willekeurige krant open en je snapt wat ik bedoel.

Juist de VVD kan veel winnen in de energie-discussie. CO2 heeft invloed op klimaatverandering. Bovendien is CO2-uitstoot een bijproduct van het gebruik van fossiele energie. Fossiele energie dat Nederland en Europa moeten importeren uit landen die niet per se onze natuurlijke vrienden zijn. Het ombouwen van onze economie naar een meer fossielenergievrije economie biedt enorme kansen, mits wij de energietransitie niet versmallen tot het op wind-, en zonnestroom laten rijden van gesubsidieerde elektrische auto's. De energietransitie moet gaan over een economie gebaseerd op groene moleculen.

De transitie is een omschakeling waar je tijd voor moet nemen, want een zeer efficiënt systeem wordt omgebouwd naar een systeem waar nog nauwelijks grootschalige oplossin-

gen zijn gevonden. Tijdens deze omschakeling zal veel fout gaan. Dat hoort bij nieuwe dingen doen. Maar alleen hij die niet leert van een fout doet iets doms. Het is ook een operatie waar de overheid leiding moet nemen, echte keuzes moet durven maken en die ook zelf moet gaan uitleggen. Doen alsof het geen geld kost en burgers er geen last van krijgen is een leugen die snel wordt doorzien. Uitleggen dat je kosten maakt – een investering doet – om tot een betere uitkomst te komen is een verhaal dat past bij de VVD.

In 1959 werd, onder het akker van Boer Boon in Kolham, de grote Nederlandse aardgasvondst gedaan. Het was het inzicht van de toen 36-jarige minister Jan Willem de Pous (Christelijk-Historische Unie) dat ervoor zorgde dat Nederland honderden miljarden euro's aan deze vondst zou verdienen. Niet alleen bepaalde hij in zijn aardgasnota van 1961 dat de staat voor 50 procent zou participeren in de maatschap die het gas zou exploiteren (en daarna voor een veel hoger percentage zou delen in de opbrengst). Ook bepaalde hij dat de prijs van het gas niet berekend zou worden met de op dat moment gebruikelijke 'kostprijsplus' methode, maar zich moest richten op de prijs van kolen en olie, de op dat moment dominante energiedragers in de economie. Gasunie werd opgericht en dat bedrijf kreeg de opdracht een pijpleidingnetwerk door heel Nederland aan te leggen. Inmiddels kennen wij ook nadrukkelijk de keerzijde van het Groningse gas, maar dat versterkt alleen het argument dat je altijd moet blijven leren en moet blijven beoordelen of wat je doet nog het goede

is. Als dat niet meer zo is moet je bijsturen.

De huidige energietransitie is een fantastische opgave met enorme kansen. Anders dan met het aardgas ligt er nu geen automatische *business case* achter de ontwikkeling. Ook anders dan toen is er een groeiende weerstand tegen de transitie. Voor een belangrijk deel is die weerstand zelf opgeroepen. Burgers zijn niet gek, zij zien de inconsequentie in de keuzes. Waarom een windmolen in Limburg neerzetten als je weet dat de wind daar minder gunstig is? Waarom miljarden uitgeven voor subsidies aan elektrische auto's die de komende jaren vooral op kolenstroom rijden? Een kwart van de laadpalen voor elektrische auto's in Europa staat in Nederland. Als we in Nederland zo voorop lopen, waarom is er dan nog geen visie op het slimme laden en op de integratie tussen windmolens, zonnepanelen, auto's en andere apparaten. Geen elektrische auto kan op dit moment nog stroom terugleveren aan het net, terwijl dit juist het grote argument was voor het stimuleren van elektrisch rijden.

Het huidige klimaatakkoord is de dood in de pot van een goede discussie. Eerst wordt de samenleving gevraagd om met een plan te komen. Dat doen ze. En vervolgens neemt de politiek in een 'cockpitoverleg' – als eufemisme voor de bekende achterkamer – de regie over en komt met een voorstel waar veel partijen die hard gewerkt hebben zich niet meer in herkennen. Dat is de reden waarom zowel milieubewegingen als bedrijven het akkoord niet tekenen en de weerstand tegen het beleid weer is toegenomen. Een gemiste kans.

Een even cruciale en belangrijke spelregel om draagvlak te krijgen is om de rekenmodellen van het Planbureau voor de CO₂-uitstoot, van het RIVM voor de ammoniakuitstoot en van het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat voor het effect van een importverbod op afval openbaar te maken. Het principe ‘wat met overheids geld betaald wordt, moet voor de samenleving openbaar zijn’ moet altijd gelden. Bovendien is het de belangrijkste toets voor de samenleving om te kunnen zien of de oplossing daadwerkelijk een echte oplossing is. Bij de drie genoemde voorbeelden was dit niet het geval en pas na Wob-verzoeken, herhaaldelijke vragen en publicitaire druk kwamen de berekeningen naar buiten. Het mag niet verbazen dat de berekeningen niet klopten.

Dat het klimaat veranderd is, is zo zeker als de afwisseling van maan en zon. Net zo zeker is het dat de wereldbevolking toeneemt en de vraag naar energie wereldwijd blijft stijgen. Als Nederland geen kolen meer wil gebruiken, staan alsnog Azië en Afrika klaar om met deze goedkope brandstof hun welvaarts-groei te ondersteunen. Wij arm en de wereld warm. Dat er weerstand ontstaat is omdat politici niet uitleggen wat ze willen en niet transparant zijn in het delen van de berekeningen waarop zij hun keuzes baseren. Volgens Eurostat is in Europa nergens de elektriciteitsprijs voor huishoudens zo hard gestegen als in Nederland. Tussen 2018 en 2019 steeg deze met 20,3 procent (Eurostat 2019).

Het momentum in de klimaatdiscussie kan ook aangegrepen worden als een kans om

een robuuste energietransitie in gang te zetten. Een transitie die op korte termijn geld gaat kosten. Een transitie waarin fouten gemaakt worden en waar mensen last van krijgen, maar ook een transitie die ons een voorsprong op de rest van de wereld kan geven omdat wij een energiesysteem gaan bouwen dat op termijn kan concurreren met de fossiele energie. In dat systeem zou kernenergie prima passen. Een systeem dat wij kunnen exporteren en waarmee wij geld kunnen verdienen om de effecten van klimaatverandering het hoofd te bieden.

René Leegte was woordvoerder klimaat en energie in de Tweede Kamer van oktober 2010 tot maart 2015.

Literatuurlijst

- De Staat van het Klimaat, ‘Persbericht: Historische hittegolven ten onrechte geschrapt door het KNMI’, 7 maart 2019, URL: <https://www.destaatvanhet-klimaat.nl/2019/03/07/persbericht-historische-hittegolven-ten-onrechte-geschrapt-door-het-knmi/>.
- Eurostat, ‘Slight rise in electricity prices, gas prices stable’, 26 november 2019, URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20191126-2>.

1. Salomon Kroonenberg, *De menselijke maat. De aarde over tienduizend jaar*, Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam, 2012. ISBN 978 90 467 0296 3

Rechtsstaat

Rechters mogen onze democratie niet versmallen

door Patrick van Schie

De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht is een groot goed. Zij moet burgers beschermen tegen de andere overheidsorganen. Wie twijfelt aan het belang ervan moet maar eens kijken naar landen als Turkije, Rusland en (communistisch) China waar (mogelijke) politieke tegenstanders van de machthebbers, en evenzo kritische burgers of burgers die anderszins lastig zijn voor het regime, door politiek geïnstrueerde ‘rechters’ naar de cel of naar een strafkamp worden gezonden.

In een rechtsstaat zoals Nederland is het dus uit den boze voor politici om zich te bemoeien met een lopende rechtszaak. We willen immers niet dat een minister een rechtbank

opdraagt hoe een vonnis dient te luiden. En om zelfs maar de schijn van beïnvloeding te voorkomen, doet een minister er goed aan over elke lopende zaak te zwijgen. In de Nederlandse politiek wordt deze terughoudendheid van politici tegenwoordig verregaand opgevat. Ook volksvertegenwoordigers durven geen uitspraak te doen over zaken die onder de rechter zijn. Of zo’n puristische houding geboden is, is nog maar de vraag. Een volksvertegenwoordiger is immers niet bij machte instructies aan een rechter te geven. Hij of zij is in wezen een gewone burger, die het volste recht heeft het zijne of het hare van een zaak te vinden.

Heeft een rechter eenmaal gesproken, dan is de nu meestal gebezigde terughoudendheid van een volksvertegenwoordiger in ieder geval ongepast. Als (mede-)wetgever heeft de volksvertegenwoordiger namelijk te bezien of de toepassing van een wet in individuele gevallen wel is zoals was beoogd. Is dat niet het geval – werkt een wet in specifieke gevallen anders dan bij het maken van de wet was voorzien – dan dient dat een signaal te zijn de wet te wijzigen, zodat het oogmerk van de wet voortaan wel wordt gediend. Een volksvertegenwoordiger die stelselmatig wegkijkt van rechterlijke uitspraken of deze steeds gelaten ondergaat, is iemand die zijn of haar taak verzaakt.

De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht mag een volksvertegenwoordiger dus niet passief maken. Een parlementarier moet juist alert zijn, in de gaten houden hoe de wetten die hij maakt in de praktijk werken en worden toegepast. De wetgevingstaak houdt mede in het onderkennen van de noodzaak wetten bij te stellen, en daarnaar te handelen. Rechterlijke macht en wetgevende macht staan als het goed is dus niet onverschillig naast elkaar, maar verkeren in wisselwerking. De rechter heeft te bezien hoe een wet door het parlement was bedoeld. Het parlement heeft te bezien of de toepassing van de wet wel juist is, niet om zich te mengen in de oordeelsvorming door een rechter maar wel om ongewenste uitwerking van een wet te voorkomen.

Juristen verruimen de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht nogal eens tot on-

aantastbaarheid, in die zin dat deze macht boven elke kritiek verheven zou (moeten) zijn. Maar rechters zijn feilbaar, net als iedereen. In een vrije samenleving dient kritiek op elke macht mogelijk te zijn, even goed op de rechterlijke macht. Dat is een kwestie van uitingenvrijheid en het houdt de machthebbers scherp. Althans, mits zij zich bereid tonen op inhoudelijke kritiek te reflecteren, dus zich af te vragen of de criticiasters misschien een punt hebben. Een verkeerd opgevatte onafhankelijkheid van de rechterlijke macht leidt tot een gesloten bolwerk van zelfgenoegzame vakbroeders (en -zusters), die menen als geen ander te weten wat goed voor de samenleving is.

Is het deze houding of is het een bewuste missie die maakt dat rechters zich heden ten dage steeds vaker op het terrein van de politiek begeven? De Urgenda-zaak was een voorbeeld van een gerechtelijk oordeel over hoe de politiek zou moeten beslissen. De stikstofuitspraak van de Raad van State is een recenter voorbeeld van een gerechtelijk college dat de politiek een bepaalde richting opduwt, en *en passant* de halve bouwwereld platlegde. De uitspraak van weer een andere rechtbank dat Nederland zich zou hebben in te spannen om kinderen van Syrië-gangers naar ons land te halen, is een indringende poging onze buitenlandse politiek in te kleuren.

Rechters nemen aldus plaats op de stoel van de politiek. De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht is echter niet hetzelfde als de allerhoogste macht aan de rechters. Die onafhankelijkheid past in het stelsel

van de scheiding der machten. De politiek dient niet te bepalen hoe een rechter in een individueel geval de wet toepast. De rechter heeft op zijn beurt niet te bepalen hoe de politieke koers van een land eruitziet. Dat is aan het samenspel tussen de wetgevende en de uitvoerende macht, waarbij het parlement het beslissende woord heeft.

Gerechtelijke colleges die zich als politieke activisten gedragen doen niet alleen afbreuk aan de scheiding der machten, maar knagen daarmee tevens aan de democratie. Zoals zij in Nederland is vormgegeven berust de democratie op het uitgangspunt dat een door de volwassen burgers gekozen en aldus gelegitimeerde volksvertegenwoordiging uiteindelijk bepaalt wat er wel en niet dient te gebeuren. Die volksvertegenwoordiging mag daarbij grondrechten van (groepen van) burgers niet schenden, maar wat in het algemeen belang is behoort te worden bepaald door een democratisch gelegitimeerd orgaan (of na een eventuele stelselwijziging door de burgers zelf). Rechters hebben geen enkele democratische legitimatie. Gerechtelijke uitspraken die de politiek voorschrijven welke beleidslijn dient te worden gekozen, perken de democratische beslisruimte in. Ongekozen rechters beknotten op die manier de democratie. Dat kan niet de bedoeling zijn, en dat mag niet worden toegestaan.

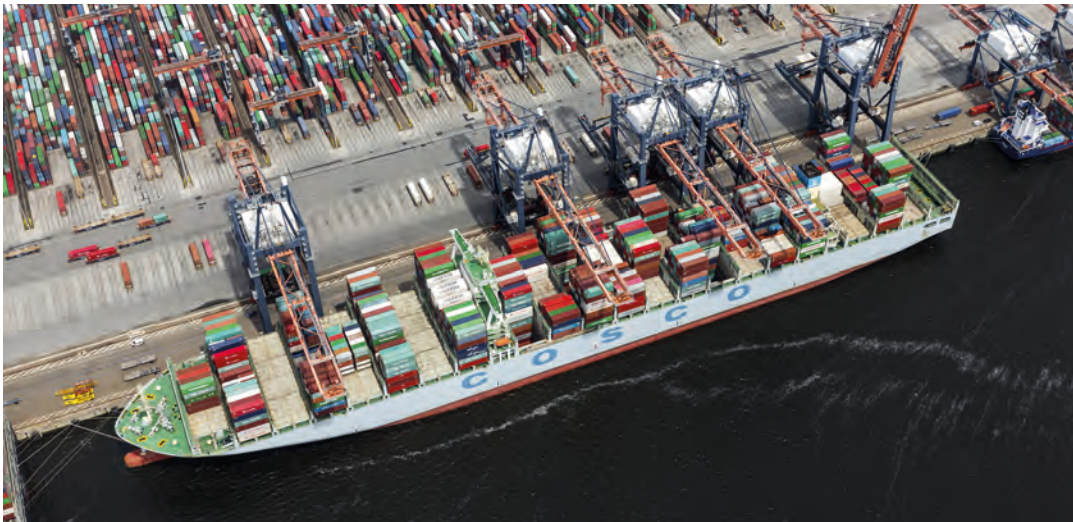
Maar is het dan geen taak van rechters na te gaan of wetten wel worden nageleefd? Een rechter dient een wet met algemene bepalingen toe te passen op specifieke gevallen. Wat gerechtelijke organen niet behoren te doen,

en wat in bovengenoemde en andere gevallen wel is gebeurd, is het uitdragen van algemene richtlijnen waardoor de wetgevende macht wordt ingesnoerd. Het is de rechter in ons land – wat men daar ook van moge vinden – zelfs verboden wetten aan de grondwet te toetsen (ook al wordt dit verbod grotendeels ondergraven door de vreemd genoeg wel toegestane toetsing aan internationale verdragen). Dit is niet zonder reden: toetsing aan de grondwet zou de democratie aantasten. Dan is het vreemd en onaanvaardbaar dat rechters politiek wel toetsen en binden aan hun eigen interpretatie van gewone wetten.

Hoewel de fout in hoofdzaak ligt bij de tegenwoordig te vaak politiek opererende rechters, hoeft de politiek dit niet lijdzaam te ondergaan. De politiek mag zich inderdaad niet mengen in de vorming van een gerechtelijk oordeel inzake een specifieke zaak. Maar de politiek hoeft zich op zijn beurt niet door rechters de algemene wet te laten voorschrijven. Zoals rechters op hun terrein gevrijwaard dienen te zijn van politieke inmenging, zo hoort de wetgevende macht gevrijwaard te blijven van gerechtelijke inmenging. Rechters: ken uw plaats; en die is niet op het terrein van de politiek. Parlementariërs: laat je niet klein krijgen, en kom op voor onze democratie.

dr. P.G.C. van Schie is directeur van de TeldersStichting.

Rechtsstaat onder vuur. Georganiseerde misdaad en drugscriminaliteit in Nederland

door Wilbert Jan Derksen

In september dit jaar werd advocaat Derk Wiersum geliquideerd om zijn dienstverlening aan kroongetuige Nabil B. in het proces tegen Ridouan Taghi, de meest gezochte crimineel van Nederland. Eerder werd ook al de onschuldige broer van Nabil B. in koelen bloede omgelegd door de moordbende van Taghi. Dat de georganiseerde misdaad bereid was een moord op een advocaat te bekostoven was in Nederland tot dan toe ongehoord. Taghi wordt gezien als een kopstuk binnen de zogeheten 'Mocro-maffia'. Een drugsconflict binnen deze Mocro-maffia leidde in 2016 nog tot de lugubere vondst van een afgehakt hoofd voor een shisha lounge te Amsterdam. De afgelopen jaren kwam de

onderwereld steeds vaker met de bovenwereld in contact, met alle gevolgen van dien.

'Onderwereld' refereert hier aan de georganiseerde misdaad, die zich onderscheidt van andere soorten criminaliteit in de grootschaligheid, ernst, gewelddadigheid en continuïteit (niet incidenteel) van misdaden die begaan worden. In Nederland heeft met name de drugscriminaliteit hier een groot aandeel in. Gezien de recente ontwikkelingen rondom deze problematiek is het hoog tijd om het karakter van de Nederlandse georganiseerde misdaad, in het bijzonder de drugscriminaliteit, bloot te leggen en een meer efficiënte aanpak van dit probleem te formuleren.

Nederland, narcostaat?

Na de moord op advocaat Wiersum werd Nederland regelmatig als ‘narcostaat’ gekwalificeerd in de krantenkoppen. Maar hoe terecht is deze betiteling eigenlijk? De *Van Dale* definieert het woord narcostaat als een “staat waar grootschalige productie van en/of handel in narcotica plaatsvindt” (Van Dale 1999). Dit is een erg ruime definitie die een duidelijke afbakening achterwege laat. De VS staat op nummer drie op de wereldranglijst cocaïnegebruik en ondergaat momenteel een ware crisis op het gebied van opiatengebruik (heroïne, morfine, etc.) (Smith 2017; Felter 2019). Het grootschalige gebruik resulteert logischerwijs ook in een aanzienlijke handel in narcotica in de VS. Toch wordt de VS vrijwel nooit gekwalificeerd als een narcostaat. Definities uit andere (internationale) bronnen geven daarnaast weer hele andere en uiteenlopende omschrijvingen van een narcostaat.¹

Duidelijk is dat er vooralsnog geen universele, helder afgebakende definitie voorhanden is. Wel worden vaak dezelfde voorbeelden genoemd zoals Mexico, Afghanistan, Venezuela en Suriname. Wat de drugsproblematiek in al deze landen gemeen heeft is dat er i) buitensporig veel drugsproductie en -handel plaatsvindt, en ii) er vanuit het drugscircuit significante invloed wordt uitgeoefend op het openbaar bestuur en het bedrijfsleven. Er kan zelfs sprake zijn van een faciliterende rol vanuit het openbaar bestuur ten opzichte van de drugshandel, of nog erger, de complete rol van het openbaar bestuur wordt overgenomen door actoren uit de

drugswereld. In bepaalde delen van Mexico zijn de drugskartels zo machtig dat zij de lokale rechtsorde handhaven, met eigen wetten en regels. In oktober dit jaar werd dit nog maar eens goed duidelijk toen gepoogd werd de zoon van drugsbaron ‘El Chapo’ te arresteren, waarna het Sinaloakartel met bruto geweld afdwong hem gelijk weer vrij te laten (BBC News 2019). Maar ook guerrillaorganisaties in Afghanistan (de Taliban) en Venezuela (de ELN) stimuleren drugsproductie in de gebieden die onder hun controle staan om zo hun strijd te bekostigen.

Zonder een helder afgebakende definitie is het niet makkelijk te zeggen of Nederland een narcostaat is. Maar duidelijk is dat de omvang en ernst van de drugsproblematiek vooralsnog niet te vergelijken is met de eerdergenoemde landen. Met name de invloed vanuit de georganiseerde misdaad op het openbaar bestuur is verwaarloosbaar in vergelijking met deze landen. Burgemeesters worden hier bedreigd en moeten zelfs onderduiken, maar er is geen sprake van grootschalige ambtelijke coöperatie en institutionele corruptie. Wat ons dan ook onderscheidt van deze landen is onze solide rechtsstaat. Maar met de moord op advocaat Wiersum is er direct op deze rechtsstaat een aanval gepleegd en is er een precedent gecreëerd waarbij meer van dit soort aanslagen in de toekomst niet uit te sluiten zijn.

Ondermijning als parasiet in de samenleving

Kenmerkend aan de georganiseerde misdaad in Nederland was dat het zich vooral

in het geheim en achter de schermen afspelde. Vooralsnog bleef het geweld in ons land beperkt tot de onderwereld zelf. Maar hier is door de jaren heen verandering in gekomen. Want steeds vaker komt de onderwereld in contact met de bovenwereld en probeert hij deze te beïnvloeden. Dit noemen we ondermijning (Politie 2019). Ondermijning is problematisch omdat het een parasitair karakter heeft. Hoe dieper en breder deze parasiet zich in de samenleving weet te wringen, hoe lastiger het wordt om hem uit te roeien. Niet alleen het openbaar bestuur, maar ook het bedrijfsleven en de individuele burgers krijgen hierdoor te maken met de georganiseerde misdaad.

Vooraf op lokaal niveau proberen criminelen bestuurlijke besluitvorming te beïnvloeden. In 2017 bleek bijna een kwart van de burgemeesters in Nederland bedreigd te zijn door criminelen (Algemeen Dagblad 2017). Hoewel in dezelfde enquête geen enkele burgemeester aangaf hier besluitvorming door te laten beïnvloeden, zijn dit soort cijfers wel erg zorgelijk. In een andere enquête bleek daarnaast dat 40 procent van de ondervraagde gemeenten vermoeden dat criminele infiltranten zich in de gemeentelijke organisatie hebben geprobeerd te nestelen (BN DeStem 2019). Naast burgemeesters krijgen ook notarissen, makelaars, advocaten en tal van andere beroepsgroepen steeds meer te maken met de georganiseerde misdaad.

Als we weer kijken naar Mexico zien wij wat het uiteindelijke resultaat kan zijn van ondermijnende criminaliteit en een afge-

brokkelde rechtsstaat. Er ontstaat een zwijgcultuur uit angst voor represailles. In zo'n cultuur van *plata o plomo* – zilver of lood – worden burgers gedwongen met criminele partijen mee te werken, en riskeren zij hun eigen leven en die van hun dierbaren indien zij weigeren dit te doen. Het geweldsmonopolie en het recht om belasting te heffen is niet meer in handen van de staat, maar van criminele organisaties. Daarnaast bestrijden rivaliserende drugsbendes elkaar voor macht en een groter aandeel op de illegale markt. Drugskartels kunnen handelsconflicten immers niet beslechten in de rechtbank, dus gebruiken ze geweld om dit te doen (Wainwright 2016, 55). Sinds 2006 zijn er in Mexico rond de 150.000 moorden gepleegd gerelateerd aan de georganiseerde misdaad (CNN Español 2019). Ondermijning heeft het openbaar bestuur en veel bedrijfssectoren in Mexico totaal verziekt en gecorrumpeerd. Mexico scoort dan ook bijzonder laag in de wereldwijde Corruptie Perceptie Index (Transparency International 2018).

De georganiseerde misdaad in Nederland

Nederland is op het gebied van handel bij uitstek een transitland. Onze gunstige ligging in Europa, sterke infrastructuur en internationale handelsgeest maken ons een uitermate geschikt land om goederen vanuit de hele wereld door te voeren naar de rest van het continent. Het zijn precies deze kwaliteiten, plus onze liberale drugscultuur, die ons aantrekkelijk maken voor niet alleen drugshandel, maar ook -productie. Sommige drugs, zoals cocaïne en heroïne, hebben een bepaald

klimaat nodig om op grote schaal geproduceerd te worden. Voor deze ‘geografisch gebonden narcotica’ geldt Nederland als doorvoerland. Ook voor andere misdrijven zoals mensensmokkel en -handel is Nederland een belangrijk transitland (Kuiper 2019). Maar voor synthetische drugs die in een laboratorium worden gemaakt zoals XTC en amfetamine wordt er in Nederland op zeer grote schaal geproduceerd en vervolgens geëxporteerd naar de rest van Europa (en andere werelddelen). De benodigde grondstoffen en apparatuur worden voornamelijk via de haven van Rotterdam het land in gesmokkeld.

Een ander kenmerk van de georganiseerde misdaad in Nederland is de losse structuur. Waar de politie in de jaren 90 vooral uitging van een piramidestructuur, zoals de mafia in Italië en de VS, is door de jaren heen gebleken dat dit een onterechte aanname was. De Nederlandse georganiseerde misdaad is namelijk veel meer gestructureerd

als een dynamisch netwerk dat continu aan verandering onderhevig is, en waarbij veelal geen sprake is van een duidelijke hiërarchie. Voor de politie betekende dit dat er een andere aanpak nodig was dan in bijvoorbeeld de VS. In plaats van grootschalige, langdurige onderzoeken, waarbij een organisatie in één klap wordt opgerold, wordt nu gestreefd naar een strategie van ‘korte klappen’. Dat betekent kortdurende onderzoeken en snelle ‘prikacties’ met als doel om netwerken te ontwrichten, door vitale schakels in criminele samenwerkingsverbanden aan te pakken (WODC Monitor 2012, 20-21).

Het ‘Wilde Zuiden’

Met de opkomst van synthetische drugs is met name in het zuiden van Nederland de drugsproblematiek enorm groot geworden. Vooral Noord-Brabant en Limburg hebben de laatste jaren de effecten van een uitdijende criminele sector ondervonden. Deze provincies zijn om een aantal redenen zeer

gunstig voor de productie van drugs. Ze hebben veel agrarische grond, waar leegstaande stallen als laboratorium kunnen dienen. In Brabant gaven één op de vijf boeren aan wel eens benaderd te zijn om leegstaande ruimtes voor drugsproductie te verhuren (Brabants Dagblad 2019). Daarnaast zijn deze twee provincies gunstig gelegen ten opzichte van de twee grootste havens van Europa; Rotterdam en Antwerpen, en liggen zowel België als Duitsland praktisch om de hoek om de geproduceerde drugs naartoe te smokkelen.

Zodoende riepen tientallen burgemeesters uit Limburg en Brabant gezamenlijk op tot meer steun vanuit het kabinet bij de bestrijding van zware criminaliteit. Ze gaven aan veel te weinig mankracht te hebben om het probleem effectief aan te pakken (Vostermans 2017). De intimidatie vanuit de criminaliteit heeft soms zelfs tot gevolg dat burgemeesters moeten onderduiken (1Limburg 2015; Janssen 2010). In september 2019 volgde een brandbrief van burgemeesters vanuit het hele land, waarin onder andere om een structureel ondermijningsfonds werd gevraagd, en werd aangegeven dat de aanpak van de georganiseerde misdaad van alle betrokken partijen een lange adem en continue aandacht vereist (Hielkema 2019).

Een ander ongewenst effect van de synthetische-drugsproductie is het dumpen van drugsafval, met name in het zuiden van het land. Bij het maken van synthetische drugs worden veel schadelijke chemicaliën gebruikt, die na productie vaak in de natuur gedumpt worden. Naast de gezondheids-

risico's voor omwonenden en voorbijgangers, bijvoorbeeld door giftige dampen en explosiegevaar, is het ook zeer slecht voor het milieu. Deze giftige stoffen komen in de grond terecht en vervuilen het grondwater, met alle gevolgen van dien voor flora en fauna. Daarnaast is er nu een alarmerende trend zichtbaar van criminelen die het afval gewoon via het riool laten weglopen. De Brabantse politie gaf aan dat maar liefst 60 procent van het drugsafval tegenwoordig via het riool wordt gedumpt (de Gelderlander 2019). Hierdoor ontstaan gaten in de rioolbuizen en komt vervuild water in het grond- en wateroppervlakte terecht.

Politiek; meer geld, zwaardere straf-toemeting

Minister van Justitie en Veiligheid Ferdinand Grapperhaus erkende recent dat tussen 2005 en 2015 de aanpak van de georganiseerde misdaad nauwelijks prioriteit had in Nederland, mede door de opkomst van het internationale terrorisme (Het Parool 2019a). Al die jaren heeft de georganiseerde misdaad dus als onkruid door kunnen woekeren en hier ondervindt Nederland nu de gevolgen van. Vanuit het gemeentelijk bestuur is er een duidelijk signaal afgegeven dat er meer budget nodig is. Politiekorpschef Erik Akerboom pleit daarnaast ook vooral voor een stabielere uitgavepatroon van de politiek. Waar hij drie jaar geleden 3.000 man moest bezuinigen, moet de politie nu weer met 1.000 man groeien. Voordat deze 1.000 man aangenomen en opgeleid zijn, zijn we zo weer een paar jaar verder gaf hij aan (Het Parool 2019b).

Veiligheid behoort tot de primaire taak van de overheid en dit domein heeft een stabiele begroting die niet aan de waan van de dag onderhevig is. Dit juist omdat de gevolgen zo groot zijn indien blijkt dat we de riem te strak hebben aangetrokken en we achter de feiten aan moeten lopen. Op het gebied van veiligheid kun je beter te veel dan te weinig doen. Hetzelfde kan gezegd worden over de jaren van defensiebezuinigingen, die na een aantal abrupte en zorgwekkende geopolitieke ontwikkelingen om ons heen in het afgelopen decennium toch niet zo gerechtvaardigd bleken te zijn. Ook zal er meer geld voor onderzoek vrij gemaakt moeten worden. Het blijkt dat er op dit moment te weinig (betrouwbare) data is om goede analyses te maken (De Vries 2019). *Big data* zou kunnen helpen met het opmerken van patronen en trends die tot op heden niet opgevallen zijn.

De VVD heeft zich daarnaast ook altijd hard gemaakt voor een zwaardere straftoemeting voor zware delicten. Dit is geen slecht idee, omdat de relatief lage straftoemeting in Nederland één van de redenen is dat ons land een broeinest van criminaliteit is geworden (Univers 2018). Waar in Nederland serieuze drugsdelicten bestraft worden met een paar jaar gevangenisstraf, is dit in veel andere landen wel anders. Dit is een afweging die internationaal opererende criminelen wel degelijk maken in hun vestigingskeuze. Een zwaardere straftoemeting introduceren – ook voor jongeren die zich schuldig maken aan zware misdaden – kan dergelijke criminelen ontmoedigen en afschrikken wanneer zij zelf de balans opmaken. Het is belangrijk om veroor-

deelden perspectief te bieden, maar dit is ondergeschikt aan het stellen van een duidelijke grens door middel van een passende sanctie, zo stellen liberalen (TeldersStichting 2008).

Handhavers; integrale, lokale en internationale bestrijding

De georganiseerde misdaad raakt verschillende segmenten van onze samenleving. Dit betekent dus dat er een integrale aanpak nodig is, waarbij ambtenaren, politie, (fiscale) opsporingsdiensten, financiële dienstverleners en andere relevante actoren nauw betrokken samenwerken en informatie uitwisselen. Minister Grapperhaus kwam na de moord op Derk Wiersum met de suggestie een Nederlandse ‘Drug Enforcement Agency’, zoals in de VS, te vormen. Een aparte dienst die zich enkel met drugsgerelateerde misdaad bezighoudt. Gezien de specialistische kennis en inzet die nodig is om de drugscriminaliteit in Nederland te bestrijden lijkt dit geen onlogisch idee. Maar vanuit het werkveld kwam al snel het signaal dat men daar niet zit te wachten op nog een extra organisatie, maar juist investeringen wil zien in de al bestaande ondermijningsinterventieteams. In deze samenwerkingsverbanden tussen verschillende organisaties wordt namelijk al een dergelijke integrale aanpak nagestreefd (Algemeen Dagblad 2019). Dit lijkt een beter alternatief, omdat nog een extra dienst alleen maar meer bureaucratische rompslomp zal opleveren, terwijl dat nou juist voorkomen moet worden.

Zoals eerder benoemd, vereist de Nederlandse georganiseerde misdaad vanwege zijn

netwerkstructuur snelle acties van de politie gericht op de ontworteling van criminele netwerken, en geen langlopende politieonderzoeken. Dit vergt een goed ingelichte en flexibele criminaliteitsbestrijdingsorganisatie die in kan spelen op het dynamische karakter van deze netwerken. Lokale eenheden spelen hierin een cruciale rol. Zo kunnen wijkagenten en maatschappelijke dienstverleners een goed beeld krijgen op de aanwezigheid van criminele activiteiten in bepaalde probleemwijken. Strategische investeringen in dit soort wijken kunnen daarnaast de voedingsbodem voor criminaliteit wegnemen. Minder verpaupering dankzij deze investeringen en zichtbaar meer blauw op straat zullen inwoners de welwillendheid en het vertrouwen geven om mee te werken, en de oren en ogen van de politie te zijn. Ook de verleiding om deel te nemen aan criminele activiteiten wordt hiermee verminderd. Het besteden van publiek geld is hier gerechtvaardigd omdat het direct bijdraagt aan onze veiligheid.

Daarnaast is het belangrijk te erkennen dat de georganiseerde misdaad een grensoverschrijdend probleem is en daarmee een internationale aanpak vereist is. Met name op Europees niveau kunnen wij veel beter samenwerken en gezamenlijk beleid vormen. Dit houdt onder andere uitgebreide informatie-uitwisseling tussen landelijke opsporingsdiensten en meer Europese wetgeving in. Instanties als Europol en Eurojust moeten grondige politieke en justitiële samenwerking tussen EU-lidstaten garanderen. Dit moet zich echter niet slechts beperken tot bilaterale samenwerkingsverbanden zoals

tot nu toe vaak het geval is geweest. Er moet worden gestreefd naar multilaterale informatie-uitwisseling, zodat EU-brede analyses gemaakt kunnen worden (Van der Laan 2017). Hoewel liberalen veel waarde hechten aan het subsidiariteitsbeginsel, is hier wel duidelijk een taak weggelegd voor de EU.

Poortwachters; ken uw klant

Een probleem waar veel criminelen tegenaan lopen is dat het niet gemakkelijk is geld met illegale herkomst uit te geven in de bovenwereld zonder verdenkingen op te roepen. In de onderwereld gaan transacties veelal in cash, om zo geen digitaal spoor achter te laten. De vraag is vervolgens hoe deze grote hoeveelheden contant geld uitgegeven kunnen worden zonder dat daar vraagtekens bij gezet worden. Waar kleine, onervaren criminelen nog wel eens in de fout gaan door bijvoorbeeld een peperdure sportauto te kopen, terwijl zo'n aankoop absoluut niet binnen hun financiële profiel past, gaat de georganiseerde misdaad hier meestal wel geraffineerd mee om. Het vermengen van geld afkomstig uit de onderwereld met geldstromen in de bovenwereld noemen we witwassen. Hier draait het om het verhullen van de criminele afkomst van geldsommen en het verbreken van het zogeheten 'papierend spoor'. Vaak gebeurt dit door crimineel geld te 'integreren' in geldstromen van legale ondernemingen. Winkels waar nog veel met cash wordt betaald worden hier vaak voor gebruikt, denk bijvoorbeeld aan een kapperszaak of nagelsalon. Maar ook bedrijfstakken waar prijsvorming sterk fluctueert en weinig transparant is, zoals vastgoed, zijn bekende risicosectoren. Vervolgens

wordt het geld vaak via brievenbusfirma's en 'shell companies' weggesluisd naar belastingparadijzen als Zwitserland en Panama, waar sterke bankgeheimwetten anonimiteit garanderen voor de criminele rekeninghouders.

De Europese Centrale Bank heeft opgeroepen tot strengere antiwitwasregulering in de EU-lidstaten, zo ook in Nederland. In de financiële sector moesten dienstverleners sterke maatregelen treffen op het gebied van 'customer due diligence', waarbij dienstverleners goed in kaart moeten brengen wie hun klanten zijn en wie de uiteindelijk belanghebbenden – ook wel 'Ultimate Beneficial Owners' (UBO's) genoemd – van juridische entiteiten (vennootschappen, stichtingen, verenigingen, etc.) zijn. Eveneens moeten verdachte transacties en stortingen naar de bevoegde opsporingsinstanties gecommuniceerd worden. Hierop kreeg ING in 2018 een recordboete van het Openbaar Ministerie, waarbij uiteindelijk geschikt werd voor 775 miljoen euro, omdat de bank ernstig nalatig bleek te zijn geweest in zijn antiwitwasbeleid (RTLZ 2018). Niet alleen ING, maar ook andere Nederlandse banken zoals de Rabobank bleken de zaken niet op orde te hebben. ABN AMRO wordt momenteel ook onderzocht op verdenking van nalatigheid (Accountancy van Morgen 2019; Accountant 2019).

Vanaf 2020 zal in Nederland naar aanleiding van een EU-richtlijn een UBO-register komen, waarin alle uiteindelijk belanghebbenden die meer dan 25 procent eigenaarschap of zeggenschap hebben over juridische entiteiten geregistreerd zullen worden. De VVD

merkte eerder dit jaar op dat het plan in de huidige vorm nogal wat gebreken vertoont. Poortwachters (banken, verzekeraars, notarissen, etc.) krijgen slechts gedeeltelijke informatie over de UBO's (weinig effectief), en niet alleen poortwachters, maar iedereen – dus ook kwaadwillende personen – krijgen toegang tot deze informatie (VVD 2019). Veel ondernemers spraken hun onvrede hierover uit, uit angst om doelwit te worden van kidnappings en inbraken (NOS 2019). Daarnaast stelde de VVD dat ook moskeeën en kerken in het register opgenomen moeten worden (BNR 2019). Niet onlogisch, aangezien deze wetgeving niet alleen bedoeld is om criminelen op te sporen, maar ook om terrorismefinanciering te voorkomen (Kamer van Koophandel 2019). Een uitgebreider UBO-register is dus nodig om echt effectief te zijn, maar moet daarnaast wel beter afgeschermd worden om de privacy en veiligheid van UBO's te waarborgen. Dergelijke maatregelen leveren een beperking op de vrije markt, maar tevens hier geldt dat onze veiligheid en het beschermen van onze rechtsstaat deze maatregelen rechtvaardigen. Een reputatie als witwasparadijs zou ons daarnaast politiek gezien schaden op het wereldtoneel.

Verslaving; een maatschappelijke gezondheidswestie

Ook aan de vraagzijde van de drugsproblematiek wordt gezocht naar een oplossing. Een veel geopperd idee is het volledig legaliseren van wiet en XTC. Hoewel ik de legalisering hiervan voorsta op andere gronden, namelijk de zeer beperkte maatschappelijke en persoonlijke schade van deze soorten drugs

(in vergelijking met bijvoorbeeld alcohol), vermoed ik dat het effect op de georganiseerde misdaad niet tot nauwelijks merkbaar zal zijn. Het grootste gedeelte van de XTC-productie is immers bestemd voor het buitenland (Van Laar 2018). Om de XTC-productie in Nederland een halt toe te roepen zou dus een Europese, of eigenlijk zelfs mondiale legalisering nodig zijn. Dit lijkt in ieder geval in de komende jaren een onrealistisch vooruitzicht. Bovendien blijven veelgebruikte harddrugs als amfetamine en cocaïne nog steeds illegaal en blijft de onderwereld daarmee in stand.

Het zijn echter de verslavende harddrugs waar wel op de korte termijn iets aan gedaan kan worden. Namelijk door gebruikers (die vaak ook inzien hoe zelfdestructief hun gedrag is, anders dan de recreatieve drugsgebruiker) te stimuleren mee te werken aan afkickprogramma's en ze te behandelen als patiënten in plaats van criminelen. Deze

benadering heeft in Portugal in ieder geval bijzonder goede resultaten laten zien. In dit land werd in 2001 besloten het drugsbeleid radicaal te hervormen. Reden hiertoe was een heersende opioïdecrisis in het land en het enorme aantal HIV-besmettingen als gevolg daarvan. Hoewel drugshandel nog even zwaar als daarvoor werd bestraft, werden drugsgebruikers voortaan gedagvaard voor een commissie bestaande uit één juridische medewerker en twee medische en maatschappelijke dienstverleners. Per geval werd er gekeken of er sprake was van problematisch drugsgebruik. Bij structureel gebruik werd de beschuldigde de keuze geboden deel te nemen aan een ontwenningprogramma of een boete te betalen. Veelal werd voor de eerste optie gekozen. Tussen 1999 en 2015 daalde het aantal gevallen van drugsoverdosis met 80 procent. Druggerelateerde veroordelingen, waaronder drugshandel, daalden met 40 procent (Drug Policy Alliance 2018).

Slotsom

Het is belangrijk om te beseffen dat drugs-criminaliteit gezien moet worden als een probleem dat nooit volledig kan worden voorkomen. Daar is deze markt te lucratief voor. Daar waar de ene drugs-crimineel wordt gearresteerd, zullen er één, zo niet meerdere andere criminelen het gat weer opvullen (het zogeheten 'hydra-effect', vernoemd naar het Hydra monster uit de Griekse mythologie). Beheersing van het probleem moet dan ook de doelstelling zijn. De combinatie van meer geld, hogere straffen, integrale en multidimensionale bestrijding en meer verantwoordelijkheid bij de poortwachters kan dit mogelijk maken.

Ook aan de vraagkant valt terrein te winnen door drugsverslaving te behandelen als een gezondheidskwestie in plaats van een crimineel vergrijp. Beheersing is een meer realistische doelstelling dan de drugs-criminaliteit willen uitroeien, en voorkomt daarnaast dat te vergaande maatregelen liberale kernwaarden als privacy in het geding brengen. Dit past ook bij het liberale idee dat we huiverig moeten zijn voor het streven naar een idealistische, utopische samenleving, waar dit soort problemen niet langer bestaan. Maar de moord op Derk Wiersum heeft duidelijk gemaakt dat we het probleem op dit moment verreweg van beheersen. Het heeft te lang geduurd, maar het is zeker nog niet te laat om nu eens *echt* iets te doen aan de drugs-criminaliteit in ons land. Nederland is dan misschien geen narcostaat, maar laten we dat ook vooral niet worden.

drs. W.J. Derksen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- 'Brabantse boeren zwijgen over drugs-criminelen, ze hebben meer last van de overheid', *Brabants Dagblad*, 18 oktober 2019, URL: <https://www.bd.nl/brabant/brabantse-boeren-zwijgen-over-drugs-criminelen-ze-hebben-meer-last-van-de-overheid~a9252cb3/>, geraadpleegd op 28 oktober 2019.
- 'Burgemeesters open en bloot in de frontlinie in strijd tegen ondermijning', *BN DeStem*, 29 juni 2019, URL: <https://www.bndestem.nl/brabant/burgemeesters-open-en-bloot-in-de-frontlinie-in-strijd-tegen-ondermijning~afbe94ef/>, geraadpleegd op 27 oktober 2019.
- 'Burgermeester Jos Som moest onderduiken voor motorbendes', *1Limburg*, 8 juli 2015, URL: <https://www.1limburg.nl/burgemeester-jos-som-moest-onderduiken-voor-motorbendes>, geraadpleegd op 29 oktober 2019.
- 'Geen 'FBI-eenheid', wel 350 man tegen drugs-maffia', *Algemeen Dagblad*, 4 oktober 2019, URL: <https://www.ad.nl/binnenland/geen-fbi-eenheid-wel-350-man-tegen-drugs-maffia~a0851947/>, geraadpleegd op 1 november 2019.
- 'Grapperhaus: "Te weinig prioriteit voor aanpak georganiseerde misdaad"', *Het Parool*, 3 oktober 2019a, URL: <https://www.parool.nl/nederland/grapperhaus-te-weinig-prioriteit-voor-aanpak-georganiseerde-misdaad~bdf27306/>, geraadpleegd op 31 oktober 2019.
- 'Hoekstra: witwasboete Rabobank zorgwekkend', *Accountancy van morgen*, 21 maart 2019, URL: <https://www.accountancyvanmorgen>.

nl/2019/03/21/hoekstra-witwasboete-rabobank-zorgwekkend/, geraadpleegd op 5 november 2019.

- ‘ING schikt zaak over witwaspraktijken en betaalt 775 miljoen euro’, *RTL Z*, 4 september 2018, URL: <https://www.rtlz.nl/beurs/bedrijven/artikel/4403876/ing-schikt-zaak-over-witwaspraktijken-en-betaalt-775-miljoen-euro>, geraadpleegd op 5 november 2019.

- ‘Korpschef Akkerboom: politie zit Taghi op de hielen’, *Het Parool*, 3 oktober 2019b, URL: <https://www.parool.nl/nederland/korpschef-akkerboom-politie-zit-taghi-op-de-hielen~b1dfc59b/>, geraadpleegd op 1 november 2019.

- ‘Kwart burgermeesters bedreigd door criminelen’, *Algemeen Dagblad*, 5 oktober 2017, URL: <https://www.ad.nl/binnenland/kwart-burgemeesters-bedreigd-door-criminelen~a56dec88/>, geraadpleegd op 26 oktober 2019.

- ‘Lo que debes saber sobre la guerra contra las drogas en México’, *CNN Español*, 21 oktober 2019, URL: <https://cnnespanol.cnn.com/2019/10/21/lo-que-debes-saber-sobre-la-guerra-contra-las-drogas-en-mexico/>, geraadpleegd op 4 november 2019.

- ‘VVD wil ook moskeeën en kerken in anti-witwasregister’, *BNR*, 6 november 2019, URL: <https://www.bnr.nl/nieuws/binnenland/10394216/vvd-wil-ook-moskeeën-en-kerken-in-anti-witwasregister>, geraadpleegd op 6 november 2019.

- ‘Why drug criminals are headquartered in the Netherlands’, *Universonline*, 9 oktober 2018, URL: <https://universonline.nl/2018/10/09/drug-criminals-headquartered-netherlands>, geraadpleegd op 1 november 2019.

- ‘Witwasboete ABN Amro mogelijk 450 miljoen’, *Accountant*, 2 oktober 2019, URL: <https://www.accountant.nl/nieuws/2019/10/witwasboete-abn-amro-mogelijk-450-miljoen/>, geraadpleegd op 5 november 2019.

www.accountant.nl/nieuws/2019/10/witwasboete-abn-amro-mogelijk-450-miljoen/, geraadpleegd op 5 november 2019.

- ‘El Chapo: Mexican police free drug lord’s son as Culiacán battle erupts’, *BBC News*, 18 oktober 2019, URL: <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-50092641>, geraadpleegd op 27 november 2019.

- De Beaufort, F., Hermans, L., e.a., *Veilige basis voor vrije burgers. Duidelijke liberale aanpak van veelvoorkomende criminaliteit*, Den Haag, 2008.

- Drug Policy Alliance, *Drug Decriminalization in Portugal: Learning from a Health and Human-Centered Approach*, New York, 2019.

- Felter, C., ‘The U.S. opioid epidemic’, *Council on Foreign Relations*, 17 september 2019, URL: <https://www.cfr.org/backgrounders/us-opioid-epidemic>, geraadpleegd op 6 november 2019.

- Hielkema, D., ‘Burgemeesters doen noodoproep aan Den Haag om drugseconomie tegen te gaan’, *Het Parool*, 16 september 2019, URL: <https://www.parool.nl/nederland/burgemeesters-doen-noodoproep-aan-den-haag-om-drugseconomie-tegen-te-gaan~bd478764/>, geraadpleegd op 31 oktober 2019.

- Janssen, H., ‘Burgemeester van Helmond ondergedoken na bedreiging’, *Omroep Brabant*, 1 december 2010, URL: <https://www.omroepbrabant.nl/nieuws/113789/Burgemeester-van-Helmond-ondergedoken-na-bedreiging>, geraadpleegd op 29 oktober 2019.

- Jonker, J., ‘Ondernemers vrezen anti-witwasregister: ‘Crimineel kan slachtoffer uitkiezen’, *NOS Nieuws*, 6 november 2019, URL: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2309253-ondernemers-vrezen-anti-witwasregister-crimineel-kan-slachtoffer>

fer-uitkiezen.html, geraadpleegd op 6 november 2019.

- Kamer van Koophandel, 'De belangrijkste vragen over het UBO-register', 1 november 2019, URL: <https://www.kvk.nl/advies-en-informatie/top-5/de-belangrijkste-vragen-over-het-ubo-register/>, geraadpleegd op 7 november 2019.

- Kuiper, M., 'Nederland is nu 'transitland voor mensensmokkel'', *NRC Handelsblad*, 26 mei 2019, URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/26/nederland-is-nu-transitland-voor-mensensmokkel-a3961645>, geraadpleegd op 1 november 2019.

- Van Laar, M., 'Kanttekeningen bij legalisering XTC', *Trimbos-instituut*, 24 oktober 2018, URL: <https://www.trimbos.nl/actueel/blogs/blog/kanttekeningen-bij-legaliseren-xtc>, geraadpleegd op 27 november 2019.

- Politie, 'Ondermijning', URL: <https://www.politie.nl/themas/ondermijning.html>, geraadpleegd op 26 oktober 2019.

- Smith, O., 'Mapped: The word according to cocaine consumption', *The Telegraph*, 19 oktober 2017, URL: <https://www.telegraph.co.uk/travel/maps-and-graphics/cocaine-consumption-by-country/>, geraadpleegd op 28 oktober 2019.

- Transparency International, 'Corruption Perception Index 2018', URL: <https://www.transparency.org/cpi2018>, geraadpleegd op 1 november 2019.

- Van der Laan, F., *Grensoverschrijdende georganiseerde criminaliteit*, themastudie van het Instituut Clingendael, Den Haag, 2017.

- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Een verlanglijst tegen witwassen en terrorismefinanciering*, Den Haag, 2019.

- Vorstermans, R., 'Aanpak zware criminaliteit schiet niet op', burgemeesters luiden noodklok', *Omroep Brabant*, 8 juli 2017, URL: <https://www.omroepbrabant.nl/nieuws/230949/Aanpak-zware-criminaliteit-schiet-niet-op-burgemeesters-luiden-noodklok>, geraadpleegd op 28 oktober 2019.

- De Vries, I., 'Drugspolitie? 'We hebben veel te weinig data'', *Metronieuws*, 5 september 2019, URL: <https://www.metronieuws.nl/in-het-nieuws/2019/09/drugspolitie-we-hebben-veel-te-weinig-data>, geraadpleegd op 1 november 2019.

- Wainwright, T., *Narconomics: How to Run a Drug Cartel*, New York, 2016.

1. Vocabulary.com: "narco-state: an area that has been taken over and is controlled and corrupted by drug cartels and where law enforcement is effectively nonexistent".

Lexico.com: "narco-state: a country whose economy is dependent on the trade in illegal drugs"

Yourdictionary.com: "narco-state: a country that is heavily involved in the trafficking or production of illegal drugs"

Populisme, een valkuil voor de ontevreden kiezer

door Rob Tjalkens

Het populisme is een politieke stroming die (ook) in de westerse wereld aan populariteit wint. Voor deze opmars tracht ik in dit artikel een verklaring te geven. Vervolgens schets ik hoe aan dit populisme vorm wordt gegeven in Nederland, maar ook in de VS, omdat de ontwikkelingen in het laatstgenoemde land een goed beeld geven van de gevolgen voor de democratische rechtsstaat wanneer het populisme eenmaal aan de macht komt. Tenslotte rond ik dit artikel af met mijn conclusies en enkele toekomstgerichte bespiegelingen. Sprekend over het populisme beperk ik me tot de hedendaagse, rechtsgeoriënteerde variant hiervan, omdat deze van veel grotere invloed is op het huidige politieke landschap

dan het populisme ter linkerzijde. Populisme is een politieke stroming die zijn naam ontleent aan het Latijnse woord *populus*, dat volk betekent. De leider van zo'n stroming – hierna de populist genoemd – beroept zich erop de wil van het volk te vertegenwoordigen.

De ideologie van het populisme is nostalgisch van aard. Zij refereert aan een gero-mantiseerd verleden, waarin sprake is van een gelukkig volk met een rijke cultuur en tradities, dat tevreden leeft binnen de veilige grenzen van een soevereine natiestaat. Dit volk bestaat uitsluitend uit wat de populist beschouwt als de authentieke cultuurdragers van de natiestaat, te weten blanke, christe-

lijke mensen.¹ Het is dus de toekomstvisie van de populist om ‘het volk’ terug te leiden naar dit gefantaseerde verleden. In de ogen van de populist worden op dit moment deze cultuur en tradities van ‘het volk’ ernstig bedreigd.² Enerzijds door corrupte politici, de elite, die de wil van ‘het volk’ aan hun laars lappen en anderzijds door ‘de anderen’, die met hun aanwezigheid een bedreiging vormen voor de bestaande cultuur en tradities van ‘het volk’. Hierbij valt te denken aan moslims, immigranten, vluchtelingen e.d. Bovendien heeft de corrupte politiek de soevereiniteit van de natiestaat uitgeleverd aan de Europese Unie, hiermee ‘het volk’ de mogelijkheid ontnemend om zelf richting te geven aan zijn eigen toekomst. De populist belooft om deze bedreigingen het hoofd te bieden door ervoor te zorgen dat de wil van ‘het volk’ weer bepalend wordt. Deze wil geldt voor hem als wet. Zijn autorisatie ontleent de populist aan de volgende vergelijking: *de wil van het volk is de wil van de populist*. De praktijk leert echter dat de populist deze vergelijking dikwijls in omgekeerde volgorde toepast, waarbij al snel het beeld opdoemt van een autoritaire leider.

Deze ervaring sluit aan bij een ander bedenkelijk trekje van het populisme, namelijk de impliciete afwijzing van de parlementaire democratie, inclusief de hierop gebaseerde *trias politica*. Dit stelsel steunt namelijk op allerlei principes die niet passen binnen het gedachtegoed van het populisme, zoals het gelijkheidsbeginsel en het waarachtigheidsbeginsel. Zo staat de toepassing van het gelijkheidsbeginsel in een democratische

rechtsstaat met een pluriform samengestelde bevolking op gespannen voet met het onderscheid dat door het populisme wordt gemaakt tussen ‘het volk’ en ‘de anderen’. Het idee dat die ‘anderen’ dezelfde rechten zouden hebben als ‘het volk’ spreekt de populist bepaald niet aan. Het beginsel van de waarachtigheid wordt door de populist ervaren als een veel te krappe dwangbuis, waarmee hij niet uit de voeten kan. Immers, het misleidende sprookje waarop zijn ideologie is gebaseerd valt niet te rijmen met dit beginsel. Nu aan de volkswil, gepersonifieerd in de wil van de populist, in feite een absoluut karakter wordt toegekend, vervalt hiermee het recht van beïnvloeding door democratische instituties. Deze instituties vormen een hindermacht voor de wil van het volk en moeten dus worden uitgeschakeld. Denk hierbij aan de rechter. De populist vindt diens onafhankelijkheid ongewenst, omdat hij het ondenkbaar acht dat een rechter de wil van ‘het volk’ (lees: ‘de populist’) trotseert. Daarom spreekt Geert Wilders van een nepparlement en van een neprechtbank. Dit populistische, ondemocratische trekje werd ook zichtbaar toen de regering van het Verenigd Koninkrijk trachtte het parlement buiten spel te zetten bij haar poging tot doorvoering van de Brexit. Het volk had immers gesproken.

Een verklaring voor het opkomende populisme

Het populisme werft zijn kiezers onder dat deel van de bevolking dat ontevreden is over zijn bestaan c.q. over de politiek. Zelfs in een land als Nederland, dat hoog scoort bij tevredenheidsonderzoeken, heeft een

substantieel gedeelte van de kiezers er geen vertrouwen in dat de politiek zijn belangen naar behoren behartigt.^{3,4} Een voortschrijdende secularisatie, met de hierdoor ontstane discussies over christelijke waarden en het zingelevingsvraagstuk, zal ongetwijfeld bijdragen aan gevoelens van onzekerheid en onbestemdheid onder de bevolking. Dit geldt ook voor de invloed van het media-beleid, omdat journalistieke diepgang in toenemende mate plaats maakt voor een opsensatie gerichte nieuwsverspreiding. Dit geldt temeer voor de sociale media, waar samenzweringstheorieën en ‘fake news’ een groeiend onderdeel vormen van het aanbod.

Toch denk ik dat de bestaande ontevredenheid overwegend te herleiden is tot de financieel-economische situatie waarin de bevolking zich momenteel bevindt. Een belangrijke steen des aanstoots is hierbij de groeiende financiële kloof tussen enerzijds een klein clubje rijken en anderzijds de rest van de maatschappij.⁵ Veelal wordt deze kloof toegerekend aan de globalisering. Mijns inziens is dat ten onrechte. Het waren de grote bedrijven op de wereldmarkt die besloten om de winsten gemaakt met de globalisering uit te keren aan hun aandeelhouders, in plaats van deze te delen met hun werknemers.⁶ Deze handelwijze past in het vigerende economische model, waarbij het beleid van grote bedrijven gericht is op maximalisatie van de zogeheten ‘shareholders value’. Dit model is gebaseerd op de Anglo-Amerikaanse neoliberale uitgangspunten, waaronder: een ongebreidelde vrije markt, het inperken van de rol van de vakbonden, het

afslanken van sociale voorzieningen en het privatiseren van een aantal werkzaamheden die tot dan toe golden als overheidstaken (nutsvoorzieningen, openbaar vervoer, de zorg). Dit neoliberale model heeft in de afgelopen 40 jaar een bepalende invloed gehad op de maatschappij in de westerse wereld. De privatiseringen brachten niet de voorspelde zegeningen, terwijl de ervaring met dit model voorts heeft duidelijk gemaakt dat een kapitalistisch systeem zonder veiligheidskleppen leidt tot een ongeremde zelfverrijking door een exclusief groepje mensen, ten koste van de rest van de maatschappij.

De gedachte dat het begrip ‘vrije markt’ staat voor eerlijke prijzen berust op een dramatische misvatting. Op de vrije markt heerst namelijk het recht van de sterkste, en wat dat betekent hebben veel werknemers in de afgelopen periode aan den lijve ondervonden. De maatschappelijke schade die dit economische model inmiddels heeft aangericht gaat veel verder dan hetgeen zichtbaar werd bij de financiële crisis van 2008. De uitgangspunten hebben namelijk niet alleen geleid tot een steeds moeilijker te verteren inkomenskloof, maar zij hebben bovendien de bijl gelegd aan de wortels van de maatschappelijke cohesie. Er is bewust gestuurd op de individualisering van de maatschappij. Een bekende uitspraak van Margaret Thatcher in dit verband luidde: “Er bestaat niet zoiets als een maatschappij, er zijn slechts individuen”. In het kader van deze opvatting werd door Ronald Reagan in de VS en door Thatcher in het VK de invloed van de vakbonden zoveel mogelijk afgebroken. Het beoogde resultaat

was een verzwakking van de onderhandelingspositie van de werknemer, waarvan de stagnatie van diens loonontwikkeling één van de gevolgen was. De toch al verzwakte positie van de werknemer werd nog verder onder druk gezet door de ontwikkeling van fenomenen als tijdelijke contracten, flexwerkers, zzp'ers e.d. In de combinatie van deze factoren ligt de verklaring besloten waarom het salaris van de gemiddelde werknemer in de VS in de afgelopen 40 jaar qua koopkracht nauwelijks is gestegen (in tegenstelling tot dat van de CEO's).⁷ Wel hebben de werknemers een verhoging van de werkdruk ervaren, wat bij hen heeft bijgedragen aan een aanzienlijke toename van stress. De Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) ziet stress als de grootste gezondheidsepidemie van de 21ste eeuw (WHO 2019).

Het beeld in Nederland is in essentie niet veel anders (Badir 2018). Zowel Jan Peter Balkenende als Mark Rutte hebben de burger jarenlang voorgehouden dat na het zuur (de jarenlange bezuinigingen) het zoet zou komen. Begin juli 2019 werd door Eva Jinek in haar programma aan minister van Financiën Wopke Hoekstra de vraag voorgelegd waarom, na alle toezeggingen voor een verhoging van het besteedbaar inkomen voor alle Nederlanders, nog steeds het gevoel overheerst dat dit een loze belofte is. De eenzijdige verrijking in de westerse landen en het gevoel dat de politiek de burger hierbij onvoldoende beschermt (dus feitelijk in de kou laat staan) verklaren verregaand de gevoelens van ontevredenheid, onzekerheid en daarmee ook onveiligheid onder de bevolking.

Het bovenstaande brengt mij tot het oordeel dat het Anglo-Amerikaanse neoliberalisme het maatschappelijk klimaat dusdanig heeft verslechterd dat hierdoor een belangrijke voedingsbodem is ontstaan voor het hedendaagse populisme.⁷

Deze voedingsbodem wordt versterkt doordat vanuit meerdere politieke partijen het gevoel van onveiligheid wordt aangewakkerd, in een streven naar electoraal gewin. De strategie die hierbij gehanteerd wordt balanceert vaak op de dunne lijn die de gangbare politiek scheidt van het racisme. De Nederlandse premier Rutte, die zichzelf niet lang geleden een goede populist noemde, bediende zich van een uiterst dubieuze strategie met de kreet "Pleur op", gericht tot een deel van de Nederlands-Turkse gemeenschap. Wilders richtte zich op de Marokkaanse Nederlanders met zijn ophitsende "minder Marokkanen"-kreet. En ook Thierry Baudet maakte duidelijk dat vreemdelingen naar zijn oordeel een bedreiging vormen voor 'het volk'. Zijn uitspraken over de homeopathische verdunning van 'het Nederlandse volk' en zijn verwijzing naar onze boreale (blanke) wereld zijn in dit verband illustratief (Baudet 2019). Met dit soort uitspraken worden bevolkingsgroepen tegen elkaar opgezet en worden gevoelens van onveiligheid bij grote groepen Nederlanders vergroot, aldus het populisme in de kaart spelend.

Het populisme in Nederland

Nederland kent twee rechts-populistische partijen; de Partij voor de Vrijheid (PVV) en Forum voor Democratie (FvD). Hun leiders

zijn respectievelijk de heren Geert Wilders en Thierry Baudet. Daarnaast zijn er enkele traditionele politieke partijen (waaronder de VVD en het CDA) die ook populistische trekjes vertonen (Schaap 2017, 193). Wilders' belangrijkste speerpunten zijn 1) tegen de islam 2) tegen immigratie 3) tegen het Nederlandse lidmaatschap van de EU. Dit alles ter bescherming van de 'eigen' cultuur en tradities. Wilders heeft zich, afgezien van een tamelijk korte gedoogperiode, nooit sterk gemaakt voor regeringsdeelname. Hierdoor heeft hij de mogelijkheid verzaakt om zijn kiezers de resultaten te leveren, waarvoor zij op hem hadden gestemd. Dit bleek de valkuil te zijn, waar Wilders' kiezers in zijn getuimeld. Vermoedelijk is het mede om die reden dat een substantieel gedeelte van zijn kiezers bij de verkiezingen in 2019 voor de Provinciale Staten en die voor het Europees Parlement is overgestapt naar FvD. Ook Baudet gaat zijn kiezers teleurstellen, omdat zijn gedachtegoed 1) strijdig is met democratische begin-

selen en 2) niet geworteld is in de realiteit. Enkele belangrijke thema's van de agenda van FvD spreken in dit verband voor zichzelf.

Herstel van de soevereiniteit van de eigen natiestaat

"*Take back control*" was de populistische leus, waarmee de Tories de Britse bevolking hebben verleid om, zij het nipt, voor Brexit te stemmen. Deze leus is gebaseerd op de populistische ideologie die de bevolking een terugkeer naar een gefantaseerd, roemrijk verleden belooft. Inmiddels tekent het besef zich af dat het Brexit-voorstel een daad was van economische kamikaze, louter geïnitieerd ten dienste van het eigenbelang van de Tory Party. De ontwikkelingen in het VK illustreren dat Baudet zich, met ditzelfde populistische streven, buiten de politieke en economische werkelijkheid plaatst. Het lidmaatschap van de EU brengt veel economische voordelen met zich mee, waaronder een sterke onderhandelingspositie bij het sluiten

van internationale handelsovereenkomsten. Een soeverein Nederland ontbeert deze macht en zal dientengevolge moeten berusten in de voorwaarden die grootmachten als de VS en China zullen dicteren. Dit zal onvermijdelijk ten koste gaan van zowel de welvaart als het welzijn van de Nederlandse burgers. Het is niet voor niets dat zowel president Trump als president Poetin hun steun geven aan de populistische partijen binnen de EU. Hun landen zouden zowel politiek als economisch aanzienlijk profiteren van het uiteenvallen van deze organisatie. Een andere grote winnaar van het herstel van soevereine natiestaten binnen Europa is de georganiseerde misdaad. De bestrijding van dit type misdaad wordt daardoor namelijk aanzienlijk bemoeilijkt.⁸ Voor de aanpak van het terrorisme geldt hetzelfde. Voorts heeft de EU een vorm van samengaan gecreëerd die het risico van onderlinge oorlog tussen de lidstaten praktisch uitsluit. Het verleden heeft geleerd dat het weleens heel anders zou kunnen worden indien Europa weer uit onafhankelijke (rivaliserende, nationalistische) natiestaten zou bestaan. Opmerking verdient nog dat het streven naar een soevereine natiestaat haaks staat op de wil van de Nederlandse bevolking.⁹ Ik concludeer dat Baudet hier de vergelijking *de wil van het volk is de wil van de populist* in omgekeerde volgorde heeft toegepast, ten koste van de belangen van de Nederlandse democratische rechtsstaat.

Bescherming van de oorspronkelijke Nederlandse cultuur en tradities

Baudet is van mening dat de Nederlandse cultuur en tradities, die geschoeid zouden

zijn op een homogeen samengestelde (blanke) bevolking met christelijke waarden, onaangetast moeten blijven. Echter, culturele waarden zijn nooit in steen gebeiteld geweest en altijd onderworpen aan invloeden van de heersende tijdgeest; of dat nu door de komst van de Sefardische Joden uit Spanje en Portugal was, als gevolg van de Verdrijvingsedicten van respectievelijk 1492 en 1497, uit het Iberisch Schiereiland, of door de komst van de Hugenoten ten tijde van de Franse Revolutie (een tijd waarin ook de familie Baudet naar de Nederlanden verhuisde), of door de sociale media in de huidige tijd. Het afschermen van de cultuur tegen invloeden van buitenaf lukt misschien in een land als Noord-Korea, maar zo'n streven is in een open land als Nederland gedoemd te mislukken. Dit beleidsstreven is niet alleen onrealistisch maar bovendien zeer onwenselijk, want door zijn oriëntatie op een gefantaseerd verleden sluit het populisme zich af van de toekomst.

Het populisme in de VS

Donald Trump is de populistische president van de VS. Trump voldoet in veel opzichten aan een aantal karakteristieken die kenmerkend worden geacht voor veel populistische leiders, te weten narcistisch, egocentrisch en cynisch (Schaap 2017, 207). Ook Trump verleidt zijn kiezers met illusoire denkbeelden: "*Make America Great Again*". Van zijn belofte om bepaalde banen terug te brengen naar de VS komt niets terecht, omdat daarvoor geen economische rechtvaardiging bestaat. Trump's optreden maakt duidelijk dat hij, als ware populist, de democratische beginselen niet onderschrijft. De vrije pers zet

hij weg als vijand van het volk en het nieuws dat deze pers brengt noemt hij *'fake'* als de inhoud hiervan hem onwelgevallig is. Rechters deugen alleen wanneer zij er blijk van geven 'Trump-rechters' te zijn. De leden van zijn regering dienen loyaal te zijn; niet aan de constitutie, maar aan Trump persoonlijk. Zo niet, dan kunnen zij het veld ruimen, een lot wat velen inmiddels ten deel is gevallen. Ook het Congres dient hem te steunen, want anders omzeilt hij hun bevoegdheid via decreten of spreekt hij zijn veto uit over hun besluiten. Ook zet Trump het Congres regelmatig buitenspel door hoge functionarissen slechts een tijdelijke benoeming te geven. Omdat Trump weigert de uitgangspunten van de democratische rechtsstaat te respecteren, plaatst hij zichzelf feitelijk boven de wet. De vraag over de legitimiteit van dit optreden ligt momenteel ter beoordeling bij het Hoogerechtshof (The New York Times 2019a).

Trump voert de neoliberale agenda uit van de Republikeinse Partij (belastingverlaging voor de rijken, kostenverlaging voor het bedrijfsleven door deregulering, het afschaffen of terugdringen van 'Obamacare', bezuinigingen op sociale voorzieningen, enz.), maar realiseert zich dat hij met zo'n agenda de verkiezingen voor het presidentschap in het jaar 2020 niet gaat winnen. Bijgevolg houdt hij grote delen van zijn agenda verscholen, om met geheel andere onderwerpen in de schijnwerpers te treden. Hij zoekt zijn kiezers, naast de zogeheten evangelicals, onder uiterst conservatieve, witte en gefrustreerde Amerikaanse mannen. En deze doelgroep bedient hij met teksten die

inspelen op hun onderbuikgevoelens. Zo voedt hij ze met racistische, anti-immigratie, anti-moslim en anti-LHBT opvattingen en vrouwenvriendelijke uitspraken. Zodoende splijt Trump de Amerikaanse maatschappij, omdat hij mensen tegen elkaar opzet, veelal op basis van geloof, herkomst of ras. De aldus gecreëerde intolerantie is een inherent gevolg van het antagonistische karakter van het populisme. Dat Trump zijn kiezers bedriegt is op voorhand een gegeven. Zijn beleid is namelijk uitsluitend gericht op het bevoordelen van de rijken, terwijl de bezuinigingen met name de minderbedeelden van de maatschappij treffen en in deze doelgroep bevindt zich het grootste deel van zijn kiezers (The New York Times 2019b). Trump's beleid is dus overwegend neoliberaal, maar zijn strategie is populistisch. Zie hier de valkuil voor de kiezers van Trump.

Conclusie

De opkomst van het hedendaagse populisme zie ik als een teken dat de wal het schip keert.¹⁰ De Anglo-Amerikaanse neoliberale uitgangspunten, die in de afgelopen 40 jaar een bepalende invloed hebben gehad op het economische en maatschappelijke klimaat in de westerse wereld, dragen in belangrijke mate bij aan de opkomst van het hedendaagse populisme. Een substantieel gedeelte van de bevolking is verontwaardigd over de bestaande inkomensongelijkheid en is teleurgesteld in de politiek, omdat die hen hierbij in de kou heeft laten staan. Het populisme bestaat bij de gratie van die boosheid en zal derhalve niets ondernemen om de redenen daarvoor weg te nemen. Voor het

oplossen van de bestaande maatschappelijke problemen is een toekomstvisie noodzakelijk die voorziet in nieuwe pijlers voor het dragen van een duurzame toekomst. Een visie die steunt op een kapitalistisch deltaplan om de natuurlijke krachten van de vrije markt te beteugelen, ter bescherming van de maatschappij, de mens en de natuur.

Voorts zal er een ander type politicus moeten ontstaan die de belangen van de burger en van het bedrijfsleven op evenwichtige en rechtvaardige wijze behartigt. Een politicus die over een aantal eigenschappen beschikt die ik nu dikwijls zo node mis bij politici. Hierbij valt te denken aan kwaliteiten als integriteit, wijsheid, toekomstvisie en moed. Met name moed zal nodig zijn om voorstellen te verdedigen die niet populair, maar wel noodzakelijk zijn om voor de langere termijn een leefbare en duurzame toekomst te realiseren. Daarnaast moeten de grote bedrijven niet louter fungeren als melkkoe voor de aandeelhouders, maar zullen zij zich zo moeten aanpassen dat zij een organisch onderdeel gaan vormen van de maatschappij. Gelet op onderwerpen als het klimaat, een duurzaam economisch model en de invloed van kunstmatige intelligentie, staat de maatschappij aan de vooravond van een aantal ingrijpende ontwikkelingen, die van fundamenteel belang zijn voor de huidige en toekomstige generaties. Uitgaande van dat verbeterde politieke klimaat zal de Nederlandse parlementaire democratie het beste politieke stelsel zijn om aan deze ontwikkelingen vorm te geven.

drs. R. Tjalkens is een gepensioneerd hoofdinspecteur van de Belastingdienst. Hij was werkzaam bij de FIOD en Europol. Ook was hij douane attaché in Brussel.

Literatuurlijst

- ‘The cruel farce of cutting foodstamps’, *The New York Times*, 29 juli 2019b, URL: <https://www.nytimes.com/2019/07/29/opinion/food-stamp-cuts.html>.
 - ‘Trump asks Supreme Court to stop Congress from getting his financial records’, *The New York Times*, 15 november 2019a, URL: <https://www.nytimes.com/reuters/2019/11/15/us/15reuters-usa-court-trump-records.html>.
 - Badir, M., ‘Besteedbaar inkomen van huishoudens staat al bijna veertig jaar stil’, *Rabobank Research*, 5 februari 2018, URL: <https://economie.rabobank.com/publicaties/2018/februari/besteedbaar-inkomen-huishoudens-nederland-staat-vrijwel-stil/>.
 - Baudet, T., ‘Overwinningsspeech Forum voor Democratie’, 20 maart 2019, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HuSkkuEOEa4>.
 - Schaap, S., *De populistische verleiding: De keerzijde van de identiteitsillusie*, Eindhoven, 2017.
 - World Health Organization, ‘Stress at the workplace. Some simple questions and answers’, URL: https://www.who.int/occupational_health/topics/stressatwp/en/.
-
1. Sybe Schaap noemt dit in *De Populistische Verleiding* (2017) ‘de identiteitsillusie’. Als keerzijde van deze illusie ziet hij (op pagina 232) een chaotische samenleving ontstaan met een gespleten en intolerante bevolking.

2. Het verkiezingsprogramma van Forum voor Democratie van 2017 vermeldt in de inleiding onder meer: “Een existentiële crisis bedreigt het voortbestaan van de Nederlandse samenleving”, enz., enz.

3. Volgens een onderzoek van het CBS uit 2015 scoort Nederland een 7,8 bij een tevredenheids-onderzoek en neemt hiermee de vijfde plaats in binnen de EU.

4. Volgens een onderzoek van EenVandaag uit april 2017 is één op de drie mensen een ontevreden of teleurgestelde burger.

5. Thomas Piketty heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar die kloof en zijn bevindingen neergelegd in *Kapitaal in de 21ste eeuw* (2013).

6. Zie in dit verband ook *Globalization and its Discontents, Revisited* (2017), van Joseph Stiglitz.

7. In *De cultuur van het nieuwe kapitalisme* verklaart de schrijver en socioloog Richard Sennett het begrip ressentiment bij de burger

(omdat deze zich niet eerlijk behandeld voelt) als volgt: “Ressentiment is een zeer sociale emotie die vaak afdwaalt van de economische oorsprong hiervan – het zorgt voor verontwaardiging over een neerbuigende houding van de elite, of woede op joden of andere binnenlandse vijanden die er vandoor lijken te gaan met sociale voordelen waar ze geen recht op hebben”.

8. Dit inzicht is mede gebaseerd op mijn achtjarige werkervaring bij Europool.

9. Onder auspiciën van het Europees Parlement wordt periodiek de Eurobarometer/Parlemeter uitgegeven. Volgens een peiling in april 2019 was 85% van de Nederlanders positief over het lidmaatschap van de EU.

10. Begin november 2019 presenteerde het CDA zijn nieuwe toekomstvisie, met daarin onder meer het standpunt dat het neoliberale verhaal niet meer “houdbaar” is.

Overheid

Algemeen kiesrecht (maar dan echt)

door Marcel Wissenburg

Iedere Nederlandse burger moet zich dat magische moment herinneren: je ging als 17-jarige obstinate, emotionele, zelfzuchtige en onuitstaanbare puber naar bed en werd de volgende ochtend wakker als redelijke en rationele, onbaatzuchtige en medemenselijke 18-jarige volwassene. Dat wil zeggen: dat moet wel waar zijn, anders is de grens voor stemrecht, dienstplicht en het kopen van drank in elk geval arbitrair, mogelijk onrechtvaardig.

De staatscommissie-Remkes (Remkes 2018) overwoog in haar eindrapport de kiesgerechtigde leeftijd in Nederland te verlagen van 18 naar 16 jaar, maar koos uiteindelijk voor noch tegen. In haar argumentatie vermeed de commissie zorgvuldig de vragen

te stellen of 16 een minder arbitraire grens voor staatsburgerlijke volwassenheid is dan 18, en of leeftijd überhaupt wel een legitiem criterium voor toelating tot volwaardig staatsburgerschap is. In plaats daarvan voerde de commissie (en het kabinet in zijn eerste reactie; Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2018) een aantal weinig principiële, eerder strategische, argumenten aan – argumenten die door Patrick van Schie in zijn artikel ‘Voer geen kinderkiesrecht in’ in *Liberale Reflecties* 2019 (2) genadeloos en vakkundig werden gefileerd. Ook Van Schie twijfelt echter geen moment aan de zin van een leeftijds criterium voor staatsburgerschap. In tegendeel.

In dit artikel wil ik de vragen stellen die Van Schie en Remkes vermijden. Ik zal proberen aannemelijk te maken dat een leeftijds criterium voor volwaardig staatsburgerschap (lees: voor het verkrijgen van kiesrecht) in elk geval niet op liberale gronden verdedigd kan en mag worden.

Hybride argumenten voor een lagere kiesgerechtigde leeftijd

De staatscommissie bespreekt een tweetal instrumentele (tactische) argumenten voor de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, die beide expliciet door het kabinet worden omarmd: het zogeheten socialiserend effect, en betere representatie. Terecht wijst Van Schie (2019) erop dat er effectievere, efficiëntere en duurzamere middelen zijn om jongeren tot betrokken en geïnformeerde staatsburgers op te voeden, te beginnen bij het nu zeer beperkte en verre van adequate onderwijs in geschiedenis, staatsinrichting en maatschappijleer.

Op het argument dat een lagere kiesgerechtigde leeftijd de representatie van jongeren zou verbeteren gaat Van Schie niet in – misschien ook maar beter, omdat dit een complexe kwestie is die eigenlijk om een verhaal en artikel apart vraagt. Gaat het bij die veronderstelde onderrepresentatie van jongeren bijvoorbeeld om een lage opkomst bij verkiezingen, dan zou eerst de (intuïtief uiterst onwaarschijnlijke) veronderstelling onderbouwd moeten worden dat het puur de toegangsleeftijd is die een lage opkomst van jongeren verklaart. Of gaat het om onderrepresentatie van jongeren onder de ge-

kozen vertegenwoordigers? Ook hier is het uiterst onwaarschijnlijk dat het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd (voor, in dit geval, het passief kiesrecht) ertoe leidt dat meer jongeren kandidaat worden gesteld.

Beide vormen van onderrepresentatie refereren aan een type representatie dat de Amerikaanse politiek filosoof Hanna Pitkin (1967) ‘*representation as standing for*’ noemde: zichtbare vertegenwoordiging van onderling verschillende groepen met verschillende levensverhalen en levensvisies – de na 100 jaar vrouwenkiesrecht nog steeds bestaande onderrepresentatie van vrouwelijke volksvertegenwoordigers is hier de bekendste illustratie van. Er is echter nog een ander type representatie: ‘*representation as acting for*’, oftewel het vertegenwoordigen van het belang en de stem van een achterban. Gaat het bij de onderrepresentatie van jongeren misschien hierom – om die ook elders in de samenleving tegenwoordig zo luid uitgesproken klacht ‘ongehoord’ te zijn? Ook dan is de vraag hoe twee jaar eerder kiesrecht krijgen de ‘gehoorzaamheid’ van politici zal verhogen.

Overigens bespreekt Van Schie zelf ook tactische argumenten, maar dan tegen verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd. Hij stelt dat leeftijd een indirecte indicator is van ontvankelijkheid voor *peer pressure*, al geeft hij geen data of bron voor zijn bewering dat jongeren “zich bovengemiddeld (laten) leiden door wat anderen van hen denken”. Het is misschien ook een ongelukkig argument, omdat leeftijd nu eenmaal een armzalige indicator van (in)competentie is: moeten

dan immers niet ook andere groepen waarvoor dit geldt worden uitgesloten? Als er al een geldig instrumenteel argument voor een leeftijdsgrens zou kunnen bestaan, dan nog eerder voor een *bovengrens*, om te verhinderen dat kiezers zaken gaan bepalen waar ze zelf niet langer door bevoor- of benadeeld kunnen worden, lees, om te voorkomen dat ouderen over hun graf heen gaan regeren.

Het fundamentele probleem met dit soort instrumentele argumenten voor een lagere kiesrechtleeftijd is precies dat ze *instrumenteel* zijn: ze zien een leeftijdsgrens als middel tot een doel. En dat maakt zulke argumenten allereerst voorwaardelijk en voorlopig: als zich betere oplossingen of instrumenten aandienen is het rationeel die te verkiezen. Anderzijds blijven ze altijd willekeurig: instrumentele argumenten geven per definitie geen *inhoudelijke* reden om voor verlaging van de leeftijdsgrens te kiezen, dat wil zeggen, ze geven geen reden dit als juist, rechtvaardig, moreel of ethisch te kwalificeren – het is alleen maar ‘handig’. Het doel heiligt de middelen...

Dat bezwaar geldt niet voor de laatste reeks argumenten die de staatscommissie noemt, en die het kabinet uitdrukkelijk niet overneemt: consistentie en competentie. De staatscommissie wijst erop dat jongeren (tegenwoordig) op hun 16e wel andere rechten en plichten krijgen, terwijl “uit het bezit van allerlei rechten en plichten op een bepaalde leeftijd niet als vanzelfsprekend ook andere rechten en plichten voortvloeien. Van geval tot geval is een zelfstandige inhoudelijke afweging nodig” (Remkens 2018,

130). En Van Schie geeft precies aan wat de maat van die afweging is: competentie.

18 en competent?

De staatscommissie betwijfelt impliciet of jongeren op 16-jarige leeftijd competent genoeg zijn om het staatsburgerschap uit te oefenen; Van Schie zegt het regelrecht. Hij wijst onder meer op de, deels op wetenschappelijk onderzoek gebaseerde, verhoging van minimumleeftijden voor het huwelijk (voor meisjes), alcohol en tabak, en financiële zelfstandigheid.

Maar de staatscommissie zei het al: van geval tot geval... Dat je met 21 pas financieel zelfstandig mag zijn impliceert niet dat je dus ook pas met 21 kiesrecht zou moeten krijgen – noch omgekeerd dat je met 16 financieel zelfstandig zou moeten worden. Wat dan is dan de inhoudelijke reden waarom nu precies het kiesrecht met 18 (21, 24, 30, *whatever*) en niet met 16 gegeven zou mogen worden?

Van Schie vat 200 jaar parlementair debat over de kiesgerechtigde leeftijd samen met een paar heldere frasen: een leeftijdsdrempel is er om te garanderen dat de kiezer beschikt over voldoende ‘onderscheidend vermogen’ tot het ‘enigszins doordacht uitoefenen’ van het kiesrecht; zonder zo’n drempel nemen wij en neemt de burger het stemrecht niet ‘serieus’.

Nou zijn er vier problemen met die argumentatie. Het eerste probleem is dat 16, 18 of welke andere grens ook per definitie arbitrair is: leeftijd is geen garantie en geen indicatie voor het gebruik van een talent

(in dit geval voor ‘doordacht kiezen’), noch voor het vermogen dat te gebruiken, zelfs niet voor het bezit ervan. Dat verschilt immers ... van geval tot geval, van individu tot individu. Als het niet om leeftijd op zich gaat, maar om het daardoor zogenaamd aangeduide vermogen, zou iedereen die niet bewijst ‘doordracht’ te kunnen optreden – de lijst van kandidaten is eindeloos – van het kiesrecht uitgesloten moeten worden.

Ten tweede is ons democratisch systeem helemaal niet geïnteresseerd in, of ingericht op het bevorderen van, ‘doordacht kiezen’. Onze verkiezingen worden verondersteld vrij en *geheim* te zijn. In het stembokje mogen we doen wat we willen, in beginsel zonder bespied of gedirigeerd te worden (in beginsel: de kishokjes in Nederland zijn nog steeds niet afgeschermd). We worden niet voor of tijdens het stemmen bevraagd op onze mo-

tieven, laat staan gedwongen tot een proces van publieke deliberatie voor we het rode potlood uitgereikt krijgen. De geschiedenis van ons kiesrecht is een geschiedenis van het wegnemen van beperkingen die ‘doordacht’ denken moesten verzekeren: de steeds verdere verlagingen van het belastingkiesrecht, de invoering van het algemeen mannen- en later vrouwenkiesrecht, kiesrecht voor gevangenen, misdadigers en (*sic*) geesteszieken – alles juist om betutteling, betweterij, vooroordelen en partijdigheid weg te nemen.

Ten derde: het is óf het één, óf het ander. Een kiesstelsel heeft *ofwel* als functie een ‘doordachte’ collectieve keuze op te leveren – zoals in de nog steeds niet uitgestorven volksdemocratieën en theocratieën – of een vrije keuze. Er bestaat geen middenweg, geen ‘beetje zwanger’, alleen een glijdende schaal, een road to *serfdom* (Hayek 1944).

Protesterende kinderen in Den Haag | Foto: Roos Nya

Het vierde probleem met een leeftijds criterium als maatstaf voor de competentie ‘doordacht kiezen’ is misschien nog wel het belangrijkste. De retoriek van de uitdrukking *road to serfdom* terzijde, er valt soms best iets te zeggen voor het om bestwil beperken of sturen van keuzevrijheid richting ‘verstandige’ keuzes. Stoplichten en waarschuwingen voor ravijnen of allergenen, een verbod op gif in voedsel of een plicht te waarschuwen voor de risico’s van een achtbaan hebben allemaal een in rede begrijpelijke en te rechtvaardigen functie, ook al beperken ze op een of andere manier wel de individuele vrijheid. Maar er is een fundamenteel verschil tussen (begrenzen van) de rechten, plichten en vrijheden van de *burger* en die van de *staatsburger*.

Burgerlijke en staatsburgerlijke redelijkheid/volwassenheid

Hannah Arendt omschreef staatsburgerschap ooit als ‘*the right to have rights*’ (Arendt 1951, 296), het recht om rechten te hebben. Een burger heeft rechten, een staatsburger een *recht op* rechten – in tegenstelling tot een staatloze of een ‘buitenlandse ingezetene’.

Een burger heeft rechten en plichten, gedefinieerd door de gemeenschap (ofwel de politiek) en gelegitimeerd doordat ‘we’ die rechten en plichten kennelijk wenselijk achten. Ook beperkingen van rechten en vrijheden legitimeren ‘we’ zo. ‘We’, de gemeenschap – dat zijn de staatsburgers. De staatsburger bepaalt, als kiezer, de regels volgens welke goed en kwaad worden onderscheiden. Een *staatsburger* zijn betekent het recht hebben, de rechten van burgers te bepalen. De staats-

burger bepaalt daarmee ook wat de criteria voor staatsburgerschap zijn – maar juist die criteria (ik zal ze verder aanduiden als ‘criterium x’) zijn moeilijk te rechtvaardigen.

Enerzijds: regels die *stellen dat* je aan criterium x moet voldoen kunnen niet worden gerechtvaardigd enkel doordat ze zijn gekozen door degenen die aan criterium x voldoen. Niet alleen is het ethisch dubieus wanneer de slager zijn eigen vlees keurt – maar het is ook een *petitio principii*, een logische drogreden: goed is wat goede mensen goed noemen.

Er is dus een *inhoudelijke*, van persoonlijke voorkeuren, meerderheden of hardste schreeuwers onafhankelijke reden nodig om criterium x legitiem te noemen. En hier onderscheidt het liberalisme zich fundamenteel van theocratische en volksdemocratische politieke theorieën: het liberalisme streeft naar een *open society*, het wil per definitie openstaan voor en ruimte bieden aan alle visies op het goede leven, voor zover deze elkaar ook ruimte bieden.

Voor een liberaal kan ‘doordacht kiezen’ niet criterium x zijn – misschien (misschien!) kan het een goed criterium voor euthanasie, abortus of drugs zijn, maar niet voor het kiesrecht. Want wat is ‘doordacht’ nou precies? Redelijk zijn, alle alternatieven overwegen, en dan de knoop doorhakken op basis van een criterium dat ook weer redelijk moet zijn, uit alle alternatieven gekozen? Dat levert een uitzichtloos Droste-effect op. Of betekent ‘doordacht’ *better safe than sorry*, de minst riskante keuze? Wat is er mis met

een leven waarin risico een plaats heeft? Is doordacht hetzelfde als doortrapt of is het juist onwrikbaar vasthouden aan een heilig principe? Waarom zouden keuzes niet op basis van diepgevoelde emoties ('Hier sta ik, ik kan niet anders') gemaakt mogen worden? Al deze interpretaties van en alternatieven voor 'doordachtheid' staan voor die vele visies op het goede leven die een vrije samenleving nooit op voorhand mag uitsluiten.

De wil tot kiezen

In antwoord op een voorstel tot 'deconstitutionalisering' van de kiesgerechtigde leeftijd, het uit de Grondwet halen ervan zodat er eenvoudiger mee kan worden geëxperimenteerd, schrijft Van Schie: "De kiesgerechtigde leeftijd moet niet afhangen van politieke impulsen en (Binnenhofse) groepsdruk". Mee eens; dat was ook mijn boodschap hierboven. Hij vervolgt: "... maar [de bepaling ervan, MW] moet geschieden na zorgvuldige afweging van voor- en nadelen voor de kwaliteit van het representatieve orgaan". En daarmee zet hij de liberale wereld dus op de kop: het representatieve orgaan dient de staatsburger, niet omgekeerd – in de woorden van Mark Rutte (2019): 'de kiezer is de baas'.

Het uit de Grondwet halen van de kiesgerechtigde leeftijd is niet alleen verenigbaar met een liberale politieke filosofie – het is de enige consistente keuze, de enige keuze die toekenning van het kiesrecht *op neutrale, onpartijdige gronden* mogelijk maakt. Want uit de afwijzing van moralistische en moraliserende criteria voor staatsburgerschap volgt niet dat er ook geen liberaal

criterium x kan zijn – dat kan wel degelijk. Wanneer we alle partijdige, betuttelende, ethisch gekleurde en controversiële gronden om kiesrecht toe te kennen wegstrepen, alle uitvluchten en excuses waarmee anderen jou buiten de gemeenschap willen sluiten – dan is uitoefening van het staatsburgerschap nog maar van één ding afhankelijk: jouw wil om dat te doen, de pure wil om te kiezen.¹

Een vrijwillig, dus op de vrije wil gebaseerd, kiesrecht is, als enige, verenigbaar met het liberale gedachtegoed. In praktische termen betekent dit uiteindelijk (uiteindelijk – elke politieke weg is lang, kronkelend en vol tijdelijke compromissen) de openstelling van het kiesrecht voor eenvoudigweg ieder die zelf zegt te geloven 'ik wil stemmen, ik kan stemmen'. Die wil tot kiezen, dit teken van interesse en betrokkenheid bij de politieke gemeenschap, is een veel liberaler criterium x dan enige vorm van 'doordachtheid'.

prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Literatuurlijst

- Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1951.
- Hayek, F.A., *The Road to Serfdom*. London, 1944.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Kabinetsstandpunt over het ad-*

vies van de Staatscommissie parlementair stelsel, Den Haag, 2019, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/06/26/kabinetsstandpunt-over-het-advies-van-de-staatscommissie-parlementair-stelsel>, geraadpleegd op 28 november 2019.

• Pitkin, H.F., *The Concept of Representation*. Berkeley, 1967.

• Remkes, J., e.a., *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans*, Amsterdam, 2018, URL: <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/lage-drempels-hoge-dijken-democratie-en-rechtsstaat-in-balans/>, geraadpleegd op 28 november 2019.

• Rutte, M., 'Interview met de Minister-President', NPO 1, 22 november 2019.

• Van Schie, P.G.C., 'Voer geen kinderkiesrecht in', *Liberale Reflecties*, 2019, nr. 3, pp. 52-59.

1. De kenner herkent hierin mogelijk de manier waarop Immanuel Kant zijn categorische imperatief ontwikkelde: haal alle willekeurige elementen uit gedragsregels, en van 'wie x wil moet y doen' blijft alleen 'moet', het idee van de pure plicht, over.

Foto: Alexandros Michailidis

Foto: Alexandros Michailidis

Laatste opmerkingen over kiesrecht van Patrick van Schie en Marcel Wissenburg

door Patrick van Schie

Liberaal Reflecties wil met de daarin opgenomen artikelen debat uitlokken, dus het doet mij deugd dat mijn artikel ‘Voer geen kinderkiesrecht in’ een reactie heeft opgeroepen. Nog wel van de hoofdredacteur van het blad. Overtuigd heeft zijn reactie mij bepaald niet. Ik zal kort aangeven waarom.

Marcel Wissenburg maakt een heel nummer van het feit dat de leeftijdsgrens voor het kiesrecht arbitrair is. Dat heb ik geen moment ontkend. In mijn artikel haalde ik juist GPV-Tweede Kamerlid Jongeling instemmend aan die dit in 1971 tijdens het parlementaire debat over de verlaging van de kies-

gerechtigde leeftijd naar 18 jaar eveneens zei maar tevens stelde dat aan het stellen van een leeftijdsgrens niet valt te ontkomen; niemand wil tenslotte kiezers van nog maar één jaar oud. Of heeft zich met Wissenburg de eerste pleitbezorger van babykiesrecht aangediend?

Wissenburg schrijft: “Dat je met 21 pas financieel zelfstandig mag zijn impliceert niet dat je dus ook pas met 21 kiesrecht zou moeten krijgen – noch omgekeerd dat je met 16 financieel zelfstandig zou moeten worden”. Blijkbaar wil hij voor financiële zelfstandigheid wel een leeftijdsgrens handhaven. Maar die is natuurlijk evenzeer

arbitrair; daarom echter *mijns inziens* niet overbodig. In de lijn van zijn eigen redenering zou Wissenburg echter *alle* leeftijdsgrenzen moeten willen schrappen: voor financiële zelfstandigheid, om te kunnen trouwen, voor aankoop van alcohol en tabak, voor het behalen van een rijbewijs, etc.

Volgens mij is het niet logisch om op een leeftijd waarop iemand niet geacht wordt verantwoordelijkheid voor keuzes in het *eigen* leven te nemen, wel op een verantwoorde manier keuzes in het *algemeen* belang te maken. Het eigen leven valt makkelijker te overzien dan dat van het land. En afgewogen keuzes maken in het algemeen belang is wel degelijk wat een kiezer wordt geacht te doen wanneer hij of zij een stem uitbrengt.

De reden dat andere vroegere grenzen voor het kiesrecht zijn geslecht – zoals het geslacht of de hoogte van de betaalde belastingen – was dat het geen deugdelijke onderscheidingsgronden bleken te zijn: ook vrouwen en burgers met minder geld waren in staat door-dachte politieke keuzes te maken. Nu zijn sommige 16- en 17-jarigen dat ook, maar anders dan bij vrouwen en bij de categorie ‘minvermogenden’ (in de toenmalig terminologie), worden zij niet categorisch uitgesloten maar moeten zij slechts nog één of twee jaar wachten totdat ook zij naar de stembus kunnen gaan. Een leeftijdsgrens sluit geen enkele burger uit, maar kent het kiesrecht slechts in een bepaalde fase van iemands leven nog niet toe. Zoals ook de leeftijdsgrens voor de AOW, waar die ook wordt gelegd, geen enkele burger uitsluit van deze basispen-

sioenvoorziening maar dit recht wel voorbehoudt aan een bepaalde fase in het leven.

Wissenburg stelt dat er maar één criterium voor toekenning van het kiesrecht kan zijn: de wil om te kiezen. Dit zou inderdaad betekenen dat indien een éénjarige gebiologeerd raakt door het grote vel papier (het stembiljet) waarop hij met een rood potlood kan kleuren, hem het kiesrecht zou moeten worden toegekend ook al heeft hij geen flauw idee wat hij aan het doen is. Dat zou van het kiesrecht een parodie maken. Onze democratie is echt veel te belangrijk om het kiesrecht te degraderen tot een speeltje.

door Marcel Wissenburg

Het is altijd bevredigender het oneens te zijn met de directeur van de TeldersStichting dan eens – het levert vruchtbaardere gedachtewisselingen op, en helpt je de gaten in je eigen verdediging te ontdekken.

Laat ik eerst wat misverstanden uit de weg ruimen. Wanneer ik schrijf “... noch (...) dat je met 16 financieel zelfstandig zou moeten worden” verdedig ik niet een (hogere) leeftijdsgrens voor financiële zelfstandigheid maar wijs ik enkel op een eenvoudig te maken logische fout: zelfs als leeftijdsgrens x (zeg 16) voor (zeg) drankgebruik gerechtvaardigd zou zijn volgt daaruit niet dat x ook de grens voor andere praktijken (zeg financieel zelfbeheer) moet zijn. En dat ik zware problemen heb met leeftijd als criterium ‘*an sich*’ voor competentie (hoe ook verder gedefinieerd) hoeft niet te bete-

kenen dat ik leeftijdscriteria altijd, eeuwig, overal zal afwijzen. Ik kan me omstandigheden voorstellen waaronder ik zo'n criterium voor het gebruik van alcohol, hasj of chocolade als 'niet onredelijk' zou moeten accepteren – wanneer het bijvoorbeeld redelijk blijkt, grenzen aan de consumptie van zulke verderfelijke waren te stellen, en er geen precieze meetlat voorhanden is.

Wat ik wel afwijs is een leeftijdscriterium voor die ene, van alle andere activiteiten van burgers (*les bourgeois*) radicaal verschillende bezigheid, het staatsburgerschap (*être citoyen*) – en dat zelfs niet puur omdat leeftijd een arbitrair criterium is, maar omdat het verondersteld wordt de competentie 'doordenken' te meten. Het is met de eis van 'doordenken'

(ofwel 'politiek correct denken') dat ik als liberaal een probleem heb. Met zo'n eis worden op voorhand politieke visies, visies op wat een goed of wijs of zinnig leven is, als onwenselijk afgewezen en uitgesloten – terwijl een hoeksteen van het liberalisme toch echt het adagium van Frederik de Grote is *das jeder nach seiner Façon selig werden soll* (dat ieder op zijn eigen manier zalig moet worden).

Dat leeftijd slechts in een tijdelijke uitsluiting van staatsburgerschap resulteert, is waar. Maar dat is het probleem niet. Het echte probleem is een klassieker in de politieke filosofie: Plato versus Aristoteles (vergelijkbaar met het antagonisme tussen Ajax-PSV, Beatles-Stones, Star Wars-Star Trek elders in de samenleving). Voor Plato was poli-

Foto: Alexandros Michailidis

tiek zo belangrijk dat het aan experts moest worden overgelaten, aan de superintelligente en daartoe doorgefokte filosoof-koningen; het ergste wat een beschaving kan overkomen is democratie, de regering van *oi polloi*, het gewone volk dat niet verder kijkt dan het onmiddellijke eigenbelang.

Aristoteles stelde, realistisch, dat een samenleving alleen stabiel kan zijn als de altijd aanwezige tegenstelling tussen *haves en have-nots*, alias oligarchie en democratie, wordt herkend en in balans gehouden. Onze parlementaire, constitutionele democratie is een variant op dit model (dat de Romeinen *res publica* noemden): de Grondwet enerzijds, met haar grondrechten en machtenscheiding, en de zonder last opererende volksvertegenwoordiger anderzijds, fungeren als rem op de waan van de dag en op de bevliegingen van de *demos*.

Waar Thierry Baudet en zijn kompanen dwalen in de richting van ongebreidelde volkswil, dwaalt Van Schie in de richting van autoritarisme, door te pogen bij voorbaat ‘ondoordachte’ politieke ideeën en idealen uit te sluiten – tijdelijk, kennelijk in de hoop dat ‘het’ wel over zal gaan. Dat getuigt niet van vertrouwen in het corrigerend vermogen van onze politieke instituties.

Een laatste misverstand: dat ik pleit voor het vervangen van het *principe* van uitsluiting op basis van leeftijd door een *principe* van insluiting op basis van de wil tot kiezen, de wil deel uit te maken van de politieke gemeenschap, betekent niet dat dat *prak-*

tisch per se babykiesrecht moet worden. *The devil's always in the detail* – wie, zoals Van Schie, wil vasthouden aan een competentie criterium, vindt vast wel weer een manier om in de uitvoeringspraktijk een ‘echte wil’ van een ‘valse wil’ te onderscheiden.

dr. P.G.C. van Schie is directeur van de TeldersStichting.

prof.dr. M.L.J. Wissenburg is hoofdredacteur van Liberale Reflecties en hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Vrijheid in gemeenschap

door Hans Mojet

Bespreking van Rudolf de Korte,

Vrijheid in gemeenschap. Memoires van een sociaal liberaal, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg, 2019. ISBN: 978 94 6338 705 7.

In Nederland is het minder gebruikelijk dan in het buitenland dat oud-ministers memoires publiceren. Dat diverse leden van de eerste twee kabinetten-Lubbers recent hun herinneringen op schrift stelden is dan ook winst, mede met het oog op de latere geschiedschrijving.¹ De memoires van Rudolf de Korte vormen een mooie aanvulling in deze reeks. De Korte was namens de VVD kortstondig minister van Binnenlandse Zaken in het eerste kabinet-Lubbers en vicepremier en minister van Economische Zaken in het tweede kabinet-Lubbers.

De memoires omvatten echter een bredere periode. Van zijn eerste stappen binnen de VVD, het lidmaatschap van de Tweede Kamer tot en met zijn ministerschappen.

Met het pistool op de borst

De eerste stappen in de VVD zette De Korte in 1970 na een debat dat hij vlak voor de Statenverkiezingen had bezocht. Het debat vond plaats in Amsterdam tussen VVD-fractievoorzitter Molly Geertsema en D66-fractievoorzitter Hans van Mierlo. Aan de orde was de vraag die velen toen bezig hield: welke keuze maakte D66 als het ging om coalitievorming? Over het debat is destijds in de pers uitvoerig bericht naar aanleiding van een vraag die De Korte aan Van Mierlo stelde. Van Mierlo draaide naar het gevoel van De Korte om de hete brij heen. Net voor het

einde van het debat stelde De Korte aan Van Mierlo de vraag waar hij “met het pistool op de borst” voor zou kiezen, voor de PvdA of de VVD? De vraag kreeg groot onthaal in de zaal. Van Mierlo antwoordde dat hij dan voor de PvdA zou kiezen, ook met Nieuw Links. Het was De Korte gelukt een duidelijke uitspraak aan Van Mierlo te ontfutselen.

De vragensteller viel op bij de diverse VVD-prominenten die op de avond aanwezig waren. Na afloop kwam Henk Vonhoff, toen in het VVD-hoofdbestuur verantwoordelijk voor propaganda, op De Korte af. De Korte was toentertijd in een marketingfunctie werkzaam bij Unilever. Vonhoff beseftte dat er op het gebied van propaganda nieuwe wegen ingeslagen moesten worden. De Korte voelde zich geroepen. Hij kon marketingideeën in de politiek brengen.

De volgende dag werd De Korte gebeld door partijvoorzitter Haya van Someren-Downer. Zij wilde graag kennismaken en De Korte committeren. De Korte had Van Someren in de jaren daarvoor in de media leren kennen als een “zeer spraakzame en eigenzinnige politica”. Bij de kennismaking waren ze onmiddellijk in gesprek. De Korte werd gevraagd om binnen het hoofdbestuur de portefeuille propaganda op zich te nemen.

Campagnevoeren

Als hoofdbestuurslid zette De Korte zich in voor een professionalisering van het campagnevoeren van de VVD. Daar was alle aanleiding toe. Tot dan toe lag de nadruk op het versturen van campagne-

middelen door het partijbureau. Er was bij enkele hoofdbestuursleden echter enige scepsis over in hoeverre de politiek van het bedrijfsleven kon leren. Reden voor De Korte om kleine stapjes te zetten.

Van de verkiezingsresultaten van 1971 maakte hij een analyse. Zijn conclusie was dat de partij er op geen enkele wijze in was geslaagd om uit te stijgen boven haar traditionele positie als de partij van de gevestigde, wellevende burger. Met name het potentieel aan jongere, beter opgeleide kiezers was niet aangeboord. De analyse gaf De Korte aanleiding om voortaan vooral gedifferentieerd te werk te gaan: naar leeftijd, inkomensgroep, beroepsgroep en regio.

Vervolgens zette hij enkele concrete stappen. Zo stelde hij de Nieuwe Kiezerswerkgroep in. Doel was meer voeling krijgen met de jongste generatie in de partij. Het initiatief leverde enkele latere kopstukken op: Loek Hermans, Jan Franssen en Ben Verwaayen. Daarnaast kwam het tot een herinrichting van de propagandaorganisatie, met name door een stevige verankering van de landelijke propagandacommissie. Verder ging De Korte zichzelf steeds meer als campagneleider van de VVD profileren.

Sneller dan verwacht werd de nieuwe structuur op de proef gesteld. In 1972 viel het kabinet-Biesheuvel I als gevolg van het aftreden van de ministers van DS'70. Dat leidde tot nieuwe verkiezingen. Nieuw was als gevolg van de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd de groep kiezers van 18 tot 21 jaar. Hans

Wiegel was een belangrijke troef in de campagne. Beter dan voorgangers zou hij de verbinding met deze groep kunnen leggen. Er werd zelfs een speciale folder gemaakt: '18-plus naar de stembus'. De VVD won uiteindelijk zes zetels. Ook bij de Kamerverkiezingen van 1977 waarin de VVD wederom zes zetels won, zou De Korte weer campagneleider zijn.

Vanuit het bedrijfsleven de politiek in

De Korte stond in 1977 ook op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. Met plek 29 leek het eerst onzeker of hij in de Kamer zou komen. De VVD kreeg namelijk 28 zetels. Na een langdurige formatie waarin CDA en PvdA er niet uit kwamen, werd uiteindelijk een kabinet van CDA en VVD geformeerd. Dries van Agt werd premier, Wiegel vicepremier en minister van Binnenlandse Zaken. De Korte kwam in de Kamer.

Daarvoor had hij zijn activiteiten binnen de VVD steeds gecombineerd met een baan in het bedrijfsleven. Na zijn studie scheikunde en promotie in de wiskunde en natuurwetenschappen in Leiden was hij kort aan de universiteit verbonden, alvorens hij een baan bij Shell kreeg. Hij werd in Hongkong geplaatst en maakte van daaruit een deel van de Culturele Revolutie in China mee en de onvrijheden die daarmee gepaard gingen. Hij geeft daarvan in zijn boek enkele indrukken. Na Hongkong volgde twee jaar in Ethiopië waarna hij en zijn gezin terugkeerden naar Nederland. Daar maakte hij de overstap naar Unilever. Van zijn directeur kreeg hij de ruimte voor zijn politieke nevenactiviteiten.

Het dilemma voor de VVD tijdens het eerste kabinet-Van Agt

In de Tweede Kamer ging De Korte zich bezig houden met sociale zekerheid. Hij geeft een aardig beeld van de worsteling die de VVD had tijdens het kabinet-Van Agt I. Door de wankelende basis onder het kabinet vanwege de zogeheten 'loyalisten' binnen het CDA die het kabinet maar halfslachtig steunden, lukte het maar beperkt om structurele hervormingen door te voeren en de begroting op orde te brengen. Ook Ruud Lubbers schipperde als fractievoorzitter vanaf 1978. Dit terwijl het geheel aan sociale voorzieningen was uitgegroeid tot een 'zwaar opgetuigde kerstboom'. Nederland leefde collectief aanzienlijk boven zijn stand, aldus De Korte.

De Korte schetst de ontwikkelingen rond Bestek '81, het bezuinigingspakket dat het kabinet voorstelde. Het was voor de VVD lastig zich hier scherp te profileren, hoewel daaraan wel behoefte leek te bestaan. De gemeenteraads- en Statenverkiezingen in 1978 waren teleurstellend verlopen. Dat leidde tot discussie in de fractie. Tijdens een fractieweekend werd gepleit voor een bredere profilering dan slechts op financieel-economische onderwerpen. De Korte liet deze discussie enigszins aan zich voorbij gaan. Wat hem betreft was het én-én, oftewel profileren op authentieke liberale onderwerpen én verantwoordelijkheid dragen voor de harde realiteit van het regeringsbeleid. De Korte maakte zich met zijn rekenwerk verdienstelijk binnen de fractie en kreeg van de buitenwereld gaandeweg het etiket van financieel-economisch spe-

cialist op zich gedrukt. Hij werkte mee aan een studie van de Teldersstichting over de uit de hand gelopen collectieve uitgaven en mogelijkheden tot beperking daarvan. Ook was hij nauw betrokken bij de verkiezingsprogramma's van 1981 en 1982. Het zou nog duren tot het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers voordat het roer echt omging.

Vrijheid in gemeenschap

Dat de ideeën van De Korte zich niet alleen beperkten tot financieel-economische kwesties blijkt uit de beschrijving van zijn ideeën die hij eerder uiteenzette in zijn boek *Naar een vrije samenleving. Een nieuw-liberale toekomstvisie*. Hij werkte daarin in feite de titel van zijn memoires, *Vrijheid in gemeenschap*, nader uit. Hij wilde afrekenen met het “betreurenswaardige misverstand als zou het liberale oriëntatiekader slechts egoïsme en materialisme in mensen wakker schudden”. Het gemeenschapsperspectief is voor de VVD niet minder belangrijk dan voor andere partijen.

Hij maakte bij de uitwerking onder meer gebruik van de inzichten van zijn echtgenote (psychotherapeute) en zijn schoonvader (psychiater) uit de wereld van de psychologie.

De Korte richtte zijn pijlen onder meer op de nivelleringsdwang en het “collectief conformisme, waarin de volgzaamheid werd verheven tot allesbeheersende norm”. Hij werkt in het verhaal een ‘derde’ weg uit waarin onze gezamenlijke vrijheid centraal staat om met elkaar te doen waartoe wij het best in staat zijn, met elkaar en voor elkaar. Daarbij horen bruggen bouwen en het tot elkaar komen, in vol wederkerig respect. Daarbij benadrukt hij het belang van de vrijheid van de eigen identiteit waarvoor liberalen bij uitstek op de bres horen te staan. In zijn verhaal werkt hij uit waarom hij zichzelf als ‘sociaalliberaal’ ziet, hoewel in zijn liberalisme ‘asociale’ liberalen eigenlijk niet voorkomen. Wie zijn rug toekent naar de samenleving, kan eenvoudig niet werkelijk liberaal zijn, aldus De Korte.

Eindelijk echt puinruimen

Bij de Kamerverkiezingen van 1982 behaalt de VVD een grote winst. In de formatieonderhandelingen maakt De Korte namens de VVD deel uit van de werkgroep over financieel-economische kwesties. Er kan nu beter zaken worden gedaan met het CDA. Het regeerakkoord draagt een duidelijke stempel van de VVD. Hoewel De Korte stille hoop koestert op een post in het kabinet, wil Ed Nijpels zijn ervaring graag voor de fractie behouden.

Voor de VVD Tweede Kamerfractie is de periode van het eerste kabinet-Lubbers een tamelijk turbulente vanwege diverse affaires. De Korte besteedt hieraan slechts zeer beperkt aandacht. Wel wijdt hij een hoofdstuk aan de parlementaire enquête over de steun aan scheepsbouwconcern RSV, waarvoor met name VVD-minister Gijs van Aardenne (Economische Zaken) onder vuur kwam te liggen. Dit hoewel hij zelf persoonlijk altijd tegenstander was geweest van dergelijke steun.

In de loop van de kabinetsperiode vindt de economie haar weg omhoog. De economische cijfers worden beter. In 1986 overlijdt plotseling Koos Rietkerk, minister van Binnenlandse Zaken, met wie De Korte eerder nauw samenwerkte toen Rietkerk fractievoorzitter was. De Korte wordt gevraagd om Rietkerk op te volgen.

Op Economische Zaken

Na de verkiezingen van 1986 wordt De Korte vicepremier en minister van Economische Zaken, oftewel 'minister voor het Bedrijfsleven' zoals hij het zelf omschrijft. De VVD was

verzwakt uit de verkiezingen gekomen en De Korte zag het als taak om "scherp bij de les" te blijven, als het ging om het financieel-economisch beleid. Diverse dossiers passeren de revue. Hij beschrijft het nieuw elan waarmee aan het tot stand brengen van een Europese interne markt werd gewerkt. Na jaren van stagnatie werd in 1986 de Europese Akte tot stand gebracht op grond waarvan voor 1992 een grote hoeveelheid Europese wetgeving vastgesteld moest worden. Ook handelsmissies komen aan de orde, evenals het 'hoofdpijndossier' van de Wet op de Investeringsrekening. Na budgetoverschrijdingen kwam er uiteindelijk een einde aan deze regeling die eerder dankzij toenmalig minister van Economische Zaken Lubbers in het Staatsblad was beland. De Korte schrijft bewonderend over Lubbers, een "meester-schaker".

Slotsom

De stijl waarin de memoires zijn geschreven, sluit goed aan bij het beeld van de persoon De Korte dat daaruit oprijst: gedegen en bescheiden, maar ook gedreven. Het verhaal is prettig leesbaar en in klare taal geschreven. Hij beperkt zich tot de hoofdlijn en laat zich niet afleiden door affaires en schandalen die de VVD een deel van de periode waarin de Korte actief was, kenmerkten. En die hoofdlijn, werken aan een liberale samenleving waarin vrijheid in gemeenschap wordt genoten, komt duidelijk naar voren in het parcours van De Korte binnen de VVD. Hij weet daarbij zijn eigen rol ook steeds in breder perspectief te plaatsen. De Korte heeft een gunfactor en schrijft ook bewonderend en in korte karakterschetsen

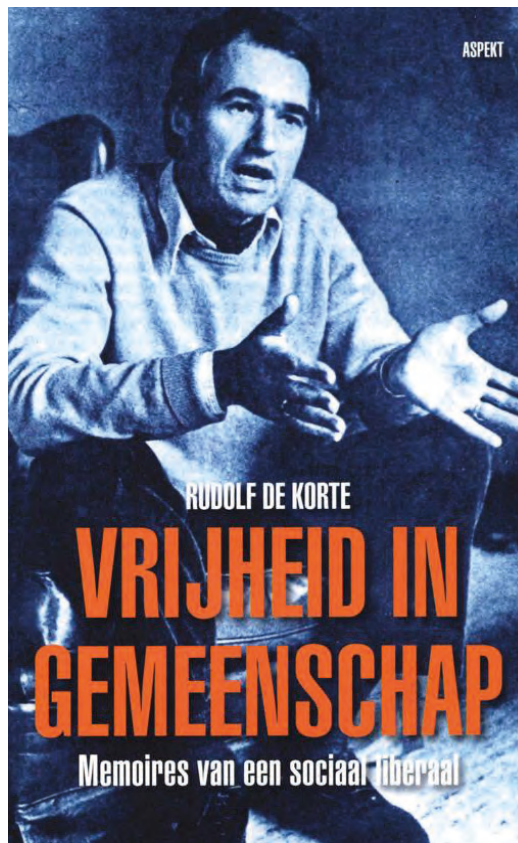

over personen met wie hij samenwerkte: o.a. over Haya van Someren, de diverse fractievoorzitters, onder wie Koos Rietkerk, en Annelien Kappeyne van de Coppelio. Het verhaal van De Korte vormt daarmee een mooie bijdrage aan de politieke geschiedschrijving over de jaren zeventig en tachtig en de moeizame strijd om Nederland financieel-economisch weer op de rails te krijgen.

mr.dr.s. Hans Mojet ML is rijksambtenaar en redactielid van Liberale Reflecties.

1. Van de volgende bewindspersonen in de kabinetten-Lubbers verschenen de afgelopen jaren memoires of herinneringen: Frits Korthals Altes, Zeven politieke levens. Herinneringen in dossiers, Uitgeverij Boom, 2017; Ruud Lubbers, Persoonlijke herinneringen, Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2018; en Elco Brinkman, Bouwen en bewaren. Memoires, Uitgeverij Prometheus, 2019.

Hans Mojet

Hoe uniek is Bloemendaal?

door Joop van den Berg
Bespreking van Martijn Bolkestein en Meindert Fennema, Dorpspolitiek. Waar is het lokale gezag?, Uitgeverij Prometheus, Amsterdam, 2018. ISBN 978 90 446 3629 1.

Laten wij maar meteen beginnen met het zwakste punt van het boek van Martijn Bolkestein en Meindert Fennema: de titel. ‘Dorpspolitiek’ wekt de indruk van weinig verheffend geneuzel en *dédain* jegens de gemeentelijke democratie en haar functioneren. Alsof je een boek zult gaan lezen met een hoog ‘kèjjelache’-gehalte. De auteurs bedoelen het, zoals tegen het einde van het boek blijkt, voornamelijk liefkozend, maar

dat helpt niet echt. De lezer wordt op het verkeerde been gezet. Misschien dat zij aldus zichzelf en hun verhaal willen relativieren, want zij hebben dan toch maar een aantal jaren actief deelgenomen aan zulke ‘dorpspolitiek’, in de gemeenteraad van Bloemendaal.

Hoe ijverig zij daar hun raadswerk hebben verricht weet ik niet, maar als ik hun boek lees en het *commitment* zie dat eruit tevoorschijn komt, dan moeten zij beiden hun werk hoogst serieus hebben genomen. Het boek gaat in die zin dan ook niet over ‘dorpspolitiek’. Aan de hand van eigen ervaringen in Bloemendaal en kwalitatief onderzoek over andere gemeenten in Nederland – en zelfs in één Engelse gemeente – leveren zij

een serieuze en tegelijk levendige analyse van het gemeentebestuur in Nederland. De wijze van kijken wordt in hoge mate door de ervaring als raadslid getekend en dat maakt hun werk er alleen maar interessanter door.

Hoe is het nu om vier jaar lid te zijn van de gemeenteraad en wat kun je daar doen en bereiken? Die vraag vormt de basis van het boek. *Dorpspolitiek* levert niet alleen beschouwingen over de voornaamste ambten in de gemeente, maar ook over de positie van het gemeentebestuur en zijn mogelijkheden. Door vooral te kijken naar wat raadsleden wel en niet kunnen betekenen wijkt het boek, zoals de auteurs terecht constateren, nogal af van de doorgaans sterk bestuurskundig georiënteerde literatuur over het gemeentebestuur.

In *Dorpspolitiek* domineert de politiek-wetenschappelijke blik en het perspectief van onderaf. Zo wordt geprobeerd meer inzicht te leveren in het proces van beïnvloeding van het bestuur door de raad, raadsleden, en niet te vergeten, al dan niet georganiseerde inwoners. Dat alles bevordert een beeld van 'uit het leven gegrepen' politieke activiteit en maakt het boek dus buitengewoon leesbaar. Ondanks de serieuze aanpak, gaan de auteurs met humor en relativiseringsvermogen te werk.

Hoewel het boek niet alleen over hun eigen gemeente gaat, kiezen de auteurs toch voor Bloemendaal als hun belangrijkste casus. Geen wonder, want daar hebben zij hun praktische ervaring met de gemeentelijke politiek opgedaan. Nu is Bloemendaal wel 'een gevalletje': het werkte in korte tijd tussen 2014 en

2018 vier burgemeesters af, al lijkt het er nu een tikje rustiger geworden. Bovendien hanteert de gemeenteraad een beleid van ruimtelijke ordening die Bloemendaal maakt tot een 'in krimpfolie' gehulde plaats (een van de vele fraaie metaforen in het boek). Niets mag er veranderen. Enigszins soepel bestuur wordt er wel erg moeilijk door.

Het wekt de indruk dat Bloemendaal een unieke gemeente vormt, maar beide auteurs laten zien dat dit maar zeer ten dele het geval is. Alleen al van de nogal problematische politieke verhoudingen in Bloemendaal zijn meer voorbeelden te vinden: gemeenten voor hoofdzakelijk (zeer) welvarende bewoners, doorgaans hoog opgeleid en met een nogal klantachtige verhouding tot hun bestuurders. Zulke gemeenten zijn decenia lang gedomineerd door de VVD, die er over absolute raadsmeerderheden beschikte. Die zijn verleden tijd, ondanks dat de VVD intussen nationaal de grootste en dominante partij is geworden. Juist echter in gemeenten als Bloemendaal, Blaricum en Wasse-naar hebben zij die traditionele meerderheden verloren, al zijn zij doorgaans nog wel de grootste in een gefragmenteerd politiek landschap (op een raad van 19 zetels telden de beide auteurs zeven fracties, sinds 2018 zijn het er acht). Tegenover de VVD is de lokale partij groot geworden, zoals die overal in Nederland aan belang heeft gewonnen en op veel plekken de 'normale' en zelfs gevestigde gemeentelijke partij is geworden.

Bloemendaal is dus wel een typische gemeente (in welkend 'suburbia'), maar het

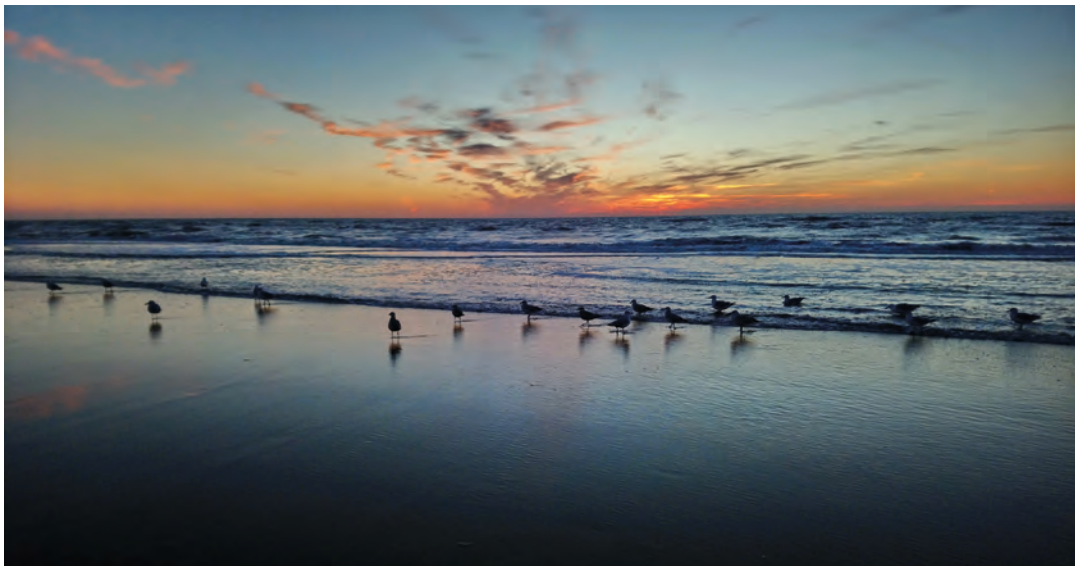
is niet uniek. Van lieverlede neigen Bolkestein en Fennema ertoe Bloemendaal meteen maar als een gemeente ‘als alle andere’ te beschouwen, maar dat gaat weer wat ver. Natuurlijk, om een beetje overzichtelijk over het Nederlandse gemeentebestuur te schrijven moet je ietwat overmoedig generaliseren. Maar het blijft altijd oppassen geblazen.

Voorbeeld: Bloemendaal is een gemeente met drie kernen die tot op grote hoogte gemeenschappen vormen die verwant en met elkaar vertrouwd zijn. Ook elders vallen gemeente en gemeenschap nogal eens samen, maar weer lang niet overal. In het noorden zijn heel wat gemeenten te vinden, waar een verstandige herindeling zonder veel rumoer is en wordt geaccepteerd: gemeente en gemeenschap vallen daar van oudsher helemaal niet samen. Het blijft voor beide auteurs dus worstelen met de vraag naar de representativiteit van wat zij tegenkomen en met de toelaat-

baarheid van generalisaties. Zij kunnen zich troosten met de gedachte dat zij niet de enigen zijn die daarmee moeten ‘*wirtschaften*’.

Als het gaat over de politieke ambten valt op dat de auteurs onevenredig veel aandacht geven aan het burgemeesterschap, wat tot op zekere hoogte te begrijpen is, gelet op de recente Bloemendaalse geschiedenis. Maar daardoor laat de aandacht voor de rol en positie van de wethouders in het boek te wensen over. Dit, terwijl Nederland juist uniek is door het gewicht dat in de lokale democratie wordt toegekend aan de wethouders. Beleid wordt in de eerste plaats gemaakt door de wethouders, veel meer dan door de burgemeester, hoeveel zichtbaarder die ook moge zijn. Daardoor is er wel veel aandacht voor het proces van benoeming van burgemeesters, hoewel de analyse van dat proces – hoe democratisch is het eigenlijk? - dieper had kunnen reiken. Over de totstandkoming

Zonsondergang in Bloemendaal

van colleges en de benoeming van wethouders krijgen wij opvallend weinig te horen. De uitzondering daarop vormen de in getal en belang toenemende wethouders van buiten de gemeente. Wethouders lijken de burgemeester achterna te gaan wat betreft externe werving, alsof het om een willekeurig beroep gaat in plaats van een plaatselijk ambt. Terrecht zijn de beide auteurs daar kritisch over.

Veel aandacht besteden Bolkestein en Fennema aan de lokale partij. Vaak is die, minstens aanvankelijk, een afscheiding van een van de bestaande traditionele partijen. In plaatsen als Bloemendaal uiteraard de VVD (in Wassenaar zijn er langzaamaan vier of vijf lokale partijen, allemaal varianten van de VVD). Veel van deze partijen lijdten een kort bestaan: na enig succes bij de ene verkiezing volgt het overlijden bij de eerstvolgende. Andere blijven klein maar in hun bestaan wel hardnekkig (en lastig). Heel wat lokale partijen, zo laten de auteurs zien, zijn het product van gemeentelijke herindeling. Maar intussen zijn er al heel wat lokale partijen in Nederland die zijn uitgegroeid tot gevestigde formaties en die niet afhankelijk zijn, zoals de VVD, GroenLinks of het CDA, van nationale humeurigheid op de verkiezingsdag. In die laatste categorie scoort Bloemendaal misschien niet hoog, maar elders hebben lokale partijen stabiel gezag en bekwaamheid tot besturen opgebouwd.

Bolkestein en Fennema zijn, met oog op de variëteit van lokale partijen, iets te gemakkelijk geneigd om die te vereenzelvigen met populistische partijen, maar dat lijkt mij als

algemene conclusie niet werkelijk staande te houden. In grote steden, zoals Rotterdam, Den Haag en (tussen 2000 en 2010) Utrecht mogen zij de dominante lokale stroming vormen, maar in kleinere gemeenten is dat juist niet het geval. Misschien komt dat door de ietwat vage definitie van populisme die de auteurs hanteren en die al gauw leidt tot kwalificatie als populistisch.

Wel zijn de meeste lokale partijen terughoudend als het over cultuurproductie gaat en zijn ze vaak meer uit op conservering van het bestaande dan op grondige vernieuwing. Maar conservering is in de stedelijke ontwikkeling lang niet altijd 'conservatief', zoals de auteurs beweren. Actiegroepen in de jaren 70 van de vorige eeuw beijverden zich sterk voor behoud van gebouwen en hele stads- en dorpswijken en zij deden dit met succes. Meestal integreerden zij politiek in linkse partijen, de PvdA voorop, tegelijk de partij waartegen zulke actiegroepen aanvankelijk het hardst hadden geopponeerd.

Het is sowieso opvallend dat in het boek niet veel wordt gesproken over de PvdA. Enerzijds zal dat zijn veroorzaakt door de oriëntatie op Bloemendaal en soortgelijke gemeenten, waar de lokale sociaaldemocratie nooit veel voet aan de grond heeft gekregen. Maar, het zal ook te maken hebben met het tijdsgewricht: in 'suburbia' heeft de VVD veel aan kracht verloren maar in de meeste steden, ooit langdurig verkerend onder de hegemonie van de PvdA, is die partij volledig geërodeerd tot een kleine, doorgaans elitaire politieke stroming. Bolkestein en Fennema

Joop van den Berg

laten in het algemeen de geschiedenis van het gemeentelijke bestuur tamelijk links liggen; tot die geschiedenis behoort blijkbaar de PvdA.

De sterkste hoofdstukken zijn die over de ruimtelijke ordening en over gemeentelijke samenwerking. In het zevende hoofdstuk leveren de beide auteurs prachtige *case studies* van wat ruimtelijke inrichting aan problemen en conflicten kan aanrichten, zeker als je je woonplaats in 'krimpfolie' hebt gehuld. Dan wordt ruimtelijke ordening – vooral het roemruchte bestemmingsplan – het tegendeel van ontwikkeling en leidt elke poging tot verandering en aanpassing tot enorme heibel. Dan wordt de 'raadszaal' binnen de kortste keren een 'rechtszaal', zoals de auteurs aanschouwelijk laten zien.

Veel aandacht gaat in het boek voorts uit naar allerlei vormen van gemeentelijke samenwerking, in gemeenschappelijke regelingen, in ambtelijke samenwerking en fusie

en ten slotte gemeentelijke herindeling. Geen van deze verschijnselen kan rekenen op veel steun van de auteurs. Zij zijn er, terecht overigens, kritisch over. Gemeentelijke samenwerking zet raadsleden en vooral inwoners op steeds grotere afstand van de besluitvorming; zij verliezen er veelal de grip op. Van verantwoording en controle komt zo weinig terecht. Dagelijks bestuur en ambtelijke ondersteuning vormen een plichtsgetrouwe kern die steeds minder aandacht heeft voor de lokale context waarin zij werkzaam zijn. De auteurs zien intussen weinig heil in de meest genoemde en ook meest gehanteerde remedie tegen dit alles, de gemeentelijke herindeling. Op zijn minst begrijpelijk, maar ook ontmoedigend. Want wat moet er gebeuren als noch samenwerking noch herindeling een oplossing biedt? Daarop geven Bolkestein en Fennema geen antwoord, maar het probleem laten zij scherp zien.

'Tot troost' ondernemen Bolkestein en Fennema een kleine maar informatieve en ook

wel vermakelijke excursie naar de gemeente Frome, een stadje in Somerset, Engeland. Als je het leest heeft het veel weg van een imaginair paradijsje, ver weg in een even imaginair heuvellandschap. Er valt overigens wel van te leren, zij het in beperkte mate, omdat Engelse gemeenten zelf weinig te beslissen hebben en over heel weinig middelen beschikken.

Het boek eindigt met een aantal aanbevelingen, die alle het overdenken waard zijn, ook al zou ik ze niet graag allemaal overnemen. Veel valt immers te zeggen voor betere betaling van raadsleden, vooral in kleine gemeenten, en aanzienlijk betere ondersteuning van raden en raadsleden. Kleine gemeenten zouden als zodanig meer en beter kunnen worden ondersteund door het provinciebestuur en zijn ambtenaren. Net zoals beide auteurs bepleit ik graag de rechtstreeks gekozen burgemeester, ten behoeve van betere *checks and balances* in de lokale democratie.

In de door Bolkestein en Fennema bepleite raadsakkoorden in plaats van collegeakkoorden zie ik veel minder; de praktijk leert dat die zich in vaagheden hullen en voor het bestuur nauwelijks behulpzaam zijn. Ze risikerer het raadsdebat onder dikke dekens van vaagheid te smoren. Waar de voorkeur voor besluitvorming door uitgelote burgers vandaan komt, vermag ik van de zo nuchtere auteurs niet te begrijpen. Loting leidt niet tot representatief bestuur, tenzij je burgers tot deelname kunt dwingen. Welke garantie is er dat besluiten van bijeen gelote inwoners zullen worden aanvaard? Sinds wanneer zijn wij bereid om van het belangrijkste kenmerk

van de democratie, de plicht tot verantwoording, afstand te doen? Want loting maakt per definitie een einde aan alle verantwoording.

Nou ja, de aanbevelingen zijn het overdenken waard en dus ook nu en dan verwerping. Belangrijker nog: het boek is het lezen en overdenken waard.

prof.dr. J.Th.J. van den Berg is emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis in Leiden en parlementair stelsel in Maastricht. Hij was daarnaast onder meer lid van de Eerste Kamer voor de Partij van de Arbeid en hoofddirecteur/directievoorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Een scherp zelfportret van een vooraanstaand academicus, adviseur en politicus

door Ruben Brekelmans

Bespreking van Uri Rosenthal, Waarnemer, adviseur, beslisser, Uitgeverij Prometheus, Amsterdam, 2018. ISBN 978 90 446 3473 0.

“Goed gedaan, zoek je eigen weg”. Met deze woorden nam de heer Koelma op de lagere school afscheid van een kleine Uri Rosenthal. Van dit schoolhoofd kreeg de latere minister van Buitenlandse Zaken in de jaren 50 zijn eerste lessen wereldpolitiek. Zijn afscheidswaarderen zijn Rosenthal altijd bijgebleven. ‘Zoek je eigen weg’ is tekenend voor Rosenthals levensverhaal, dat hij op indrukwekkende wijze heeft opgeschreven

in zijn autobiografie *Waarnemer, adviseur, beslisser*.

In zijn boek neemt Rosenthal ons mee door de verschillende fasen van zijn leven. Het begint met zijn jeugd in Den Haag, in een gezin dat is getekend door de oorlog en een ambigue houding heeft tot het joodse geloof. In zijn studietijd in Amsterdam en vroege academische carrière is Rosenthal vooral een waarnemer, die politicologie en bestuurskunde wetenschappelijk benadert. Gaandeweg ontwikkelt hij zich tot adviseur, met name in het onontgonnen domein van rampen- en crisismanagement. Vanaf de

jaren 70 adviseert Rosenthal bestuurders bij de belangrijkste crises in ons land. Ten slotte wordt Rosenthal zelf beslisser in de politiek, eerst als fractievoorzitter in de Eerste Kamer en vertrouweling van Mark Rutte, later als informateur en minister van Buitenlandse Zaken. Rosenthal beschrijft zijn levensloop met feitelijke precisie, zonder zich te verliezen in details en doorspekt met waardevolle inzichten.

Een vormende jeugd

We leren Rosenthal persoonlijk het beste kennen door ervaringen uit zijn jeugd. Zo ontwikkelt hij al op jonge leeftijd een afstand tot het joodse geloof. Als kind vond hij het onhandig dat hij zaterdag niet naar school kon en door de dankzegging na het avondeten als laatste buiten was om te voetballen. Al vroeg verkiest hij objectieve waarneming boven het geloof: “Als klein kind viel ik van mijn geloof af. Op de joodse rustdag tartte ik het verbod om het licht aan te doen. De aangezegde straf van God bleef uit. Ik hield er respect voor de feiten aan over.”

Door het oorlogsverleden van zijn familie ontwikkelt Rosenthal als kind een scherp beeld over goed en fout. Zijn ouders droegen een permanent schuldgevoel met zich mee, omdat zijn grootouders waren verraden door een vertrouweling van de familie. Dit schuldgevoel bleef lang een stempel drukken op het gezin. Het kwaad had voor Rosenthal al op jonge leeftijd een gezicht gekregen.

Ook de voedingsbodem voor Rosenthals liberale opvattingen ligt in zijn jeugd. Na de oorlog ervaren zijn ouders de hardvochtigheid van de Staat der Nederlanden. Zij krijgen het bericht dat ze de kosten voor hun verblijf in Zwitserland tijdens de oorlog binnen een maand moeten terugbetalen. Het gaat om een terugvordering van 2.000 gulden, destijds een aanzienlijk bedrag. Deze kilte en dit onrecht van de staat tekennen Rosenthals blik op de overheid.

Van waarnemer naar adviseur

Als student en beginnend academicus is Rosenthals interesse in de wetenschap vooral gericht op theorie. Hij wil ontdekken hoe de politiek in elkaar zit en patronen van politiek gedrag doorgronden. Het is illustratief dat bij zijn eerste bezoeken aan Den Haag het niet eens in hem opkomt om het Binnenhof te bezoeken. In Amsterdam minacht hij protesterende studenten die de wetenschap als instrument gebruiken voor maatschappelijke en politieke doeleinden. De integriteit van de wetenschap staat voor de jonge academicus centraal.

In de loop der jaren verandert Rosenthals houding ten aanzien van de wetenschap. Wetenschappelijke inzichten moeten juist iets opleveren voor de praktijk. Theorieën en begrippen moeten toepasbaar zijn op de politieke en bestuurlijke werkelijkheid. Rosenthal richt de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur op en drukt daarmee een belangrijke stempel op de ontwikkeling van diverse generaties hoge ambtenaren.

Rampenprofessor

De belangrijkste wending in Rosenthals academische carrière is de 'toevallige' stap om crises te gaan bestuderen. Het is indrukwekkend hoe hij crisiswetenschap heeft weten uit te bouwen tot een volwaardig academisch vakgebied, met het Crisis Onderzoek Team (COT) als gerenommeerde instelling. In zijn boek voert Rosenthal

ons mee langs de belangrijke crises in de afgelopen decennia, van de Bijlmerramp tot Volendam en van de vuurwerkcramp tot de moord op Pim Fortuyn.

De beschrijving van deze ingrijpende gebeurtenissen wisselt Rosenthal af met interessante inzichten in crisismanagement. Zo zijn bestuurders geneigd om beslissingen in

klein verband te nemen, onvoldoende open te staan voor alternatieve oplossingen, en te blijven zoeken naar meer informatie en zekerheid. Daarbij bestaan misvattingen over dat de overheid altijd rationeel reageert, het publiek in paniek is, en de autoriteiten het beste op de hoogte zijn van wat er gebeurt. In tijden van crisis blijken bestuurders vaak niet in staat hun belangrijkste taak uit te voeren: het kanaliseren van collectieve spanning.

Rosenthal analyseert crises op scherpe wijze en is soms ronduit kritisch op bestuurders en onderzoekers. Zo classificeert hij de conclusie van de Onderzoeksraad voor Veiligheid over de Schipholbrand als niet overtuigend, niet precies genoeg, en zonder een deugdelijke redenering. Ook vindt hij het onbegrijpelijk dat de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh niet tot een parlementaire enquête hebben geleid. Hieruit trekt hij de conclusie dat de “Kamer voor haar rol bij ernstige crises allesbehalve de schoonheidsprijs verdient”. Helaas vermeldt Rosenthal niet of hij als senator zelf heeft geprobeerd om de Eerste Kamer tot een parlementaire enquête te bewegen.

Consistent liberaal

Mede door de ervaringen van zijn ouders met de hardvochtigheid van de staat heeft Rosenthal vanaf jonge leeftijd een kritische houding tegenover de overheid. Tijdens zijn studie raakte hij geïnspireerd door liberale filosofen als Thomas Hobbes, die de kernfunctie van de staat helder definieert: “het voorkomen van anarchie, niet minder maar

ook zeker niet meer”. Ook John Stuart Mill overtuigde hem met zijn ‘*minimal damage principle*’: “je mag van alles, zolang je niet de persoonlijke vrijheid van anderen aantast”.

Dezelfde principes hanteert Rosenthal in zijn vroege politieke activiteiten. Als voorzitter van een TeldersStichting-commissie die onderzoek doet naar de grondslagen van het liberalisme, pleitte hij eind jaren 80 voor het nuttigheidsliberalisme: “de mens streeft na wat hij nuttig vindt, waar hij voordeel uithaalt, wat past bij zijn voorkeuren. De staat beperkt zich tot zijn kerntaken: het garanderen van veiligheid, bijdragen aan goede infrastructuur, en de markt en het individu niet voor de voeten lopen. Het afdwingen van solidariteit werkt averechts, net als andere vormen van overheidsinterventies”.

Gedurende zijn politieke carrière toont Rosenthal zich consistent in zijn liberale opvattingen. Zo merkt hij als fractievoorzitter in de Eerste Kamer dat hij op dezelfde lijn zit als de aanstaande partijleider Mark Rutte. Beiden streven naar meer persoonlijke vrijheid, het tegengaan van groepsconformisme, meer ondernemingszin, en een staat die zich tot zijn kerntaken beperkt. Na de financiële crisis roept hij het kabinet op zich terug te trekken uit financiële instellingen en de staat niet als geld- en geluksmachine te misbruiken.

Enig ideologisch onbehagen lijkt alleen te bestaan in 2010 bij aanvang van zijn minis-

terschap in het gedoogkabinet met Geert Wilders. Al vond Rosenthal zelf dat het regeer- en gedoogakkoord goed in elkaar zaten, in een opmerkelijke passage vertelt hij over de negatieve opvattingen van zijn vrouw en dochters over Wilders: “Ze hadden het liefst gezien dat ik me tegen hem zou keren in plaats van me op deze manier met hem te associëren. Er heerste geen feeststemming in de familie”.

Realistisch buitenlandbeleid

Ook in zijn visie op het buitenlandbeleid is Rosenthal consistent. Als student in internationale betrekkingen is hij een aanhanger van het realisme: “Realistisch buitenlandbeleid is te verkiezen boven een van moralisme doorspekt beleid. Ik heb dat steeds een goed uitgangspunt gevonden”.

Later als minister van Buitenlandse Zaken stond voor Rosenthal voorop dat het buitenlandbeleid het Nederlands belang moest dienen. Principes als doelgerichtheid en selectiviteit stonden voor hem centraal. Ook in het mensenrechtenbeleid kon Nederland niet overal alles doen en moest het nationaal belang richtinggevend zijn. Die consistente lijn werd hem niet door iedereen in dank afgenomen.

Naar het centrum van de macht

In het laatste deel van zijn boek, waarin de adviseur Rosenthal steeds meer beslisser wordt, beschrijft hij zijn weg binnen de VVD. Juist vanwege zijn indrukwekkend politiek CV zijn de tegenslagen die hij aan het begin meemaakte interessant om te lezen. Als lid van de VVD-commissie Bestuurlijke Organisatie deed hij voorstellen die weerstand opwekte bij partijbaronnen en

lokale prominenten. Het kwam hem in 1995 duur te staan toen de partijbaronnen hem lieten zakken naar een onverkiesbare plek op de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer.

Rosenthal liet zich niet uit het veld slaan en trad in 1999 alsnog toe tot de Eerste Kamer. Vanuit de senaat groeit zijn positie binnen de VVD. Als fractievoorzitter behoort hij vanaf 2005 tot de top van de partij. Van dichtbij beschrijft hij de spanningen tussen Gerrit Zalm en Jozias van Aartsen, de opkomst van Mark Rutte en de strijd met Rita Verdonk. Hij geeft een boeiend portret van de immer energieke Rutte, die in tegenstelling tot Frits Bolkestein wel de vereiste *'will zur macht'* bezit. In de strijd met Verdonk waren er voor Rutte veel kritieke momenten en weinig meevallers. Maar zowel Rutte als de partij raakten hierdoor gewend aan *hardball politics*, waardoor de VVD fel oppositie kon voeren en daarna voor het eerst de grootste partij werd.

Over de rol van politici biedt Rosenthal scherpe observaties. Zo stelt hij dat politici antwoorden moeten geven op zowel de megatrends in de wereld als de micronarigheid van mensen thuis. Politieke leiders moeten problemen oplossen die mensen dicht bij huis ervaren. Tegelijkertijd moeten ze duidelijk zijn over hun eigen macht en onmacht op grote thema's; van hen wordt immers verwacht dat ze wetten veranderen, de strijd aangaan in Brussel en internationale verdragen wijzigen. Met vage taal en bezweringsformules voeden politici collectieve ontevredenheid.

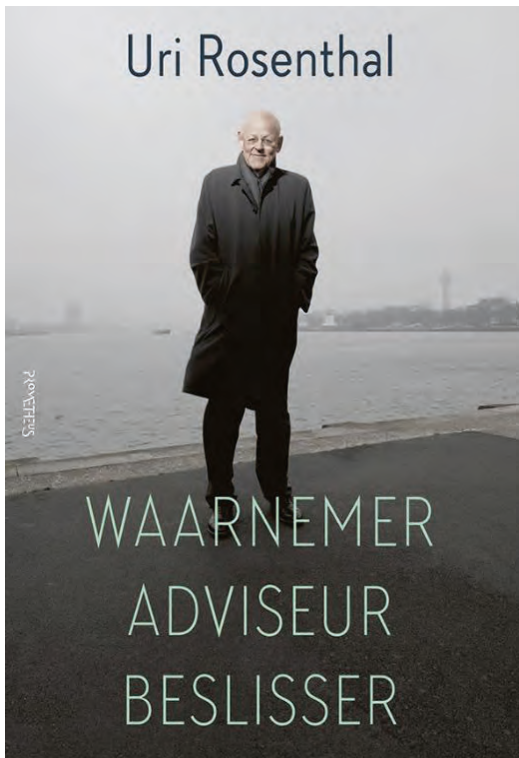
Te veel tegelijk

Als minister van Buitenlandse Zaken wordt Rosenthal in 2010-2012 beslisser in het hart van de politieke arena. Het zijn roerige tijden in de internationale politiek met de Arabische Lente en brandhaarden in het Midden-Oosten. Terwijl Rosenthal in zijn boek rationeel spreekt over grote gebeurtenissen en het mensenrechtenbeleid, is het opvallend hoe individuele gevallen hem het meest aangrijpen. De plotselinge executie van de Iraans-Nederlandse vrouw Zahra Bahrami en een mislukte evacuatiemissie in Libië noemt hij schokkend en ingrijpend. Ze bezorgen hem slechte nachten en het waren de spannendste dagen uit zijn ambtsperiode. Over zijn optreden in deze zaken is Rosenthal open en zelfkritisch.

Ook over zijn houding ten aanzien van Syrië oordeelt Rosenthal kritisch. "Wat hebben we ons verkeken. Hoe konden we ons zo vergissen in de soliditeit van Assad's machtsbasis en zijn gefundeerde vertrouwen in de Russisch-Iraanse coalitie". Acties door de veiligheidsraad waren uitgesloten. Rosenthal legt daarbij een interessante link met Libië. Na de interventie van westerse landen in Libië voelt Sergej Lavrov, de Russische minister van Buitenlandse Zaken, zich verraden. Na Libië geven de Russen daarom in Syrië geen enkele ruimte meer.

Het ministerschap wordt voor Rosenthal geen doorslaand succes. Het is een tijd van bezuinigen, waardoor het departement voor het eerst fundamenteel onder druk staat. Er moet flink worden bespaard op het

postennetwerk. Ook de uitgaven aan ontwikkelingsamenwerking, Europa en defensie moeten omlaag worden gebracht.

Het is opmerkelijk dat Rosenthal in korte tijd zoveel wil veranderen binnen een departement dat door bezuinigingen al onder druk staat. Diplomaten moeten zich meer gaan richten op handel. Hij wil dat er meer mensen ‘van buiten’ komen, vanuit andere ministeries en met een andere studieachtergrond. Hij stelt tradities ter discussie die de binnenwereld van Buitenlandse Zaken een eigen karakter geven, zoals het aanduiden van de bewindspersonen met M en R. En hij begaat een uitglijder door in een interview te stellen dat de tijd van rustiek tijdverdrijf in de diplomatie voorbij is.

Zijn eerdere inzichten als waarnemer en lessen als adviseur past Rosenthal als minister niet altijd toe. Als academicus bestudeerde hij de spanningen tussen politici en hoge ambtenaren, maar zelf wist hij de spanningen op zijn departement niet altijd te beheersen. In zijn wetenschappelijk werk benadrukte Rosenthal het belang van een ‘swing man’ bij grote veranderingen: “je moet iemand zien te vinden die de noodzaak van verandering onderkent en daaraan uit volle overtuiging meewerkt, maar ook goed ligt bij zijn oude getrouwen en de band met hen weet vast te houden”. In het boek wordt niet duidelijk of Rosenthal bij Buitenlandse Zaken zelf ook naar deze vereiste *swing men* heeft gezocht.

Aan het einde van het boek reflecteert Rosenthal op zijn ministerschap. Sommige ambtenaren hadden moeite met zijn directe stijl van communiceren. Ook was er ambtelijke weerstand tegen het buitenlandbeleid van het kabinet en de gedoogconstructie met Geert Wilders. Het is jammer dat Rosenthal niet verder gaat in zijn reflecties. Hoe kan het dat een beslisser fouten maakt, die hij als waarnemer of adviseur niet zou maken? Hoe kan zelfs iemand als Rosenthal dit overkomen, die jarenlang crises en spanningen in de bestuurlijke top onderzocht? Mogelijk schuilt het simpele antwoord in de les van zijn mentor Yehezkel Dror: “*as a rule, rulers lack time for thinking*”. Wellicht gold deze regel ook voor minister Rosenthal.

In zijn autobiografie toont Rosenthal zich een scherpe waarnemer van feiten. Hij neemt ons mee in zijn enerverende levenspad vanuit een naoorlogs gezin, via universiteiten en ingrijpende crises, naar het centrum van de politieke macht. Het biedt een portret van een imposante persoonlijkheid in de publieke dienst. Voor emoties is beperkt ruimte in het boek, wel voor inzichten en zelfreflectie. Rosenthal sluit af met de conclusie dat alle uitdagingen stuk voor stuk de moeite waard waren. Dat laatste geldt zeker ook voor het lezen van zijn boek.

R.P. Brekelmans is voorzitter van het VVD Thematisch Netwerk Internationaal.

Persconferentie door Hillary Clinton en Uri Rosenthal | US Department of State

Liberale Reflecties is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting.

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
prof.dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenbergh
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian
drs. R. Fransman
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof.mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
prof.dr. M.L.L. Segers
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij
doet *Liberale Reflecties* een beroep op een
redactieraad bestaande uit thematische
experts. De redactieraad bestaat uit:

drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein

drs. R. Timmer
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA
D. Yesilgöz-Zegerius

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn in de TeldersShop verkrijgbaar voor € 9,50.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Vormgeving: Eye & Image, Leusden.

Drukwerk: Woudenbergse Drukkerij

